

^{K.T}
83.3(5K23)
F13

83.3(5кз)
F13

«БІЗДІҢ МҰРА» СЕРИЯСЫНАН

Мәлік
ҒАБДУЛЛИН

Он бір томдық шығармалар жинағы

II ТОМ

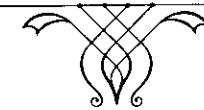
-150694-

АЛМАТЫ, 2018

Көкшетау қалалық Информационно-
ақпараттық кітапхана • библиотечная система
жүйесі БҚК г. Кокшетау

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ
«ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ»
(ХРЕСТОМАТИЯ)

ООЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3 (5 Қаз)

М35

Оқу құралының авторының 100 жылдық мерейтойына орай ҚР Мәдениет және спорт, туризм министрлігінің тапсырысы бойынша Мәлік Ғабдуллин музейінің ғылыми қызметкерлері М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолдауымен баспаға әзірлеп, ұсынды.

Пікір жазған **Уәлихан Қалижанов**, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы;

Редакциялық атқал:

Уәлихан Қалижанов, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы;

Серік Негимов, филология ғылымдарының докторы, профессор;

Құдайберлі Мырзабек, ҚР Жазушылар одағының мүшесі, М.Ғабдуллин музейінің директоры.

Мәлік Ғабдуллин еңбектерінің он бір томдық жинағы. –
М35 Алматы, 2018. II том «Қазақ халқының ауыз әдебиеті»,
«Қазақ халқының ауыз әдебиеті» (хрестоматия), 424 бет.

ISBN 978-601-06-5160-9

«Қазақ халқының ауыз әдебиеті» академиялық оқу құралында ауыз әдебиетіне теориялық анықтама беріліп, фольклордың халықтық сипаты мен мәні, жиналуы қарастырылған. Қазақ ауыз әдебиеті жанрлары алты бөлімге топтастырылып, әрқайсысының көркемдік, жанрлық ерекшелігі мен құрылысына талдау жасалған. Оқу құралы филология мамандығы бойынша жоғары, арнаулы орта білім алушы студенттерге, фольклортанушы мамандарға арналған.

ООЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3 (5 Қаз)

ISBN 978-601-06-5160-9

978-601-06-5159-3

© Ғабдуллин М., 2018

М.Ғабдуллин еңбектерін қайта басып шығару
идеясының авторы Ақмола облысының
әкімі **Мәлік Кенесұлы Мырзалин**.

Көрнекті ғалым және жазушы
Мәлік Ғабдуллиннің

II томдық шығармалар жинағын
қайта басып шығаруға басшылық еткен
Халықаралық Қазақ ПЕН-клубының
президенті **Бигелді Ғабдуллин**.

Автордан

Оқушыларға ұсынып отырған «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» дейтін еңбегіміз алғаш рет 1958 жылы басылып шыққан еді. Содан бергі жерде бұл кітап туралы баспасөз бетінде біраз пікірлер айтылды, «еңбектің келесі басылуында еске алынысын» деген тілектер, нақтылы ұсыныс, ақыл-кеңестер болды. Айтылған пікірлерді ескере отырып, кітаптың бірінші басылуындағы мазмұнына мүмкіндігіне қарай кейбір өзгертулер, қосындылар енгіздік.

Бұл арада алдын ала бір-екі мәселені ескерте де кетелік. Алдарыңызға ұсынылып отырған кітапта советтік дәуірдегі қазақ ауыз әдебиетінің мәселелері қарастырылмады. Тақырыбы, мазмұны, көлемі, көркемдік ерекшеліктері жағынан аса мол дүние болып табылатын советтік дәуірдегі қазақ ауыз әдебиетін жеке кітап көлемінде баяндау қажет деп ойладық. Ал қолыңыздағы кітапта біз қазақ ауыз әдебиетінің революцияға дейінгі түрлеріне ғана тоқтауды мақұл көрдік.

Тағы бір ескерте кететініміз, біз мұнда ауыз әдебиеті үлгілерін түріне (жанрына) қарай алдық. Ал сол аталған түрлердің қайсысы ерте, қайсысы кеш туды деген мәселе, яғни тарихи дәуірге қарай жіктеу жайы, өз алдына зерттеуді қажет ететін болғандықтан, бұл кітапта тереңінен қарастырылмады.

I ТАРАУ

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ

IV ТАРАУ, БАТЫРЛАР ЖЫРЫ

Қараман

«Қобыланды батыр» жырының Марабай, Біржан, Мергенбай айтатын варианттарындағы негізгі образдың бірі – Қараман. (Басқа варианттарда ол айтылмайды.)

Қараман – жағымсыз бейнеде алынған образ. Оның жырға қосылуы Қобыландының батырлық даңқын көтеру үшін, ел қорғаған ер қайсы, қарабастың қамын ойлаған ез қайсы екенін көрсету үшін, нағыз батыр мен қорқақты айыру үшін алынған деуге болады.

Рас, Қараман өзін-өзі «батырмын» деп есептейді. Ол қызылбастарға қарсы аттанбақшы болып, қалың қол да жинайды. Бірақ жау қарасын көрмей жатып табаны тайғанап береді, қасында көп әскері бола тұра, жаумен соғысудан қорқа бастайды. Сондықтан да ол көмек сұрап Қобыландыға келеді. Мұны халық жыры Қараманның батырлық іске жарай алмайтындығы, қорқақтығы деп көрсетеді және нағыз батыр болса қас жауға қарсы шабар еді, кісіден көмек сұрамас еді деген ойды білдіреді.

Қобыландының бірге еріп бармайтындығын білген Қараман батырсынын майданға аттанады. Жау қарасын көрген кезде: «Кімде-кім жау камалын бүзсе, соны қолбасы етем», – дейді, жекпе-жек ұрысқа кіруден қорқып, бас сауғалап

отырып қалады. Мұнымен де жыр Қараманның қоян жүрек қорқақтығын көрсетеді.

Кейіннен Қараман Қобыландымен бірлесіп, бірнеше ұрысқа да қатысады. Алайда, ол бірде-бір ұрыста ерлік жасап алмай, қосақ арасында жүреді. Бір сәтте Қараман Көбіктіге қарсы барып, оған найза да салады, ерлік іс бастағандай болады. Бірақ онысынан еш нәрсе шықпайды, жеңіліп қалады. Қараман Көбіктінің өзі түгіл, оның өлігінен де зәресі ұшады. Мәселен, Қобыланды батыр Көбіктімен жекпе-жек соғысады да, оны жеңеді. Көбіктінің денесі екі бөлінеді де, бөкесі ат үстінде кетеді. Көбіктінің тұлпары бөкесі алып жылқыға қарай тарта жөнеледі. Сол кезде жылқы ішінде жүрген Қараман қатты сасады, зәресі ұшады:

Қараманның жылқыда,
Құлағын дүбір шалады,
Арт жағына қарады,
Корді жалғыз қараны.
«Көбікті мұнда келеді» деп,
«Сазамды менің берем» деп,
Жылқыдан қаша жөнелді¹, –

деп, жыр оның қорқақтығын мысқылға айналдырады.

Жаңағы келген Көбіктінің өзі емес, оның бөкесі екендігін көргенде:

Ат үстінен бөкесі,
Тартып енді қаралы,
Бұған бөксе болмады,
Қараман сөйтіп сорлады, (сонда), –

дейді жыр. Бұл арада жыршылар Қараман турасындағы мысқылды үдетіп жібереді, мазақ етеді.

1 – Біржан мен Мергенбайдың жырынан.

Қараман – қорқақ адам. Ол өз қарабасының аман саулығын көздейді. Бұл ретте ол жауына жалынып, кешірім сұрауға дейін барады. Мәселен, Көбіктің қолына түсіп қалып, зынданда жатқан кезінде бұлардың қасына Қарлыға келеді де: «Тұтқыннан босатсам, не дер едіңдер», – дейді. Сонда Қараман:

Менің өзім шаһармын,
Түтікпен ауыз ашармын,
Бұл бейнетпен құтқарсаң,
Болайын сізден тасаттық.
Қарлыға, босат қолымды
Бұл шаһардан қашамын, (сонда), –

дейді.

Ал Қобыланды Көбіктен өш алмай кетпейтіндігін білдіреді. Осы арада жыршылар Қобыланды мен Қараманды тағы да салыстырып өтеді. Сонда Қараманның жасық екенін, ал Қобыландының қайтпас қайсар, халықты қорғау жолында қандай қиыншылыққа болса да көнетін, жауынан алысып босанбай, жай біреудің көмектесуі арқылы босанып кетуді өзіне ар қоретін батыр екендігін аңғартады.

Өз басының пайдасын ойлайтын және қысылған жерде жолдасын жауға тастап кетуден тайынбайтын, кеудесінде намыс оты жоқ, қорқақ Қараман барлық істі «өзім ғана тындырдым» деп жүреді, Қобыландыны есіне де алмайды. Көбіктің жеңіп, барлық олжа өз қолына түскенде, Қараман үлкен той жасайды. Бірақ оған Қобыландыны шақырмай, айдалада қалдырып та кетеді. Мұнысымен де ол жолдастық қасиеті, адамгершілігі жоқ адам екенін көрсетеді.

Жыршы-ақындар Қараманның қорқақтығын, жолдастық қасиеті, адамгершілігі жоқтығын суреттеумен қатар, оның мансапқор екендігін де көрсетеді. Бұл ретте ол көзі тойса

да көңілі тоймаған, көңілі тойса да, көзі тоймаған адам бейнесінде алынады. Қазаннан түскен көп олжаға көзі тоймаған Қараман Көбіктің еліне бару жайын айтады. Ондағы мақсаты Қобыландының күшін пайдаланып, тағы да көп олжа түсіру болады. Мұнымен де тұрмай, ол үнемі сауға сұрап жүреді. Бірде Қобыландыдан Қарлығаны, екіншісінде Қарлығадан Қаныкей мен Тыныкейді сауғаға алады. Осы тұста халық жыры Қарлығаның сөзімен:

Көлге біткен жекенсің,
Бүршігі жоқ тікенсің.
Артық асқан баған жоқ,
Құлайдан сұрар шамаң жоқ,
Өзіне біткен мал-жанды
Сауғадан жиған екенсің, (сонда), –

деп шенеп өтеді.

Қараманның қасиетсіз адам екендігін Қобыланды да біледі. Бірақ оған өкпе, наз айтпайды. Оның себебі: Қараманның құрдастығын ескергендіктен; екіншіден, мұндай адам ашу-өкпе, наз айтуға тұрмайды деп түсінгендіктен секілді. Солай болса да:

Неше батыр болсаң да,
Үйде қалған Құртқаның
Сатса алмаймын өзіне,
Өзі түгіл алмаймын
Сағынғанда бір ауыз
«Қалқамжан» деген сөзіне, (сонда), –

дейді Қобыланды Қараманға.

Сөйтін, халық жыры Қараман образын жағымсыз бейнеде суреттей отырып, оның істерін мінеп, мысқылдап мазақ

етеді. Мұндай адамдарды жыршылар үлгі ету үшін емес, одан жұртты жирендіру үшін жырға қосқан деуге болады.

Құртқа

Халықтың батырлар жырында суреттелетін әйелдер көбінесе батырдың сүйікті жар-жолдасы, сенімді серігі, ақылшы досы ретінде атынады. Халық әйелдер жөніндегі өділетті, турашыл көзқарасын ауыз әдебиетіне енгізгенде, ақылды, білгір, дана адамдар әйелдер арасынан да шығатындығын көрсетеді. Мұндай әйелдерді ерлермен қатар қойып жырына қосады, олардың жағымды образын жасайды. Осы негізде жасалған көркем образдың бірі – Құртқа.

Халық жырында Қобыланды қандай ардақты болса, Құртқа да сондай. Егер халық жыры Қобыландыны ел қорғаған, халқына қамқор болған батыр деп көрсетсе, Құртқаны ақылды, білгір, дана адам деп жырлайды.

Құртқаның аса ақылды, білгір адам екендігі оның Қобыландыға жасаған қамқорлық істерімен суреттеледі. Бұл ретте халықтың Қобыландыға айтар ақылы да, көрсетер көмегі мен қамқорлығы да осы Құртқа арқылы берілген деуге болады. Құртқаның осындай ақылды, білгір адам екендігі Қобыландыға керекті тұлпарды, қару-жаракты даярлап беруінен басталады. Мұны ол батырдың даңқын көтеру үшін емес, ел қамын ойлағандықтан жасайды.

Осыдан былайғы өңгімелерде Құртқа бейнесі жырда айқындала береді. Ол қысылған жерде жол табады, ақылға салып іс қылатын, жағдайды шолып, болашақты болжайтын білгір адам бейнесінде жырға қосылады.

Қараман келіп, Қобыландыдан Қазанға қарсы аттануын өтінеді. Қобыландының: «Бұл сапарға барар-бармасымды үйдегі Құртқа біледі», – деген сөзін естігенде, Қараман оған тіл тигізеді. Қараманның бұл сөзіне қатты ызаланған

Қобыланды, Құртқаның басын алмақ болып аулына шаба жөнеледі. Осы бір қысылшан шақта, Құртқа: «Ақылмен ойлап, жол табады», – батырдың алдынан бүкіл қару-жарағын және Тайбурылды алып шығады. Сойтіп батырдың ашуын тарқатады.

Қазанға қарсы аттанбақ болып тұрған Қобыландыға Құртқа ақыл айтады, Қараманның қандай адам екендігін сипаттап береді және осы сапардан қашан ораларын, ел-жұртының қандай күйге ұшыраған кезінде қайтып келерін болжайды. Кейіннен Құртқаның болжаулары шын болып шығады. Әрине, Құртқаның бұл айтқандары аруаққа, балгерлікке сүйенгендіктен туған емес. Ол сол кездің шындығына негізделген болады. Ол заманда ел мен елдің арасында әр түрлі айқасулар, бірін-бірі аңду, торулар көп болған. Елдің батыры шетке шыға қалса-ақ, оны аңдып жүрген жаулары пайдаланып шабуыл жасаған, шауып өкеткен. Ондай жау Қобыландыда көп болған. Құртқа болжау айтқанда, осыны еске алады. Қараман жайын айтқанда, оның батыр емес екендігін Құртқа бірден-ақ таниды. Қасында қырық мың әскері бар адамның көмек сұрауы қорқақтықтың белгісі деп біледі және ондайлар өз қарабасының қамын ойлайтындығын түсінеді. Мұның бәрін халық жыры Құртқаның ақылды, білгірлігін көрсету үшін келтіреді.

Құртқа қандай күйге ұшыраса да, Қобыландыны есінен пығармайтын адал жар бейнесінде суреттеледі. Ел-жұртын Алшағыр шауып алып, байлауға түскен кезде де, Құртқа ақылмен іс істейді. Қобыландының келетініне сенеді де, бір кезде Тайбурыл байланған алтын қазықты және күлге көміп азық тастап кетеді; жолшыбай тұлпардың жемін шашып отырады. Бұларға Қобыланды кез болады да, ел-жұртын қандай жаудың қалай қарай алып кеткенін біледі. Құртқаның білгірлікпен істеген осы бір ісінің кейіннен Қобыландының ел-жұртын жау қолынан босатып алуына көп көмегі тиесі.

естеді. Мұндай адамдарды жыршылар үлгі ету үшін емес, одан жұртты жирендіру үшін жырға қосқан деуге болады.

Құртқа

Халықтың батырлар жырында суреттелетін әйелдер көбінесе батырдың сүйікті жар-жолдасы, сенімді серігі, ақылшы досы ретінде алынады. Халық әйелдер жөніндегі әділетті, турашыл көзқарасын ауыз әдебиетіне енгізгенде, ақылды, білгір, дана адамдар әйелдер арасынан да шығатындығын көрсетеді. Мұндай әйелдерді ерлермен қатар қойып жырына қосады, олардың жағымды образын жасайды. Осы негізде жасалған көркем образдың бірі – Құртқа.

Халық жырында Қобыланды қандай ардақты болса, Құртқа да сондай. Егер халық жыры Қобыландыны ел қорғаған, халқына қамқор болған батыр деп көрсетсе, Құртқаны ақылды, білгір, дана адам деп жырлайды.

Құртқаның аса ақылды, білгір адам екендігі оның Қобыландыға жасаған қамқорлық істерімен суреттеледі. Бұл ретте халықтың Қобыландыға айтар ақылы да, көрсетер көмегі мен қамқорлығы да осы Құртқа арқылы берілген деуге болады. Құртқаның осындай ақылды, білгір адам екендігі Қобыландыға керекті тұлпарды, қару-жарақты даярлап беруінен басталады. Мұны ол батырдың даңқын көтеру үшін емес, ел қамын ойлағандықтан жасайды.

Осыдан былайғы өңгімелерде Құртқа бейнесі жырда айқындала береді. Ол қысылған жерде жол табатын, ақылға салын іс қылатын, жағдайды шолып, болашақты болжайтын білгір адам бейнесінде жырға қосылады.

Қараман келін, Қобыландыдан Қазанға қарсы аттануын өтінеді. Қобыландының: «Бұл сапарға барар-бармасымды үйдегі Құртқа біледі», – деген сөзін естігенде, Қараман оған тіл тигізеді. Қараманның бұл сөзіне қатты ызаланған

Қобыланды, Құртқаның басын алмақ болып аулына шаба жөнеледі. Осы бір қысылшаң шақта, Құртқа: «Ақылмен ойлап, жол табады», – батырдың алдынан бүкіл қару-жарағын және Тайбурылды алып шығады. Сөйтіп батырдың ашуын таркатады.

Қазанға қарсы аттанбақ болып тұрған Қобыландыға Құртқа ақыл айтады, Қараманның қандай адам екендігін сипаттап береді және осы сапардан қашан ораларын, ел-жұртының қандай күйге ұшыраған кезінде қайтып келерін болжайды. Кейіннен Құртқаның болжаулары шын болып шығады. Әрине, Құртқаның бұл айтқандары аруаққа, балгерлікке сүйенгендіктен туған емес. Ол сол кездің шындығына негізделген болады. Ол заманда ел мен елдің арасында әр түрлі айқасулар, бірін-бірі аңду, торулар көп болған. Елдің батыры шетке шыға қалса-ақ, оны аңдып жүрген жаулары пайдаланып шабуыл жасаған, шауып әкеткен. Ондай жау Қобыландыда көп болған. Құртқа болжау айтқанда, осыны еске алады. Қараман жайын айтқанда, оның батыр емес екендігін Құртқа бірден-ақ таниды. Қасында қырық мың әскері бар адамның көмек сұрауы қорқақтықтың белгісі деп біледі және ондайлар өз қарабасының қамын ойлайтындығын түсінеді. Мұның бәрін халық жыры Құртқаның ақылды, білгірлігін көрсету үшін келтіреді.

Құртқа қандай күйге ұшыраса да, Қобыландыны есінен шығармайтын адал жар бейнесінде суреттеледі. Ел-жұртын Алшағыр шауып алып, байлауға түскен кезде де, Құртқа ақылмен іс істейді. Қобыландының келетініне сенеді де, бір кезде Тайбурыл байланған алтын қазықты және күлге көміп азық тастап кетеді; жолшыбай тұлпардың жемін пашып отырады. Бұларға Қобыланды кез болады да, ел-жұртын қандай жаудың қалай қарай алып кеткенін біледі. Құртқаның білгірлікпен істеген осы бір ісінің кейіннен Қобыландының ел-жұртын жау қолынан босатып алуына көп көмегі тиеді.

Алшағырдың қолына түсіп, қамауда жатқан күнінде де Құртқа Қобыландыдан күдер үзбейді, қайта сағынышы арта береді. Қобыланды келіп, Алшағырдың қорғанын қалай алу жайын қарастырып тұрған шақта, оның алдынан Құртқа шығады, ол ақыл-айласымен Алшағырды алдап түсірген болады және Қобыландыға қорғанды қалай бұзудың жолын айтады. Сойтіп ол бұл жерде де батырға көп жәрдем жасайды.

Құртқа Қобыландының достары мен дұшпандарының алдында абыройы түспеуін де қатты ойлайды. Алшағырдан ел-жұртын босатуға келген кезінде, алдынан шыққан Құртқаға Қобыланды сағыныш сезімін білдіреді. Батырдың мұнысы аңғалдық екенін білген Құртқа: «Әуелі жау қолынан ел-жұртыңды босатып ал, олай етпей тұрып, менімен болып кетсең – досқа күлкі, дұшпанға таба боларсың, елін босатпай жатып, өңелімен кетті деген сөзге қаларсың», – деп ақыл айтады. Жұрт алдында батырдың өсек сөзге ілікпеуін, абыройы түспеуін қарастырады.

Тағы бір мысал: Мұрын жыраудың жырында Алшағыр хан той жасап Қобыландыны қонаққа шақырады, тойда ат жарысы болатындығын хабарлайды. Тойға барар алдында Құртқа Қобыландыға мынадай ақыл береді: «Алшағыр хан сені сынамақ, ретін тапса, сені бала деп мазақ етпек. Сен өзінді ханнан кем ұстама, алдыңнан қыз-келіншек, бозбалалар шықса, оларға қарама, хан ордасына тура тарт та, төріне отыр. Ал шабысы болса, бәйгеге қосатын тұлпарыңа өзің мінбе, басқа бір баланы мінгіз», – дейді.

Жыршы-ақындар Құртқаның ақылын, даналығын, білгірлік істерін аса жоғары бағалайды, оны жастарға үлгі етеді. Құртқаның істеріне сүйсінген халық Қобыландының сөзімен «ақылы артық Құртқажан, хан болуға лайықты» деп көрсетеді. Бұдан халықтың халыққа қорған болған ерлермен қатар ақылды, дана әйелдерді де ардақтағаны көрінеді.

Қарлыға

Егер жырда Құртқа ақылды, білгір, дана адам бейнесінде суреттелсе, Қарлыға көк сауытты киінген, көк сүңгіні ұстаған батыр тұлғасында алынады. Оның істеріне батырлық сипат береді.

Жыршылардың қайсысы болса да (Нұрпейіс пен Мұрын жырында Қарлыға кездеспейді) Қарлығаны батыр, өжет қыз етіп суреттейді. Олар Қарлығаның батырлық істері ел қорғау тілегіне байланысты еместігін, оны бұған бастап жүрген махаббат күші, қыз намысы екендігін көрсетеді. Мұны әр ақын өзінше дәлелдейді. Марабай, Біржан, Айсә жырларында Қарлыға Көбіктіден туған батыр қыз, оның бар мақсаты, арманы өзі секілді батырға қосылу – деп дәлелденеді. Бұл мақсатына жету жолында бөгеттердің көп екендігін Қарлыға жақсы түсінген болады. Ең бірінші бөгет өз әкесі Көбікті деп біледі. «Егер әкем Көбікті менің өзім сүйген жігітіме бермейтін болса, онда мен әкемді өлтірмекке бел байлап едім, сол үшін оның үстіндегі көк сауыттың кіндік тұсындағы үш көзін кем тоқып едім, сол жерінен аттырамын деп едім», – дейді Қарлыға.

Мергенбай жырында Қарлығаның анасы мұсылман қызы еді, оны Көбікті жаугершілік кезінде тартып әкелген еді делінеді. Сол ана өлер алдында Қарлығаға бір үлкен аманат тапсырады: «Мені Көбікті зорлықпен алды, жас өмірім қорлықпен өтті. Енді сен сүйгеніңе қосыл, егер бір мұсылманға кез болсаң, одан айрылма, етегінен ұста», – дейді. Анасының осы аманатын есіне сақтаған Қарлыға, өзіне тең жар-жолдасты мұсылманнан іздейді. Бұл жолда қандай бөгет болса да, оған қарсы тұруға, жеңуге бел байлайды. Сойтіп, жыршы-ақындар Қарлығаның ерлік істер жасауы, батыр қыз атануы – оның бас бостандығы үшін күресуінен, сүйген жігітіне қосылу арманына жету мақсатынан туған

деп суреттейді. Осындай мақсатты алдына қойған Қарлыға ойламаған жерден Қобыландыға кездеседі, оны бірден-ақ ұнатады, өзіне тең тұтады, ғашық болады, Қобыланды жағына шығады. Сондықтан да ол:

Арманым жоқ дүниеден
Қобыландымен бас қосып,
Бірге жүріп өлсем деп (сонда), –

деп ант етеді. Оның бар арманы да, тілегі де Қобыланды болады. Қайткен күнде де батырдың көзіне түсіп, оны шын жүреппен сүйетіндігін сөзімен емес, ісімен көрсетуге тырысады. Ол Қобыланды үшін қолынан келген жәрдем-көмегін аямайды, «шыбындай жанын шүберекке» түйеді. Өйткені:

Қарлыға сынды сұлудың
Көңілі қатты сүйеді,
Қобыландыдай баланы (сонда).

Қобыландыға ғашық болған Қарлыға, осы жолда жанқиярлық істер істейді. Ел-жұртын тастап Қобыландыға ереді, өз әкесі Көбіктіні өлтірісуге көмектеседі, туған інісі Быршымбайды өлтіреді. Мұның бәрін ол өз намысын қорғау үшін, сүйген адамына қосылу үшін жасаған болады. Осындай жанқиярлық істер жасаған Қарлығаны халық жыры батыр бейнесінде жырлайды.

Қарлығаның күшті адам екендігі жырда мол көрініп отырады. Мәселен, Көбікті Қобыланды мен Қараманды ұстап әкеліп, оларды зынданға салуды Қарлығаға тапсырады. Сонда Қарлыға Қобыланды мен Қараманды екі қолтығына:

Боғжамаша қысып ап
Ақырын алып жөнелді.

Бұдан оның алып күшті батыр екендігі көрінеді. Алшағырдан Қобыландының ел-жұртын босатып алу жолында Қарлыға бірсыпыра ерліктер жасайды, жау батырларын найзамен іліп тастап отырады. Кейіннен ол Қобыландының өзін де ат үстінен түсіріп кеткен болады. Мұның бәрі жырда Қарлығаның батырлық образын жасау үшін алынады.

Қарлыға тек батыр ғана емес, ол өзінің ақылы, адамгершілік мінездерімен де сүйкімді. Қобыландылар Көбіктіні жеңеді де, оның құрметіне Қараман той жасайды. Бірақ Қараман бұл тойға Қобыландыны шақырмай, айдалада жалғыз қалдырады. Бұған Қобыланды қапаланады, қамығады, сол кезде бұл жайды біліп:

«Қобыланды жалғыз қалған соң,
Қарамандай жаманға,
Толып жатқан көп қият
Артықша құрмет қылған соң,
Қыз да болса Қарлыға». (сонда)

Қобыланды Қарлығаның адамгершілігі Қараманнан артық екенін біліп, оған өзінің түсін, елінің шабылып қалғанын, бұл жанына қатты батып тұрғанын айтады. Сонда Қарлыға Қобыландының қайғысына ортақ екенін білдіреді, қайғыланған батырды жұбатып:

Ер де сасар болар ма,
Етегін басар болар ма.
Мұндай іске қуанбай
Батыр қашар болар ма.
Бүлінген елге жете көр,
Шабылған елге жете көр.

Мен де артыңнан барайын, –

дейді де, Қобыландыға рух береді, Қобыландыны шын сүйгендіктен оған сөзімен де, ерлік ісімен де көмектеседі. Осы тұста халық жыры Қараман мен Қарлығаны салыстырып өтеді де, Қарлығаның жолдастығы, адамгершілігі, Қараманнан әлдеқайда жоғары екендігін аңғартады. Қобыландыға көмек беруге Қараман жарамаса, Қарлыға сөзінде тұрып, Қараманнан ерлігін асырады. Қобыландының Алшағырдан ел-жұртын құтқарып алуына болысады. Сондықтан да халық жыры Қарлығаны «Қыз да болса ереді» деп Қобыландылардың қатарына қояды.

Қобыландыға ғашық болған Қарлыға қаншама ерліктер жасаса да, мақсатына жете алмайды. Оған Қобыланды көңіл аудармайды. Ол өзінің ел-жұртын Алшағырдан босатып алғаннан кейін, Қарлығаны ұмытып та кетеді. Қарлығамен ешкімнің жұмысы да болмайды. Бұған ызаланған Қарлыға Қараспан тауын жалғыз мекендеп жата береді, Қобыланды үшін тағы да қайғы-қасірет тартады, бір кездегі қуанышы күйінішке айналады, ғашықтық отымен айдалада қалып қойған намысы тұла бойын меңдете береді. Осы тұста ол Шонай ханның Қобыландыға жасаған шабуылын пайдаланады. Жау әскеріне қосылып, Қобыландыға қарсы аттанады. Қан майдан үстінде батырға найза салып, аттан түсіріп кетеді. Бір кездегі Қобыландыға деген сүйіспеншілік, ғашықтық, махаббат сезімі енді кекке айналады. Қарлыға ғашықтық жолында өзінің туған-туысқандарын ғана емес, енді сол ғашықтықты бағаламаған Қобыландыны найзалауға дейін барады. Бұдан махаббат, ғашықтық сезімі ерлік істерге, өжеттілікке бастайды, қандай іске болса да бел байлаттырады, бөрінен де махаббат сезімі күшті деп жыршы-ақындар қорытынды шығарады. Осы негізде олар Қарлыға образын жасайды. Қарлығаға аяушылық білдіріп, ақырында, оны Қобыландыға қосады.

Жау адамдары

Қазақтың батырлар жырын зерттеп, еңбектер жазған Хажым Жұмалиевтің айтуына қарағанда, жыршы-ақындар жау адамдарының образын жасауға айрықша мән берген. Бұл ретте олар батыр адамдар тек қазақта ғана бар, басқа елде жоқ деп түсінбеген. Батыр әр елде болатындығын тарихи шындық тұрғысынан жырлаған. Екіншіден, жыршы-ақындар жағымды бейнеде алынған батырлардың мықты екендігін көрсету үшін олармен алысатын жау адамдарын кемітпей, қайта күшті етіп суреттеген. Жау адамдарын осылай сипаттай отырып, жағымды батырлардың образын күшейткен².

Жыршы-ақындар жағымды батырлардың ерлік істеріне ғана айрықша көңіл бөліп қоймайды. Олардың батырлық образын күшейтіп жасау үшін жау адамдарының мықты екендіктерін суреттейді. Олай етпей, жау батырларын әлсіз, осал етіп көрсетсе, онда жағымды батырлардың ерлік істері, олардың батырлық бейнесі шықпаған да болар еді.

Қобыландымен алысатын Қазан, Көбікті, Алшағыр, Барса, Ыршымбайлар осал жау емес, олар алыстан тоят іздеген, ботен елді шауып алуды көздеген, «қайратымен мал жиған» күшті батырлар. Жау батырларының мақсаты өз елін қорғау емес, көрші елдерге жорық жасау, соғыс ану, ел талап, мал жию. Алдарына осындай мақсат қойған жау адамдары өздерінің күшіне сенеді. Сондықтан да жырда жау адамдарының образы бейбіт елге жасаған қиянат-зорлығымен, өркөкірек өзімшілдігімен, төкашпарлығымен алынады.

Жыршы-ақындар жау батырларының образын жасағанда, ең алдымен, олардың сырт келбетіне көңіл аударады. Оларды ертегінің алып дәулеріне теңейді, мифтік сипат береді. Мергенбайлардың жырындағы Қазан, Көбікті, Алшағыр т.б.

2 Қазак әдебиетінің тарихы. I том, 1948 ж.

жау батырлары жаратылыстан тысқары денесі, соған сай күші бар алыңтар бейнесінде суреттеледі. Оларға атсаң оқ, шапсан қылып өтпейді, денелері шойыннан күйылған болады. Сондай-ақ, Нұрпейіс жырында Қобыланды алысатын Барсахан да ертегінің жалғыз көзді дәуі секілді. Барсаның әрбір дене мүшесінің өзі ерекше жаралған керемет нәрсе түрінде көрсетіледі, Барсаның өзін үлкен тауға ұқсатады.

Будақтап түтін шығады,
Мұрнының тыныс лебі екен.
Сырғауылдан кем емес,
Барсаның тартқан шылымы.
Айғайлаған даусымен
Қара тасты жарады.
Екпіннен тыныстың
Тастар ұшып барады³, –

деп, Барсаның сырт келбетін елестетеді және оның бірден екі өгіздің етін, екі батпан нан жейтіндігін, сусынына екі көлдің суын ішетіндігін айтады. Дене құрылыстарының ерекше болуына қарай, жау адамдарының күші де, айла-амалы да, жауыздық іс-әрекеттері де кесек. Олар алып күштеріне сенеді. Қарсы келген батырларды менсінбейді, өркөкіректік, төкашарлық жасайды, сөзсіз бағынуын татап етеді. Мәселен, Қобыландыға қарсы шыққан Қазан батыр өзінің мықтылығын айтып:

Қазан батыр мен деймін,
Қалжың сөзге қонбеймін.
Ашуыма жолықпай,
Бұрыл ат пен ақ сауыт
Қол тигізбей бер деймін, – (Біржаннан)

деп өктемдік жасайды. Өздерінің күш-қайратына сенген жау батырларының қайсысы болса да, айбар шегеді, сөзімен қорқытады. Жыршы-ақындар жау адамдарының образын осы түрде жасай келіп, олардың да күшті батыр екендіктерін жекпе-жек күрес үстінде көрсетеді. Бұл ретте олардың күші Қобыландыдан кем еместігін сипаттайды. Қобыландының алдынан шыққан Алшағырдың:

Қолындағы найзасы,
Қара тасқа тигенде,
Қарыс сүйем бойлаған, –

деп, жау батырының да мықтылығын бейнелейді. Ол күшті болғандықтан да Қобыландымен жеті күн алысады, барлық айла-амалын қолданады. Бұдан жау батырларының осал еместігі айқындала түседі. Алшағырға көмектескен Бырымбай қандай мықты. Ол Қобыландыларға атоң салғанда, әр батырды бір түйреп өтеді. Оны Қобыландылар күшпен емес, айламен жеңеді.

Жырдағы жау адамдары қанша мықты болса да, ақырында жеңіліс табады, мақсаттарына жетпейді. Оның мәнісі – олардың нәле бастап, бейбіт жатқан елге шабуыл жасауында, халыққа зорлық-зобірлік көрсетуінде. Соңғын, халық жыры мұндай шапқыншылардың әрқашан да жолы болмайтындығын, жеңілетіндігін тарихи шындық тұрғысынан бейнелейді.

Тайбұрыл

Ел қорғау ісінде батырға жолдас болған тұлпарларды әр халық өзінің батырлық жырына екі жүйеде қосқаны байқалады. Біріншісі, батырдың жаратылысы, туысы қандай ерекше болса, оның тұлпары да сондай болып келеді. Кейде ол тұлпарлар

3 Нұрпейістің жырынан. Тіл және әдебиет институтының қолжазба фондысы.

да батырмен бір күнде туған болады. Бұған жырда мифтік, діни мән беріледі. Мәселен, кыргыз халқының батыры Манас дүниеге келген күні оның тұлпары Акқұла туады. Кейіннен ел қорғау жөнінде ол Манасқа көп еңбек сіңіреді. Екіншісі, тұлпарды не батырдың өзі іздеп тауып алады немесе оларды батырдың жақын жолдастары, ағайын-туыстары дайындап береді. Мәселен, Илья Муромецтің мінуіне керекті атты, батырдың қару-жарағын оның әкесі, Добрыняның мінуіне керекті атты әке-шешесі тауып берген болады.

Әр халық батырлар жырында батыр мінетін тұлпарларды осы секілді екі жүйеде қосады да, бұған айрықша мән береді. Мұндай тұлпарлар батырды әр түрлі қиын жағдайдан құтқарып әкетуші күш немесе тар жол, тайғак кешулерде, қауіп-қатер туған кездерде батырға ақыл беретін білгір етін суреттейді. Сондықтан да халық жырында батырға жолдас болған тұлпарларға «Байшұбар», «Көкше тұлпар», «Желаяк», «Бозқасқа», «Тарлан», «Қарақасқа» деген секілді аттар қойылады, батырдың жауынгер жолдасы, ағайын-туысы есебінде жырланады.

Батырға жауынгер жолдас есебінде жырға қосылған тұлпардың бірі – Тайбурыл. Жырда Тайбурылдың ел қорғаудағы қызметі, Қобыландыға жауынгер серік болуы бірден айтылмайды. Жыршылар Қобыландының образын оның ана құрсағында жатқан кезінен бастаса, Тайбурыл да сондай. Оның болашақта батырға жолдас болатын тұлпар екендігі кер биенің ішінде жатқан кезінде-ақ белгілі болады. Кейіннен Құртқа секілді дананың күтімінде өскен Тайбурыл Қобыландыға жауынгер жолдас болады. Батырмен бірге ел қорғауға шығады, халық қиялы Қобыланды мен Тайбурылды бір-бірін түсініскен жолдастай, аға мен інідей сипаттайды. Тайбурылдың басқа тұлпарлардан артық бір қасиеті-адам тілін білетіндігінде, айтқанды түсінетіндігінде. Қырық

күншілік Қазанға бір күнде жеткізуді өтінген Қобыландыға Тайбурыл «жеткізем» деп уәде етеді.

Қобыланды түсінде Алшағырдың келіп, елін шауып кеткенін біледі де, қатты қапаланады. Бұл жағдай Тайбурыл да сезіп қайғыланады, ыза кернегендіктен аяғы да ақсайды. Қобыланды өз елінің жұртына келеді де, елін жау қай жаққа өкеткенін таба алмай тұрады. Сонда ол жолды Тайбурыл тауып береді. Осы секілді әңгімелерді ақындар жырына қоса отырып, Тайбурылда адамының ой-мінезін, тілін, адам сырын түсінетін ерекше қасиет бар деп көрсетеді. Сондықтан да жыршы-ақындар:

Жазығы мал демесен;
Тайбурылдың ақылы
Адамзаттан артық-ты, –

деп ардақтайды.

Тайбурылдың екінші бір қасиеті – жүйріктігінде. Батырлар жырында кездесетін тұлпарлардың бәрі де жүйрік. Бірақ, Тайбурылдың жүйріктігі олардың бәрінен асып жатады. Тайбурылдың жүйріктігі шапқан сайын үдей түседі, қызған сайын дами береді, Қобыланды «Әйт, жануар, шу» дегенде:

Аршындап Бурыл гүледі,
Табаны жерге тимеді,
Тау мен тасты өрледі.
Тіктеп тиген тұяғы
Колденең жатқан көк тасты
Саз балшықтай иледі.
Сенгір, Сенгір таулардан
Секіріп бурыл жонелді. ⁴ –

десе, түс кезінде Тайбурылдың жүрісі одан сайын үдей кетеді.

⁴ Біржан мен Мергенбайдан.

Аттың жолы қазылды,
Бес жүз құлаш жазылды.
Омырау тері көпірді,
Бұрыл көкке секірді.
Арандай аузын ашады,
Аяғын топ-топ басады,
Бір тобенің тозаңын
Бір төбеге қосады,⁵ –

Қажу, шаршауды білмеген Тайбурыл кешке қарай жүрісті
бұрынғысынан да дамытып жібереді. Сары садақтың оғындай
зымырайды, жұлдыздай ағады:

Кешке таман Тайбурыл
Жын қаққанға ұқсайды,
Құлан менен бұланды,
Киік пенен қоянды
Ұзатпай алдын тосады.
Көккүтан мен Қарабай
Көтеріліп ұшқанша
Белінен кесе басады.

Көркемдік жағынан алғанда, өлеңнің өсірелеу түрінде
жырланған «Тайбурылдың шабысы», – бұл қазақтағы батырлар
жырының аса сұлу, өте шебер суреттелген асқар шыңы
деуге болады. Мұнымен қатар, «Тайбурылдың шабысында»
халықтың ой-арманы, қиялы да жатқаны байқалады. Одан
сеңгір, сеңгір таулардан бір-ақ қарғып өтетін, алысты жақын
ететін, қырық күншілік жерге бір күнде жететін көлік болуды
аңсаған халық қиялы көрінеді. Ерте кезде Тайбурылдай
алысты бір-ақ аттайтын тұлпарлар болмаса да, сондай көлік
болуын халықтың арман еткендігі аңғарылады.

5 – Бірақанның айтуында.

Екінші, «Тайбурылдың шабысынан» басқыншы жауға
қарсы күйіндетіп бара жатқан халық қаһары да, халықтың
жауға деген ызасы мен кегі де көрінетін секілді. Халық
намысын ту қылып көтерген Қобыланды басқыншы жаумен
дереу кездесуді, оны талқандап жеңуді арман етеді. Ол: «Еліңе
жау келе жатыр», – дегенде немесе «Еліңді жау шауып кетті»,
– деген хабарды естігенде қабағынан қар жауып, кірпігіне
мұз қатады, тұла бойын ашулы кек пен ыза кернейді. Оны
сол жауға дереу жеткізетін де Тайбурыл болмақ. Ендеше,
халқы үшін кек алуға аттанған батырдың тасқындаған
күші, найзағайдай жарқылдаған қаһары, ызасы мен намысы
«Тайбурылдың шабысы» арқылы да берілгендігі байқалады.

Жырдың құрылысы

«Қобыланды батырдың» жыр құрылысын сөз еткенде,
ең алдымен, көзге түсетін бір ерекшелік – мұнда айтылатын
оқиғалардың бір адамның (Қобыландының) айналасына
құрылғандығында. Жырдың негізгі тіреті – Қобыланды,
оның ерлік істері. Сондықтан да жыршы-ақындар барлық
әңгімені Қобыланды арқылы баяндауға мән береді. Жырдағы
оқиғаларға Қобыланды тікелей қатысса, онда жыр ұзағынан
айтылады. Әрбір ұсақ жайлардың өзі дами түседі. Мәселен,
Қобыландының Құртқаға үйленуі, Қазан, Көбікті, Алшағыр,
Барса, Шомай хандармен соғысы т.б. бәрі де Қобыландыға
байланысты алынып, молынан жырланады. Оның себебі
осы әңгімелерге Қобыландының өзі тікелей қатысып
отырғандығында. Ал жырдағы әңгімеге Қобыланды тікелей
қатыспаса, бірақ әңгіме Қобыланды жайында болса, онда
да жыр біркелкі толық жырланады. (Бұған Төктербайдың,
Аналықтың, Қарлығаш пен Құртқалардың жоқтаулары
дәлел.)

Егер жырда айтылатын әңгімелерге Қобыландының тікелей қатысы болмаса немесе ол әңгімелер Қобыланды туралы болмай, басқалар жайында болса, онда жыр молынан жырланбайды, қысқартылып айтылады (Кейде «әлхисса» ендігі әңгімені пәлен туралы естіңіз дей салады.) Мысалға Қараман, Быршымбай, Алшағыр жайындағы әңгімелерді алайық. Қараман Қобыландыға оқиелідей де, Қазанға өзі аттанады. Қараманның бұл кездегі ісі, ойы толығынан жырланбайды. Өйткені ол әңгімелерге Қобыланды тікелей қатыспайды және әңгіме Қобыланды туралы да болмайды. Екінші мысал: Қобікті Қобыландының қолға түскенін Быршымбай арқылы Алшағырға хабар етеді. Бұдан кейін Алшағырлар Қобыландының елін шауып алады. Бірақ қатай шапты, не істеді дегендер толығынан жырланбайды. Өйткені бұл оқиғаға Қобыланды тікелей қатыспайды.

Жырдың сюжетін құрудағы мұндай ерекшелік басқа жырларда өте сирек кездеседі. Мысалы, «Алпамыс» жырында сюжеттің дамуы бір адамның ерліктерін суреттеу арқылы болмайды. Онда әрбір оқиға өз алдына, «әлхисса, ендігі хабарды пәлен туралы естіңіз» деп жырланады, сол хабардың жайы айтылады. Бірақ ол хабарға Алпамыстың тікелей қатысы болуы, болмауы, не Алпамыс жайында айтылу, айтылмауы шарт емес. Ондай хабарда Алпамысқа қатысы жоқ басқа әңгімелер де өз алдында айтыла береді. Мәселен, жырда, батырдың өзі жоқта еліне зәбір көрсеткен Ұлтан, Тайша хандардың жайы, олардың шабуылы, ісі, Алпамыстың туған-туыстарының хал-жайы өз алдына жырлана береді. Ол жаңағы айтылған хабар арқылы баяндалған болады.

Басқа жырлармен салыстырғанда, «Қобыланды батырдың» композициялық құрылысындағы өзіне тән ерекшеліктің бірі – оқиғаны дамытуында. Жырдағы оқиғаларды қисынын келтіре тізбектеп айту, бір оқиғадан екіншісін тудыра, өрістетіп жырлау, шегініс жасамай үдете түсу – аталған жырдың

басты ерекшелігі болып табылады. Қиыннан қиыстырып сюжет құру, жырдың композициясын олпы-солпы етпей жинақтай ұстау – әрбір ақыннан асқан шеберлікті керек етеді. Халық поэзиясында тек дарынды ақындар ғана күрделі сюжет құрып, кесек образдар жасай алатындығы, оқиғаларды шарықтау шегіне жеткенге дейін дамыту түрінде алып және бір-бірімен шнеленістіре байланыстыра отырып, жыр желісін үзбей, тігісі жатық үлкен көркем шеберлік жасау үлгісін «Қобыланды батыр» көрсетті деуге болады. Міне осы негізде, Қобыландының туысынан бастап, қартайғанға дейін ел қорғау жолында жасаған ерлік істері суреттеледі. Мұны жыршы-ақындар дастанның негізгі арнасы етіп алады да, оны неше алуандаған және бір-бірімен шебер қабысқан оқиғалар арқылы, оларды тарамдап жырлау арқылы көрсетеді. Бұл ретте олар жыр оқиғасын шегініс жасамай, үнемі үдете, баяндау әдісін қолданады.

Өрине, жыршы, ақындар жырдағы оқиғаларды үнемі суреттеу, сипаттау арқылы баяндай бермейді. Мұнымен бірге, олар оқиғаны дамыта айту үшін реті келген жерде және орынды түрде диалог пен монологты да қолданады. Қобыланды мен Қараманның, Құртқаның, Қазанның т.б. диалогтары жыр оқиғасын кеңейте жырлаудың бір әдісі есебінде алынады.

Өлең түрі. Тілі

Жырдың Біржан, Марабай, Мергенбай, Нұрпейіс айтатын варианттары басынан аяғына дейін өлеңнің жыр түрін сақтай отырып (тек Біржанның жырында аздаған қара сөз кездеседі), батырдың туысынан бастап қартайғанға дейін жасаған ерлік істерін суреттейді. Олар өлеңнің буын саны бір қалыпты келуіне көп көңіл бөледі, екпін мен ырғаққа

айрықша мән береді. Бұл үшеуін бірлікте сақтауды өлеңдегі жыр түрінің негізгі шарты етіп алады.

Жыршы-ақындар қайсысы болса да әр алуан атыс-тартыс айқастарды, жекпе-жек күрестерді, шабуыл жорықтарды, шұғылдан жасалған қимыл-әрекеттерді өлеңнің әрі оралимды, әрі үшқыр түрі жыр арқылы суреттейді. Тыңдаушының көз алдына елестейтіндей әдемі картиналар жасайды. Қобыландының жау батырларымен соғысы немесе Тайбурылдың шабысы қандай шапшаң болса, оларды сондай етіп елестететін жыр да шапшаң болуға керек. Сонда ғана батырлар жыры әсерлі болады. Мысалы, Қобыландыға Қарамаң келіп, Қазанға қарсы бірге аттануын сұрайды. «Бұл саңарға барар-бармасымды үйдегі Құртқам біледі», – деген Қобыландыға Қарамаң тіл тигізеді. Бұған қатты ашуланған Қобыланды ыза болып аулына шаба жөнеледі. Осы бір ашуды жыр:

Сөз сүйектен өткен соң
Қобыландыдай батырдың
Тері тамып иектен,
Түгі шығып білектен,
Жаны тулап жүректен,
Тобылғы атқа ер салды.
Ақ алмасты қолға алды,
Қамшы басып сауырға,
Екпінні ұқсап дауылға,
Тобылғы менді торы атпен
Қобыланды шапты дауылға⁶, –

деп суреттейді. Егер осы эпизодтағы халді қара сөзбен немесе он бір буынды өлеңмен айтса, ол жыр секілді әсер бермеген де болар еді. Өлеңнің жыр түріне негізгі өлшеуін буын, ырғақ,

6 Біржан мен Мергенбайдың.

екпін⁷ деген пікірді «Қобыланды батыр» жыры да анықтай түседі. Әрине, бұдан жырда өлең ұйқасымы болмайды, оған мән берілмейді деген ұғым тұмайды. Ұйқасымсыз жыр болмайды, ол кейде ерікті, кейде шұбыртпалы түрінде келеді. Бірақ өлең ұйқасымы әрбір шумақта үнемі қатарынан келе беруі шарт емес. Мұндай жағдайда өлең ұйқасымының орнын басатын, оның қызметін атқаратын ырғақ пен екпін, буын болады.

Желі толған жылқымды,
Жасанған жауға тапсырдым.
Қотан толған қойымды,
Аш бөріге тапсырдым.
Азу тісі балғадай,
Жас бөріге тапсырдым⁸, –

дегенде, өлеңнің жыр түріне тән буын, ырғақ, екпінмен қатар, кезектесіп келген ұйқасым да бар. Бірақ батырлар жырында мұндай бірлестік үнемі кездесе бермейді.

«Қобыланды батыр» қазақ ауыз әдебиетіндегі көркем жырдың бірі дегенде, ең алдымен, оның тіл байлығын еске аламыз. Жыршы-ақындар халықтың тіл байлығын, сөздік қорын молынан пайдалана отырып, әдемі картиналар, портреттер жасайды, жыр оқиғасын әсерлі етіп баяндайды. Батырдың ерлік күресін, жекпе-жек ұрыстарын суреттегенде адамға әсер ететін асқақты сөздерді қолданады немесе «Өгіт, жануар, шу, деді» дегенде, аттың жүрісін суреттеу үшін үшқыр, қанатты сөздерді алады. Тайбурылмен күйіндатып бара жатқан Қобыланды емес, жырды тыңдаушының өзі сияқты әсер қалдырады. Жыр тілінің байлығы неше түрлі әдемі

7 Х.Жұмалиев, жоғарыда аталған кітабынан қараңыз.

8 Біржан мен Мергенбайдың.

теңеулер, метафоралар жасауымен, дыбыс қайталауларымен де көрініп отырады.

Жоғарыда айтылғандарды жинақтай келгенде, «Қобыланды батыр» жырын халықтық сипаты мол, ертеден келе жатқан көркем жырдың бірі деп бағалаймыз.

ЕР ТАРҒЫН

Қазақтың батырлар жырын зерттеген әдебиетші, ғалымдар «Ер Тарғын» жыры ноғайлы дәуірінде туды; жыр, белгілі мөлшерде, сол дәуірді және оның қоғамдық қарым-қатынастарын елестетеді дейді⁹. Ал жырдағы басты кейіпкерлердің тарихта болған, болмағаны туралы тарихи деректің жоқтығынан, оларды әдебиеттік образ есебінде аламыз дегенді айтады.

Бұл пікірдің дұрыстығын дәлелден жатудың қажеті жоқ. Екіншіден, біздің мақсатымыз ноғайлы дәуірінің жалпы қоғамдық сипатын тарихи тұрғыдан қарастырып, анықтай түсу емес. Біздің көздеп отырғанымыз: ноғайлы дәуірінен қалған және ел арасында бірнеше ғасыр бойына ауызша сақталып келген, ұрпақтан ұрпаққа жеткен «Ер Тарғын» жырының әдебиеттік жайын қарастыру.

Жырдың жиналуы және зерттелуі

Басқа жырларға қарағанда, «Ер Тарғын» жырының варианттары көп емес. Жырдың ең негізгі нұскасы біреу ғана. Оны Марабай ақынның айтуынан Н.И.Ильминский 1859 жылы жазып алып, 1862 жылы Қазан қаласында бастырып шығарған. Жырдың бұл варианты 1892, 1898, 1909, 1913

⁹ М.Оуезов, Ә.Марғұлан, Х.Жұманов, А.С.Орлов, С.Мұқанов, Б.Кенжебаев т. б. жоғарыда аталған еңбектерін қараныз.

жылдары Қазанда басылған. 1904 жылы Николай Саркин деген кісі бұрынғы Қостанай уезі, Кеңарал болысы, 12-ші ауылдың қазағы Осман Қисықұлынан жырдың бір түрін жазып алған (қолжазба күйінде). Мұның Марабай жырынан айырмасы жоқ. Кейіннен Марабай вариантын Ә.Диваев 1922 жылы Ташкентте бастырады. Оқулықтарға еніп жүргені де, жұрттың пайдаланып жүргені де осы вариант.

Мұнымен қатар, академик В.В.Радлов «Ер Тарғын» жырын өзінің үшінші томына (жоғарыда аталған) енгізген және ол Қырым елінен Ер Тарғын туралы бір ертегіні жазып алған. Ол ертегі Радловтың жетінші томында жарияланған. Кейінде бұл ертегіні талдамайтын болғандықтан, оның мазмұнымен қысқаша таныстыра кетелік.

Мамай сұлтанның қол астында Іскендірұлы Ер Тарғын деген батыр болады. Күндердің күнінде Мамайдың Алшы Ысмайыл Тобаяқ дейтін інісі Тарғынға келіп: «Мамайдың қыс мінетін Көрікүрең атты тұлпарын сұра, шын дос болса берер», – дейді. Ертеңіне Тарғын Көрікүреңді мініп келсе, оған Мамай ренжіді: «Басқа ат мінсең болмады ма», – дейді. Мамайдың бұл сөзіне өкпелеген Тарғын Қырым еліне көшіп кетеді. Оның артынан Мамайдың өзі барып, Көрікүреңді береді де, Тарғынды қайырып әкеледі.

Осы кезде Қырым елінде Батырақ деген мықты жігіт болады. Ол: «Бүкіл ноғайлыда өзімнен мықты адам жоқ», – деп жүреді екен. Бір күні ол Тарғын туралы естиді. Мамайға келіп жалданады, үш жылдай жұмыс істейді. Содан кейін еліне қайтпақ болып, Мамайдан еңбек ақысына Тарғынның оғы мен жағын сұрайды. Мамай Тарғынға кісі салады. Тарғын: «Берсең, өкінерсің», – дегенді айтады да, оғы мен жағын бермейді. Батырақ тағы үш жыл жұмыс істейді, ақысына Тарғынның оғы мен жағын сұрайды. Бұл жолы Мамай Тарғынды көндіреді де, Батырақтың қалаған ақысын береді. Батырақ еліне қайтады.

Артынан-ақ, Қырым мен Мамайдың арасында үлкен соғыс болады. Тарғынды қолбасы етіп Мамай соғысқа аттанады. Алдарынан Батырақ шығып, Тарғынды өз оғымен атып түсіреді. Жаралы болған Тарғын Мамайға: «Шын дос болсаң, жауымның басын әкеп алдыма сал, сонан кейін олсем арманым жоқ», – дейді. Мамай Көрікүренге міне сала, Батыраққа қарсы аттанады, ол қаппа жөнеледі. Ақырында Қиғаштының қызыл қышы деген жерде Мамай Батырақты өлтіреді де, басын Тарғынға алып келеді. Сол жерде Тарғынды найзаға салып, еліне қарай қайта бастайды. Манаш деген жерге келгенде, Тарғын өледі. Радлов жазып алып, жинағына енгізген аңыз осымен аяқталады. Бұл аңызда Тарғын аты болмаса, қазақтағы «Ер Тарғын» жырына ұқсамайды.

Тарғынға байланысты жырдың аңыз түрінде айтылатын қысқаша бір вариантын Зердебай Бекарыстанов (Гурьевтік) деген кісі 1939 жылы Қазақтың Ғылым академиясына тапсырған. Бұл аңыздың қысқаша мазмұны мынадай: Баяғыда Қорсы деген кісі болыпты. Оның жалғыз тауығы бар екен. Ол тауығының жұмыртқасын жинап ханға сыйлыққа апарды. Хан бұл сыйлықты алып алғыс айтады және алтын береді. Қорсының баласы жоқ екен. Бір күні ол түс көреді. Түсінде қолына бір қара бүркіт қонады, ол үш рет қолданады да ұшып кетеді. Қорсы түсін балшы-батгерлерге жорытады, баласы болатынын біледі. Арада біраз уақыт өтеді, Қорсының әйелі ұл бала табады. Атын Тарғын қояды. Ол батыр болады. Тарғын үш рет жаумен соғысады (Ертегіде ол соғыстар жайы айтылмайды). Ақырында Тарғын бір кісіні өлтіріп, өз елінен кетіп қалады деумен З.Бекарыстановтың ертегі тектес аңызы аяқталады.

«Ер Тарғын» жырының негізгі вариантын (Марабай ақынның айтуындағысы) ақын Пеньковский орыс тіліне аударды. Ол 1940 жылы «Песни степей» деген жинақта шыққан. Композитор Е.Г.Брусиловский қазақтың халық

өндерін пайдалана отырып, «Ер Тарғын» атты опера жазды. Ол театр сахнасында қойылып келеді.

«Ер Тарғын» жыры жайында Октябрь революциясына дейін жазылған ғылыми еңбектер болған жоқ еді. Жырды бағалау, зерттеу ісі советтік дәуірде жүргізілді. Бұл жөнінде алғаш рет зерттеу жазып, пікір айтқан профессор М.Әуезов болды¹⁵. Ол қазақтың батырлар жырындағы батырларды аға батыр, кіші батыр деп екі топқа бөледі. Аға батырлар тобына енгендердің бірі етіп Ер Тарғынды алады. Ер Тарғынның аға батыр атануы – ерлік істер жасап, ел-жұртын қорғағандықтан деп көрсетеді.

Кейіннен «Ер Тарғын» жыры жайында С.Мұқанов, Ө.Марғұлан, Б.Кенжебаев бірсыпыра пікірлер айтты. Жырдың ноғайлы дәуірінде туғандығын, көркемдік ерекшеліктерін сөз етті. Ал бұл жырға айрықша көңіл аударып, зерттеу еңбектер жазған Х.Жұматиев болды. Ол «Ер Тарғын» жырын орта мектептерге арналған оқулық көлемінде және «Қазақ әдебиетінің тарихы» (І-том, 1948 ж.) атты кітапқа енген зерттеуінде қарастырды. Академик А. Орлов «Қазақтың батырлар жыры» деп аталатын еңбегінде (1945) «Ер Тарғын» жырын орыстың батырлар жырымен салыстыра отырып тексереді.

Көп уақытқа дейін әдебиетші, ғалымдардың қайсысы болса да, «Ер Тарғын» жырын қазақ ауыз әдебиетіндегі халықтық синаты бар, көркем шығарманың бірі деп бағалап келді. Бірақ 1951 жылы Қазақстанда жүргізілген идеологиялық жұмыстардың қате-кемшіліктері ашылып, қатаң сынға алынған кезде, «Ер Тарғын» жырына қарсы пікірлер айтыла басталды. Бұған кейбір әдебиетшілер мен тарихшылар көптеген айып

15 М.Әуезов «Таң», «Шолпан», «Литература и искусство Казахстана», «Литературный критик» журналдарында жазған мақалалары мен «Песни степей» жинағына берген сөз басын қараңыз.

тақты¹¹. Ең алдымен, олар Тарғынды қаңғыбас, кезбе адам етіп көрсетті. Екіншіден, Тарғынның киген киіміне, ішкен асына, мінген атына жармасты. Тарғынның жақсы киім киюі, тұлпар мінуі – оның халық арасынан шыққан адам еместігін, хандар мен феодалдардың тұқымынан екендігін дәлелдейді делі.

Осындай себептерден «Ер Тарғын» жыры біраз уақыт қатардан шығып қалды. «Ер Тарғын» жыры халықтық жыр емес деген көзқарас басым болды. Театр сахнасында жүріп жатқан «Ер Тарғын» операсы дауылдың артын күтіп, уақытша болса да халыққа көрсетілуден тоқталды (мұндай жағдайға ол кезде тек «Ер Тарғын» емес, «Қамбар батырдан» басқа жырлардың бәрі де ұшыраған болатын).

1953 жылдың апрель айында Қазақ ССР Ғылым академиясы мен Жазушылар одағы қазақтың эпостық жырларына арнап ғылыми айтыс ұйымдастырды, оған көршілес республикалардан, Москва мен Ленинградтан көптеген ғалымдар қатысты. Айтыста батырлар жыры кеңінен талқыланып, әр түрлі сын, көзқарастар айтылды. Осының нәтижесінде «Ер Тарғын» халықтық негізде туған, халықтық сипаты бар көркем жырдың бірі деп бағаланды және бұл жырға соңғы кезде айтылған кейбір сындар теріс деп танылды. «Ер Тарғын» жырының халықтық сипаттағы шығарма деп танылу себебі, біріншіден, бұл жыр, аз да болса, халық ұғымында батырдың қоғам өмірінде атқаратын қызметі, алатын орны қандай екенін аңғартады. Басқыншы жауға қарсы аттанып, одан ел-жұртын қорғаған адамды халық батыр деп таныған.

Тарихшылардың айтуына қарағанда, ерте кезде батырлар басқыншы жауға қарсы шыққанда тек өз ауылының ғана мүддесін емес, бүкіл рудың, бүкіл хандықтың қарамағындағы

11 «Казхастанская правда» газеті, 1951 жыл, 12 октябрь.

елдердің намысын қорғаған. Мұндай адамдарда халық бір рудың ғана батыры демеі, бүкіл халықтың батыры деп таныған. Оларды жырына қосып, оған халық батыры сипатын берген¹².

Халықтың батыр жайындағы бұл түсінігі «Ер Тарғын» жырынан аз да болса орын алған.

Екіншіден, бұл жырда хандардың елге істеген жауыздық іс-әрекеттері сипатталады, оларды сынап көрсетеді. Жырдың халықтық сипатын аша түсетін жерінің бірі осы деуге болады. Сонымен, біз «Ер Тарғын» жырын ел бірлігін қорғау идеясынан туған, халықтық сипаты бар, көркем жырдың бірі деп қараймыз. Бұл идея жырдағы басты кейіпкерлердің іс-әрекеттерін суреттеу арқылы көрінеді.

Ер Тарғын

Ерте кезде көк сауытты киініп, көк сүңгіні ұстаған, өзінің ел-жұртын басқыншы жаудан қорғау үшін қол жинап, ерлік күреске бастаған, жау қарасын көріп үрейленбеген, қайта атой салып оған қарсы шапқан, жекпе-жек ұрысқа түсіп, жұрт алдында жауын жеңген адамды халық батыр деп таныған. Халықтың: «Батыр – батыр емес, батырларды бастаған батыр», – деуі осыдан. Ал, қалың қолды бастамаған, бірақ жасақ арасынан шығып жеке ерлік көрсеткен адамды халық ер деп таныған. Батыр мен ер деген ұғымның бір біріне мағынасы жақын болса да, оған халық осындай айырма жасаған (бертін келе «Батыр» деген сөз көбінесе ел қорғау, әскери-соғыс істеріне байланысты қолданылған).

Жырдағы Тарғын қалың қол бастаған батыр болып көрінібейді. Ол жеке ұрыстарда айрықша ерлік жасаған,

12 Қазақ ССР тарихы, 1-том, 1957 ж. Және Е.Бекмаханов, Батырлардың әдебиеттік жайы туралы, «Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысы», №8, 1948 ж.

соңысы үшін ер атанған адам. Сондықтан да халық жыры оны ел қорғау жолында, жеке ұрыстарда жауын жеңіп көзге түскен ер деп ардақтайды. Тарғын образы жырда осы тұрғыдан бейнеленеді.

Тарғын – бір рудың ғана емес, бүкіл ноғайлы жұртының батыры. Оған ноғайлы атанған елдің алыстығы жоқ, бәрі де жақын, тума-туыс болып көрінеді¹³. Оны барлық ноғайлы халқы ардақтап, өзіне қамқор тұтады. Бұл жайды Тарғын да сезеді, түсінеді. Ноғайлының жауы Тарғынның да жауы деп қарайды. Сондықтан да ол басқыншы жаулардан ноғайлы жұртының елдігін қорғауды және сол елдің бірлігін сақтауды, оған қызмет етуді, қастық жасамауды мақсат етеді. Тарғынның Ақшахан әскерлеріне еріп, торғауыттарды жеңуде ерлік көрсетуі осы мақсаттан туған болады.

Тарғынның ел қамын ойлаған батыр екендігі оның Ақшаханға берген жауабынан да көрінеді. «Сен, кешегі қамалды бұзған, жауды қырған қайратыңды тыныштыққа алған жұртыңа көрсетпедің бе?», – деп сұраған Ақшаханға: «Тек өз жұртымды жылатуды шарият қоспайды», – деп Тарғын жауап қайырады. Бұл жауаптың үлкен мәні бар. Тарғын қанша мықты болғанымен, ол өз еліне күш көрсетуден бас тарттады, оған азаматтық ар-ұяты бармайды. Елінде ханның жақсы көретін бір биін өлтірген Тарғын мұның арты неге анарын соғарын жақсы түсінеді, ол үшін ханның жазалайтынын, бұл жазаға өзінің көнбейтіндігін біледі; хан мен екеуінің арасында жанжал бастала қалған күнде, оның ақыры тағы да қан төгіске әкеліп тірейтіндігін және бұдан халыққа көп зиян тиетіндігін аңғарады. Сондықтан да ол ноғайлының бір елінен шығып, екіншісіне келеді. Бұл жерді де Тарғын өз еліндей туыс санап, оған қызмет етуге кіріседі, торғауыттарды талқандап жеңіп береді.

13 – Х.Жұмалиев, Қазақ әдебиетінің тарихы 1-ші том, 1962 ж. және Х.Жұмалиев, Қазақ әдебиеті оқулық, 1949 ж.

Тарғынның халық қамын ойлауын, сол жолда ерлік істер жасауын жыр осылай бастайды да, кейіннен оны дамытып әкетеді. Бұдан былайғы жерде жыр оқиғасы Тарғынның ерліктерін суреттеуге құрылады; жырдағы әңгімелердің негізгі арқауы Тарғын болады. Жырда айтылатын барлық әңгімелерге басты кейіпкерді тікелей қатыстыра отырып, жыр желісін бұзбай, бір оқиғадан екіншісіне тудыра, Тарғынның ерлік істері баяндалады. Осы негізде оның ерлік образы жасалады.

Басқа жырларда басты кейіпкерлер жайы бірден айтылатын болса, олардың ерлік іске аттанулары бала кезінен-ақ басталған болса, бұл жағдай «Ер Тарғын» жырында жоқ. Жырдың сюжет құру, образ жасауындағы негізгі ерекшеліктің бірі де осында. Жыршы ақын Тарғынның кім екендігін бірден айтып салмайды. Тыңдаушысын қызықтыру үшін және кейіннен Тарғынға байланысты жоқ жайды суреттеуден бастайды. Қалың қол алып, торғауыт еліне аттанған Ақшахан, оның жеңілуі, қолдың қана бастауы – басты кейіпкер Тарғынды жыр әңгімесіне енгізудің дайындығы секілді болады. Бұрын жұрт білмеген және қалың қолдың бірі болып жүрген Ер Тарғын, ту жығылып, әскер қана бастаған кезінде жарқ етіп шыға келеді. Жау әскерлерін жалғыз өзі жаныра жеңіп шығады. Бұдан Ақшаханның қалың қолы секілді, жырды тыңдаушы да көп көңіл аударады. Жыршы ақын Ер Тарғын образының алғашқы үлгілерін осылай бастайды. Кейіннен бұл үлгі үлкен шеберлікпен күрделі образға айналады. Мұны ол батырдың әр кезеңдегі ерлік істерін суреттеу арқылы сипаттайды.

Жанында жолдастары жоқ Тарғын, Ақшаханның қызы Ақжүністі алып қашады. Жалғыз өзінің осындай іс жасауын жыр ерлік деп біледі, соған сүйсінеді. Соңынан қуып келген Қарт Қожаққа Ақжүністі қалдырып кетушілігін де халық жыры Тарғынның ерлігі, «ағаны сыйлағандығы» деп көрсетеді.

Ақжүністі алып қашуымен Ақшаханның еліне сыйыса алмайтынын білген Тарғын, енді Еділ бойындағы ноғайлыға жол тартады, оны да өзіне тумыс санап келеді. Сондықтан да ол бұл елдің де жоғын жоқтасады, Шаған бойындағы қалмақтардан кек қайыруға аттанады.

Аттанбадым олжа үшін,
Аттанғаным көпірге
Ата-бабам ежелден
Ескі кегі бар үшін¹⁴, –

дейді Тарғын. Жыр бұл арада қалмақ басқыншыларының ноғайлы атанған елдің жер-су, қонысын бір кезде зорлықпен тартып алғанын еске түсіреді. Ата мекен қонысынан, жер-суынан айрылып қалу ноғайлы жұртына қатты батады, кетпес кекке айналады. Міне сол жерлерді қайтару үшін Тарғын аттанады. Бұл жолда ол көптеген ерлік істер жасап, ел намысын қорғап қалады. Мұны халық жыры Тарғынның ел үшін туған ер екендігін көрсету үшін жырға қосады.

Тарғынның батырлық бейнесі, халық үшін жасаған ерлік істерімен алынады да, жырдың оң бойына суреттеліп отырады. Торғауыттармен шайқасуы, Шаған бойындағы қалмақ басқыншыларымен алысы, олардың бәрін жеңуі Тарғынның ерлік даңқын көтере түседі. Оны бүкіл ноғайлы елі өз батырына санап жүреді, одан ерлік іс күтеді, халықты жауға бермейтін, қорған болатын батыр ұл деп біледі. Сондықтан да халық жыры Тарғынның нағыз батыр екенін көрсету үшін қалмақтардың ең мықты қолбасшысы болған Домбауылмен кездестіреді. Оған қарсы Тарғын өзі аттанбайды, пәле бастап ноғайлы еліне қанды жорық жасаушы Домбауыл болады.

Қалың әскеріне, өзінің батырлық күшіне сенген Домбауыл ноғайлы еліне шабуыл жасап, соғыс ашады, елді ауыр

күйге ұшыратады. Осы кезде басқыншылардан ноғайлы елін қорғау үшін Домбауылға қарсы Тарғын шығады. Бір-біріне кездесін қалған екі батыр ең алдымен сөз арқылы арбасып, күш сынасады. Жау батыры Домбауыл:

Алайын десем оңайсың,
Атайын десем толғайсың, –

деп күш көрсетеді, менмендік жасап, төканшарлана түседі. Тарғынның соғыспай беріле қоюын талап етеді. Бірақ жаудың қокан-лоққысынан Тарғын қорықпайды, соғыспай беріспейтіндігін ескертеді де, Домбауылды жекпе-жек ұрысқа шақырады.

Домбауыл мен Тарғын он бір күн бойына алысады. Ақырында Домбауылды Тарғын жеңіп шығады, ерлігін асырады. Сонан кейін жаудың тап берген қалың қолымен соғысып, оны да жеңеді. Бұл жерде халық жыры жау адамдарын, оның батырларын аса күшті етін суреттеу арқылы Тарғынның батырлық образын ұлғайта түседі. Жау батырлары қанша мықты және көп болса да Тарғыннан жеңіліп қалады. Өйткені олар әділетсіздік іс бастады, шапқыншылық жасады, сондықтан да ондайлардың жолы болмақ емес деп халық жыры қорытынды жасайды. Ал Тарғынның жалғыз барып мыңдаған жауын жеңуін халық жыры оның әділ іс үшін күрескендігінде, қашан да болсын әділ іс жеңеді деп топшылайды. Жыр Тарғын арқылы әділдікті сүйгіш, бұл қиын жолда қандай жағдайда болса да, ерлік жасау қолынан келетін халықты, оның сарқылмас күшін бейнелейді. Жырдың жағымды бас кейіпкері арқылы халық күші жинақталып беріледі.

Сөйтіп, халық жырында басқыншы жауларға қарсы ұрыс майдандарында ерлік жасаған Тарғынның батырлық бейнесі жасалады. Тарғын – халқын сүйген, оған қызмет еткен, елдің жауларымен алысып өткен, халық намысын қорғаған

¹⁴ Қазақ эпосы, 1958 ж., 382-бет.

Ақжүністі алып қануымен Ақшаханның еліне сыйыса алмайтынын білген Тарғын, енді Еділ бойындағы ноғайлыға жол тартады, оны да өзіне туыс санап келеді. Сондықтан да ол бұл елдің де жоғын жоқтасады, Шаған бойындағы қалмақтардан кек қайыруға аттанады.

Аттанбадым олжа үшін,
Аттанғаным көпірге
Ата-бабам ежелден
Ескі кегі бар үшін¹⁴, –

дейді Тарғын. Жыр бұл арада қалмақ басқыншыларының ноғайлы атанған елдің жер-су, қонысын бір кезде зорлықпен тартып алғанын еске түсіреді. Ата мекен қонысынан, жер-суынан айрылып қалу ноғайлы жұртына қатты батады, кетпес кекке айналады. Міне сол жерлерді қайтару үшін Тарғын аттанады. Бұл жолда ол көптеген ерлік істер жасап, ел намысын қорғап қалады. Мұны халық жыры Тарғынның ел үшін туған ер екендігін көрсету үшін жырға қосады.

Тарғынның батырлық бейнесі, халық үшін жасаған ерлік істерімен алынады да, жырдың оң бойына суреттеліп отырады. Торғауыттармен шайқасуы, Шаған бойындағы қалмақ басқыншыларымен алысы, олардың бәрін жеңуі Тарғынның ерлік даңқын көтере түседі. Оны бүкіл ноғайлы елі өз батырына санап жүреді, одан ерлік іс күтеді, халықты жауға бермеітін, қорғап болатын батыр ұл деп біледі. Сондықтан да халық жыры Тарғынның нағыз батыр екенін көрсету үшін қалмақтардың ең мықты қолбасшысы болған Домбауылмен кездестіреді. Оған қарсы Тарғын өзі аттанбайды, пәле бастап ноғайлы еліне қанды жорық жасаушы Домбауыл болады.

Қалың әскеріне, өзінің батырлық күшіне сенген Домбауыл ноғайлы еліне шабуыл жасап, соғыс ашады, елді ауыр

күйге ұшыратады. Осы кезде басқыншылардан ноғайлы елін қорғау үшін Домбауылға қарсы Тарғын шығады. Бір-біріне кездесіп қалған екі батыр ең алдымен сөз арқылы арбасып, күш сынасады. Жау батыры Домбауыл:

Алайын десем оңайсың,
Атайын десем толғайсың, –

деп күш көрсетеді, менмендік жасап, төкаппарлана түседі. Тарғынның соғыспай беріле қоюын талап етеді. Бірақ жаудың қокан-лоққысынан Тарғын қорықпайды, соғыспай беріспейтіндігін ескертеді де, Домбауылды жекпе-жек ұрысқа шақырады.

Домбауыл мен Тарғын он бір күн бойына алысады. Ақырында Домбауылды Тарғын жеңіп шығады, ерлігін асырады. Сонан кейін жаудың тап берген қалың қолымен соғысып, оны да жеңеді. Бұл жерде халық жыры жау адамдарын, оның батырларын аса күпті етіп суреттеу арқылы Тарғынның батырлық образын ұлғайтат түседі. Жау батырлары қанша мықты және көп болса да Тарғыннан жеңіліп қалады. Өйткені олар әділетсіздік іс бастады, шапқыншылық жасады, сондықтан да ондайлардың жолы болмақ емес деп халық жыры қорытынды жасайды. Ал Тарғынның жалғыз барып мыңдаған жауын жеңуін халық жыры оның әділ іс үшін күрескендігінде, қашан да болсын әділ іс жеңеді деп тәпсіздейді. Жыр Тарғын арқылы әділдікті сүйгіш, бұл қиын жолда қандай жағдайда болса да, ерлік жасау қолынан келетін халықты, оның сарқылмас күшін бейнелейді. Жырдың жағымды бас кейіпкері арқылы халық күші жинақталып беріледі.

Сөйтіп, халық жырында басқыншы жауларға қарсы ұрыс майдандарында ерлік жасаған Тарғынның батырлық бейнесі жасалады. Тарғын – халқын сүйген, оған қызмет еткен, елдің жауларымен алысып өткен, халық намысын қорғаған

14 Қазақ эпосы, 1958 ж., 382-бет.

айбынды батыр. Тарғын бейнесінің халықтығы да, күштілігі де осында.

Жырда Тарғынның бейнесі тек ел қорғау жолында жасаған ерлік істерін суреттеу арқылы ғана жасалып қоймайды. Оның батырлық тұлғасы, ерлік ісі, алып күші Тарғынның өз сөзімен де, бөгде адамдардың (мәселен, Сыпыра жыраудың) сипаттауымен де беріліп отырады. Тарғынның қандай батыр екендігі, оның мертігін айдала жатқан жерде айтқан зарынан да көрінеді. Домбауылдың қолымен кездескен жерінде:

Алты қырлы ақ мылтық,
Ата алмаса маған серт!
Қозы жауырын қу жебе,
Тарта алмасам маған серт!
Тауға салсам тас тескен,
Кеудеге салсам бас кескен.
Алты аршын ақ болат
Қынаптан алып суырып,
Шаба алмасам маған серт!
Жау ішінде жұлынып,
Толғамасам маған серт!¹⁵ –

деп айтатын серттесу сөздерінен Тарғынның күшті батыр екендігі елестейді.

Дегенмен Тарғын образының әлсіз, осал жағы да жоқ емес. Мұнысы, оның Ханзадамен ымыраға келуінен көрінеді. Өзіне талай рет опасыздық жасаған, алдан соққан Ханзадаға Тарғын ашу-өкпе айтудан асып кете алмайды. «Атаңа нәлет аксүйек», – деп, – «домалатып басыңды алармын», – деп отырса да, Ханзадаға қарсы күш көрсетіп ұрыс шығармайды, ескі әдет-ғұрыптың шырмауында қалып қояды. Солай бола тұрса да, Тарғын образы елдің ел қорғау жөніндегі арман-мүддесін, халықтың қандай батырды ардақтайтындығын көрсететін жағымды бейненің бірі болмақ.

15 – сонда 399-400 бет.

Ақжүніс

Батырдың сүйікті жары, сенімді серігі, ақылшы досы ретінде жырға қосылған жағымды образдың бірі – Ақжүніс.

Бет ажарын қарасаң,
Арпа, бидай, ақ ұндай.
Жазғы түскен сағымдай.
Қасы жайдай керілген,
Ет ажарын қарасаң.
Кірпік оқтай тізілген,
Қабығынан айырған
Бел бұралып бүгілген!¹⁶ –

деп жыр салған беттен Ақжүністің портретін жасайды. Өз тұсында одан сұлу, одан ақылды қыз болмағандығын айта келіп, халық жыры оны Тарғынмен кездестіреді. Тарғынның ерлік істерін, адамгершілігін, халық қамын ойлаушы батыр екендігін бірден бағалаушы Ақжүніс болады. Сондықтан да ол хан сарайын тастап, халықтың қалаулы ұлы Тарғынды сүйеді де, халық жағына шығады. Атастырып қойған адамына бармай, ескі әдет-ғұрыпқа қарсылық білдіреді.

Тарғынға айтқан бір сөзінде: «Мені бір ханның баласына айттыруға елші келіп жатыр. Өкем мені бермек болып, менен рұқсат сұратты. Мен хан баласына таңсық емеспін, өзім де хан баласымын. Сұлуға таңсық емеспін, өзім де сұлумын. Кімнің бақыты зор болса, соған барам. Енді мені біреуге қор қылғанша, батыр екенін рас болса, сен мені ал да қаш, мен саған тием, сенен басқа ешкімге тимеймін, көңілім саған ауды, сені сүйдім!», – дейді Ақжүніс. Оның бұл сөзінен Ақжүністің хан баласын емес, халық баласын сүйгендігі көрінеді. Сондықтан да жыр Ақжүністің халық жағына шығуын, хан сарайын, ондағы сөн салтанат, байлықты

16 – сонда 368-бет.

айбынды батыр. Тарғын бейнесінің халықтығы да, күштілігі де осында.

Жырда Тарғынның бейнесі тек ел қорғау жолында жасаған ерлік істерін суреттеу арқылы ғана жасалып қоймайды. Оның батырлық тұлғасы, ерлік ісі, алып күші Тарғынның өз сөзімен де, бөгде адамдардың (мәселен, Сыпыра жыраудың) сипаттауымен де беріліп отырады. Тарғынның қандай батыр екендігі, оның мертігіп айдалада жатқан жерде айтқан зарынан да көрінеді. Домбаулдың қолымен кездескен жерінде:

Алты қырлы ақ мылтық,
Ата алмаса маған серт!
Қозы жауырын қу жебе,
Тарта алмасам маған серт!
Тауға салсам тас тескен,
Кеудеге салсам бас кескен.
Алты аршын ақ болат
Қынаптан алып суырып,
Шаба алмасам маған серт!
Жау ішінде жұлынып,
Толғамасам маған серт!¹⁵ –

деп айтатын серттесу сөздерінен Тарғынның күшті батыр екендігі елестейді.

Дегенмен Тарғын образының әлсіз, осал жағы да жоқ емес. Мұнысы, оның Ханзадамен ымыраға келуінен көрінеді. Өзіне талай рет опасыздық жасаған, алдап соққан Ханзадаға Тарғын ашу-өкпе айтудан асып кете алмайды. «Атаңа нәлет ақсүйек», – деп, – «домалатып басыңды алармын», – деп отырса да, Ханзадаға қарсы күш көрсетіп ұрыс шығармайды, ескі әдет-ғұрыптың шырмауында қалып қояды. Солай бола тұрса да, Тарғын образы елдің ел қорғау жөніндегі арман-мүддесін, халықтың қандай батырды ардақтайтындығын көрсететін жағымды бейненің бірі болмақ.

¹⁵ – сонда 399-400 бет.

Ақжүніс

Батырдың сүйікті жары, сенімді серігі, ақылшы досы ретінде жырға қосылған жағымды образдың бірі – Ақжүніс.

Бет ажарын қарасаң,
Арпа, бидай, ақ ұндай.
Жазғы түскен сағымдай.
Қасы жайдай керілген,
Ет ажарын қарасаң,
Кірік оқтай тізілген,
Қабығынан айырған
Бел бұратын бүгілген¹⁶, –

деп жыр салған беттен Ақжүністің портретін жасайды. Өз тұсында одан сұлу, одан ақылды қыз болмағандығын айта келіп, халық жыры оны Тарғынмен кездестіреді. Тарғынның ерлік істерін, адамгершілігін, халық қамын ойлаушы батыр екендігін бірден бағалаушы Ақжүніс болады. Сондықтан да ол хан сарайын тастап, халықтың қалаулы ұлы Тарғынды сүйеді де, халық жағына шығады. Атастырып қойған адамына бармай, ескі әдет-ғұрыпқа қарсылық білдіреді.

Тарғынға айтқан бір сөзінде: «Мені бір ханның баласына айттыруға елші келіп жатыр. Әкем мені бермек болып, менен рұқсат сұратты. Мен хан баласына таңсық емеспін, өзім де хан баласымын. Сұлуға таңсық емеспін, өзім де сұлумын. Кімнің бақыты зор болса, соған барам. Енді мені біреуге қор қылғанша, батыр екенің рас болса, сен мені ал да қаш, мен саған тиім, сенен басқа ешкімге тимеймін, көңілім саған ауды, сені сүйдім!», – дейді Ақжүніс. Оның бұл сөзінен Ақжүністің хан баласын емес, халық баласын сүйгендігі көрінеді. Сондықтан да жыр Ақжүністің халық жағына шығуын, хан сарайын, ондағы сән салтанат, байлықты

¹⁶ – сонда 368-бет.

тастауын өжеттік деп бейнелейді. Ақжүністің Тарғынға шығуы, бір жағынан, халық батырын бағалағандығы болса; екіншіден, қыз намысын, бас бостандығын қорғауы, сүйген адамына өз еркімен қосылуын мақсат еткендігі де байқалады. Өңелдің бас еркі болмаған заманда, Ақжүністің Тарғынға өзі барып сөз сатуы, хан ордасынан қашып шығуы қыздың өжет, намыс иесі екендігін аңғартады. Оның образын жасағанда, жыршы ақын Ақжүністің осы қасиетіне айрықша көңіл бөледі.

Тарғынға қосылып, хан сарайынан қашып шыққан Ақжүніс бұдан былайғы жерде батырдың сенімді серігі, сүйікті жары, ақылшы досы, қайрат беруші жолдасы ретінде суреттеледі. Қысылған жерде қайрат беретін, қиын жерде ақыл табатын да Ақжүніс болады. Тарғын мертігін, күйініп жатқан кезінде батырға сүйеніш болған да, батырдың намысына тие, қайрат қуаттандырған да Ақжүніс болады. Талай тас қамауды бұзған, талай жауын күйреткен батырдың мертігін қалғанына қапаланған Ақжүніс: «Даңқты батырым, даңқсыз өлімге душар болдың-ау, айдаладағы қарға-құзғынға жем болдың-ау», – деп намыстанады. Сондықтан ол Тарғынның намысына тие:

Ағаштан биік мерт тауын,
Қорлықпенен өлген ер¹⁷, –

дейді, батырды өрі намыстандырады, өрі қайраттандырады. Жан-жолдасының бұл сөзіне түсінген Тарғын: «Ағаштан құлап өлді деген атаққа қалғанымша, мүлде өлеіш», – деп мертіккен белін бар күшімен басып қалғанда, бел омыртқасы орнына түседі. Бұған себепкер Ақжүніс болады.

Мертіккен белі орнына түскен Тарғынға ендігі бет алыстың қалай болу керектігін айтып, ақыл беруші де

17 – сонда, 389-бет.

Ақжүніс болады. Ол Тарғынға: «Кеше мертігіп қалған күнде сені жұртына тастап кеткен ноғайлыларға барып көрін, беліңнің жазылғанын білдір. Олай етпесең, Қырым халқынан, Ақшаханның қол астынан, Тарғын деген бір батыр келіп, бір омыртқасы сынған соң, қарға-құзғынға жем болып, Бұлғыр таудың қойнауында өліп қалды дер, сондай жаман атаққа қаларсың», – деп ақыл айтады. Батырдың сөзге кіріптар болмауын, дос-дұшпанның алдында беделі түспеуін көздейді. Бұл арада халық жыры Ақжүністің ақылды дана адам екендігін сипаттап, үлгі етеді.

Тарғын мен Ақжүністің соңынан қуып келген Қарт Қожақ екі жасқа қысылшаң сын кезін туғызған болатын. Бірақ одан Ақжүніс қысылмай откен-ді. Қарт батырды сөзімен тоқтатып, жолын тосады, басындағы мұңын айтады, екі жасты жылатнауын сұрайды.

Жылап тұрған көзім бар,
Өксіп тұрған жаным бар,
Өуре болған басым бар,
Алғанымнан айырма!
Мені өзіңе қайырма!
Тілекті бермес болар ма,
Сіз сықылды асылдар¹⁸, –

дейді. Екі жасқа аяушылық білдірген Қарт Қожақ, Ақжүністің тілегін береді.

Сонымен, «Ер Тарғын» жыры Ақжүніс образы арқылы батырға сенімді серік, ақылшы дос, айнымас жолдас болған өжет қыздың, намыс иесінің бейнесін елестетеді. Мұндай қыздарды халық жыры өз тұсындағы жастарға үлгі еткен.

18 – сонда, 373-бет.

Қарт Қожак

Жырда жағымды бейнеде алынған батырдың бірі – Қарт Қожак. Оның ноғайлы жұртына даңқы шыққан, басқыншы жауларға қарсы күрестерде еліне қорған болған айбынды батыр екендігін халық жыр:

Қайнаған қара бұлттай,
Қайнап кеткен болаттай,
Сайдан шыққан бұлақтай,
Қабағы тастай түйілген,
Лашын құстай шүйілген,
Жеңсіз берен кінген¹⁹, –

деп сипаттайды.

Қарт Қожак – көпті көрген, талай ұрыстарға қатысқан, талай жауын талқандан жеңген аға батыр. Ақшаханның жарлығы бойынша, Тарғыннан Ақжүністі айырмақ болып аттанған қалың қол, біраз жол жүргеннен кейін ақылға келеді. «Біз Тарғынды қуып жеткенімізбен, одан қызды айырып ала алмаспыз, қызды ол бермес те, қаһары келсе бәрімізді қырып та кетер», – деп кейін қайтады. Бірақ сол қол ішінде жасы алшы беске келген қарт батыр алған бетінен таймайды да, жалғыз тарта жөнеледі. Бұл бұрынғы қайратына сенген Қарт Қожак болады.

Жырда Қарт Қожактың бес жасынан бастап, алшы беске келгенге дейінгі өмірі, ел қорғау жолында жасаған ерлік істері Ақжүністің сөздерімен баяндалады.

Отыз беске келгенде
Қоныраулы найза қолға алдың,
Қоныр салқын тоске алдың,
Жауды көрсен шүйілдің,

¹⁹ – сонда, 367-бет.

Көксерке атты борбайлап,
Қамалды бұздың айқайлап.²⁰, –

дейді Ақжүніс. Оның бұл сөздері арқылы Қарт Қожактың образы жасалады. Басқыншы жаумен кескілескен ұрыстарда қамал бұзған батырдың тұлғасын елестетеді.

Қарт Қожак – қайырымды батыр, жастарға аталық мейірім көрсеткен, олардың бақытты болуына тілектестік білдірген адам. Оның адамгершілігі Ақшаханның да асып жатады. Ақшахан өзінің жалғыз баласы Ақжүніс жөнінде қаталдық, мейірімсіздік жасап, оны өлімге қияды. «Кімде-кім қызымды қуып жетсе, сол атсын; қуып жетіп өлтірсе, құны жоқ болсын», – деп үкім шығарады. Сұлу қызды құшуға Қарт Қожак та желігеді, баяғы жастық шағын есіне түсіріп, хан сарайын тастап қапқан екі жасты іздеуге аттанады. Бірақ Тарғын мен Ақжүністің бір-біріне сүйіп қосылған жастар екенін біледі де, алғашқы ойынан тез қайтады. Сондықтан да ол Тарғынның өзін атпай, қорамсағын атып түсіреді, жас батырды өлтірмейді, есіркейді. «Тарғынды Ақжүністің теңі және ноғайлының мықты батыры деп түсінген Қарт Қожак, – дейді әдебиетші-ғалым Х.Жұмалиев, – алғашқы бетте «Ақжүністі аламын» деп қызумен шығып қалса да, тап өлтірер жерге келгенде, екеуін де аяйды, өлтіруге көзі қимайды. Өйткені бірі – ноғайлының найза ұстар батыры, екіншісі – аяулы аруы. Тарғынның орнына қалмақ, не басқа бір жауларының бірі болса, Қожак оғын емес, өзін атқан болар еді. Онда ол елін жауға айырбастан, қарабасының қамын ойлаған қызды өлтіріп қайтар еді. Бұл жерде де елдік идея айқын, тентек ұл мен ерке қыздың өдетті аттауын ноғайлының қарт батыры кешіреді. Батасын берің, оларға жол болсын айтады»²¹.

²⁰ – сонда, 374-бет.

²¹ – Х.Жұмалиев, жоғарғы аталған оқулығы

Қарт Қожаның жырға жағымды кейіпкер ретінде қосылуының бір себебі осындай. Бұл ретте ол халық қадірлеген және ханнан да артық саналған батыр болып жырланады. Қарт Қожаның жағымды кейіпкер бейнесінде ала отырып, оның кейбір мінездерін халық жыры ашу-зілі жоқ әзіл-оспаққа айналдырады. Мұны ол кекетіп емес, қарт адамның мінезін күлдіргі етіп көрсету үшін алады. Мәселен, алыс беске келген қарт батырдың қыз дегенде делебесі қозуы, оның Ақжүніске айтатын ебі жоқ сөздерін жыр майда-шуақ күлкі түрінде келтіреді. Ол өзінің сөзінде: «Сен неге жылайсың? Мені қарт деп жылаймысың? Иә болмаса, жаман деп жылаймысың? Қарт та болсам мен жек көретін қарт емен! Ешкімнен кем емеспін! Сен бүгітіп жылай берме, тұр, жылама! Бетіңді аш! Маған көрсет: бетіңді, бойыңды да, қабағыңды да; жараса, аламын. Егер де бір жерің жарамаса, алмаймын», – дейді Ақжүніске. Қарт Қожаның осы бір сөздері оның батырлық бейнесін кемітіп тұрған жоқ, қайта қарт адамға тән мінезді зілі жоқ күлкі ретінде ажуалап, өзілдейді. Мұнымен оның образы ұлғая түскендей болады.

Ханзада

Жырдағы ең жағымсыз кейіпкер – Ханзада. Ол халыққа зұлымдық жасаушы, арамдық әрекеті, әділетсіз ісі шектен асқан хандардың бейнесін елестетеді. Бұл ретте оны зұлымдық пен жауыздықтың, алдампаздық пен қорқаулықтың, ұяты жоқ екіжүзділіктің жинақталған образы деуге болады.

Ханзада ел талауды, ботен елдің байлығын қолға түсіруді көздейді. Бұл мақсаттарын жүзеге асыру үшін Ханзада әр түрлі айла-амал қолданады. Ол айлакерлікпен Тарғынды да өз қармағына іліктіреді. Шаған бойындағы қалмақтардан ата мекенімізді қайырып әпер дегенде, оны ол халық қамын

ойлағандықтан емес, өз қамын көздегендіктен айтады. Ханның бұл сөзіне түсіп қалған Тарғын аңғырттық жасап, белгілі молшерде ханның шабарманына айналады.

Ханзаданың ойы – кісі еңбегін, кісі күшін пайдалану. Өз тапсырмасын орындатқаннан кейін, оны орындаушы кісілердің келешегі, хал-жайы қандай болады, онымен Ханзаданың жұмысы болмайды. Ханзаданың тапсырмасын орындап келе жатып, Тарғын белінен шойырылады, мертігеді. Бірақ айлалы хан жаралы батырды осы тұста мықтап алдайды: «бір-екі күнде қайтып келемін», – деп Тарғынды тақыр жұртына тастап кетеді, айтқан уәдесінде тұрмай, екіжүзділік жасайды. Ханзаданың алдауына түсіп қалғандығын Тарғын соңынан ғана түсінеді. Мұны ол ызалана күйзеліспен еске түсіріп:

Атаңа нәлет, ақсүйек,
Елемеді өзімді,
Сыйламады сөзімді,
Жаудыратып көзімді –
Тастан кетті жұртына
Бір мертілген бел үшпін.
Белімнен басқа жарам жоқ,
Ауызға жерге асым жоқ,
Біреу қайырылып келмейді,
Не болғаным білмейді,
Ер Тарғынды көрмейді.
Атаңа нәлет, ақсүйек,
Ойлап-ойлап қарасам,
Ханзада ханнан сараң жоқ²², –

деп толғайды, ханға деген зілді кегін шертеді, өзіне осындай опасыздық жасаған ханға қаһарын төгеді; оған халық

22 – сонда, 382-383-бет.

қарғысын айтады. Тарғынның осы сөздерімен жырда Ханзаданың сүркіялық бейнесі ашыла түседі.

Ханзада Тарғынды бір емес, бірнеше рет алдайды. Мерттіккен белі орнына түсіп, Тарғын хан ордасына қайтып келгенде, Ханзада әр алуан зымияндыққа салынып, батырдан кешірім сұрайды, айыбына қызын бермек те болады. Оның алдауына Тарғын бұл жолы да түсіп қалады, ханмен келісімге келеді. Осы кезде ел шетіне жау келіп, шабуыл жасайды. Оған қарсы барарлық батыр – тек Тарғын. Бұл жайды түсініп отырған Тарғын ханның емес, халықтың намысын қорғамақ болып, жауға қарсы аттанады, жауды жеңіп, ноғайлы елін басқыншылардың шабуылынан құтқарады. Осы арада Ханзада тағы да сертін бұзып, уәдесінен танады. Тарғынға қызын бермек түгіл, батырды мазақ етеді. «Қожа мен төре тегінен шыққан адам емес екенсің, енді мен саған қызымды бермеймін», – деп Тарғынды кемітеді. Екеуінің арасында әлеуметтік теңдік жоқ екендігін ескертеді.

Ханның мұндай қорлығына шыдай алмаған Тарғын ашуланып, кетіп қалады. Оның бұл кетісінен үрейленген хан мен оның сыбайластары қатты сасады да, сол кезде жасы жүзден асқан Сыпыра жырауға сөз салады, батыр мен ханды келістіруді өтінеді. Ханның әрі ақылшысы, әрі жыршы-жырауы болған Сыпыра жырау Тарғын мен Ханзаданы татуластырады. Сыпыра жырау, бір жағынан, ханға сынайды, өтірікшілігін айтып бетіне басады; екіншіден, Тарғынды да сынайды: «Бір қыз үшін ел-жұртыңды тастап кетуің ер басына келіспейтін іс», – дейді. Сөйтіп, ол хан мен батырды ымыраластырып табыстырады. Бұл арада, қазақ әдебиетінің тарихын зерттеушілер дәлелдегендей²³, Сыпыра жырау хандық үстемдіктің каймағы бұзылмауын қарастырған адам

23 — С.Мұқанов. Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер, 1942 жж. және Айтпас Жинақ, 1942 жж. Е.Бейсәлімов. Ақындар, 1956 ж.

болып шығады. Жыр Сыпыра жыраудың да өз табының мақсатын көздегенін көрсетеді.

Ханзадамен табыса тұрса да, Тарғын одан кетіп қалады. Ханның қасына калудан пайда жоқтығын аңғарады. Оны Тарғынның:

Иірімі жоқ суларға
Иірілген шабақ не табар?
Қайырымы жоқ сұлтанға
Ерген покер не табар? –
(Батырлар жыры, 393-бет).

деген сөзінен көруге болады. Жалпы алғанда жырда Тарғын бірде өз елінің ханымен де, кейін Ақшаханмен, одан соң Ханзадамен де сырттай болмаса, іштей жақындасқан адам болып суреттелмейді. Хандардың залымдық істерін білісімен-ақ, Тарғын олармен сыйысып тұра алмайды, бойын аулақ салады. Бұдан халықтың Тарғын арқылы хандарға берген бағасы да, қозқарасы да айқын көрінеді.

Тарлан

Батырлар жыры ел қорғау жолында батырға көмекші болған, қызмет еткен тұлпарды сүйсіне жырлайтындығын, «Ер қанаты – ат» екендігін өткен тарауда айтқанбыз. Батырлар мінетін тұлпарларға біткен қасиеттер Тарғынның Тарланында да бар. Тарлан – батырға көптен жолдас болған және оны батырдың өзі бағып, өзі өсірген тұлпар.

Құлын емдің, тай емдің,
Құнан жаста арда емдің.
Дөнен жаста үйреттім,
Алты қабат ала арқан

қарғысын айтады. Тарғынның осы сөздерімен жырда Ханзаданың сүркіялық бейнесі ашыла түседі.

Ханзада Тарғынды бір емес, бірнеше рет алдайды. Мерттіккен белі орнына түсіп, Тарғын хан ордасына қайтып келгенде, Ханзада әр алуан зымияндыққа сатынып, батырдан кешірім сұрайды, айыбына қызып бермек те болады. Оның алдауына Тарғын бұл жолы да түсіп қалады, ханмен келісімге келеді. Осы кезде ел шетіне жау келіп, шабуыл жасайды. Оған қарсы барарлық батыр – тек Тарғын. Бұл жайды түсініп отырған Тарғын ханның емес, халықтың намысын қорғамақ болып, жауға қарсы аттанады, жауды жеңіп, поғайлы елін басқыншылардың шабуылынан құтқарады. Осы арала Ханзада тағы да сертін бұзып, уәдесінен танады. Тарғынға қызып бермек түгіл, батырды мазақ етеді. «Қожа мен төре теінен шыққан адам емес екенсің, енді мен саған қызымды бермеймін», – деп Тарғынды кемітеді. Екеуінің арасында әлеуметтік теңдік жоқ екендігін ескертеді.

Ханның мұндай қорлығына шыдай алмаған Тарғын ашуланып, кетіп қалады. Оның бұл кетісінен үрейленген хан мен оның сыбайластары қатты сасады да, сол кезде жасы жүзден асқан Сыпыра жырауға сөз салады, батыр мен ханды келістіруді өтінеді. Ханның әрі ақылшысы, әрі жырыш-жырауы болған Сыпыра жырау Тарғын мен Ханзаданы татуластырады. Сыпыра жырау, бір жағынан, ханын сынайды, өтірікшілігін айтып бетіне басады; екіншіден, Тарғынды да сынайды: «Бір қыз үшін ел-жұртыңды тастап кетуің ер басына келіспейтін іс», – дейді. Сойтп, ол хан мен батырды ымыраластырып табыстырады. Бұл арада, қазақ әдебиетінің тарихын зерттеушілер дәлелдегендей²³, Сыпыра жырау хандық үстемдіктің қаймағы бұзылмауын қарастырған адам

23 — С.Мұқанов, Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер, 1942 жж. және Алтын ел жинағы, 1942 жж., Е.Бекмайлылов, Ақындар, 1956 жж.

болып шығады. Жыр Сыпыра жыраудың да өз табының мақсатын көздегенін көрсетеді.

Ханзадамен табыса тұрса да, Тарғын одан кетіп қалады. Ханның қасына қалудан пайда жоқтығын аңғарады. Оны Тарғынның:

Иірімі жоқ суларға
Иірілген шабак не табар?
Қайырымы жоқ сұлтанға
Ерген нокер не табар? –
(Батырлар жыры, 393-бет).

деген сөзінен көруге болады. Жалпы алғанда жырда Тарғын бірде өз елінің ханымен де, кейін Ақшаханмен, одан соң Ханзадамен де сырттай болмаса, іштей жақындасқан адам болып суреттелмейді. Хандардың залымдық істерін білісімен-ақ, Тарғын олармен сыйысып тұра алмайды, бойын аулақ салады. Бұдан халықтың Тарғын арқылы хандарға берген бағасы да, көзқарасы да айқын көрінеді.

Тарлан

Батырлар жыры ел қорғау жолында батырға көмекші болған, қызмет еткен тұлғарды сүйісіне жырлайтындығын, «Ер қанаты – ат» екендігін өткен тарауда айтқанбыз. Батырлар мінетін тұлғаларға біткен қасиеттер Тарғынның Тарланында да бар. Тарлан – батырға көптен жолдас болған және оны батырдың өзі бағып, өзі өсірген тұлғар.

Құлын емдің, тай емдің,
Құнан жаста арда емдің.
Дөнен жаста үйреттім,
Алты қабат ала арқан

Жібектен өріп сүйреттім,
 Алты жаста ақтаттым,
 Айнақтаттым, ойнаттым.
 Жеті жасқа келгенде,
 Арпа, бидай асаттым.
 Жер дүңкідеп желгенде,
 Дүшпан көзі корықты, (сонда, 385-бет.), –

дейді Тарғын. Құлынынан өз қолында өсірген, өзі үйреткен Тарлан батырдың сенімді досы есебінде қызмет атқарады, батырмен бірге ел қорғау ісіне араласады, жорық жолдарының ауыртпалығын несімен бірдей көреді. Тарғын мертігін, ауыр күйге түскеніне қапаланған кезінде батыр көп жылдар жолдас болған тұлпарымен сырласады. Бұл батырдың Тарлан секілді тұлпарын аса қатты ардақтағанын білдіреді. Кейбір жағдайларда Тарлан біреудің келе жатқанын пысқырумен, алқынып терге малынатын кезі болса, тарпынуымен батырға сездіріп те отырады. Тұлпарына сырмінез болған Тарғын Тарланды осынысы үшін де жоғары бағалайды, оның сырт сипатына да сүйсініп қарайды.

От орнындай, тұяқтым,
 Омыртқаң бар отаудай.
 Құйрығыңа болайын:
 Қынаптан шыққан қанжардай!
 Жалыңа сенім болайын:
 Күлтелеген жібектей!
 Шықшытыңа болайын:
 Орылып жатқан көбектей!
 Қабағыңа болайын:
 Қара албасты қабақтай!
 Сағағыңа болайын:
 Піскен алма сабақтай!

Екі көзіңе болайын:
 Қорқыт жаккан шырақтай!
 Танауыңа болайын:
 Түбін алған шелектей!
 Құлағыңа болайын:
 Көзге біткен құрақтай!
 Омырауыңа болайын:
 Еділден шыққан аңғардай!²⁴ –

ден, жыр Тарланның суретін көз алдына әкеледі. Мұндай тұлпарға тек батыр емес, жырды тыңдаушы да сүйсіне, құмарға түседі. Тарлан секілді тұлпарлар ел қорғау үшін ғана емес, күнделікті тұрмыста да айрықша орын алатындығын аңғартады.

Жырдың құрылысы, тілі

«Ер Тарғын» – өзінің құрылысы, сюжеті, оқиғаны баяндауы жағынан көркем, қызықты жыр. Жырдың оқиғасы бас кейіпкер Тарғын арқылы, оның ерлік істерін суреттеу арқылы дамып, өсе, үдей береді. Жырдың оқиғалары бірімен-бірі тығыз байланысын, шарықтау негізіне жеткенге дейін бірінен соң бірі тізбектеле айтылады, бір оқиғадан екіншісі туып отырады. Жырға қосылатын әңгімелердің бәрі де Тарғынның іс-әрекетімен байланысты алынады. Тарғынның торғауыттармен соғысы, Ақжүністі алып қашуы, Қарт Қожақпен кездесуі, қалмақ басқыншыларымен күресі т.б. жайындағы әңгімелердің бәрі де Тарғынға байланысты жырланады. Оқиғаны осы ретпен баяндау жыр құрылысындағы негізгі бір ерекшелік болып табылады.

«Ер Тарғын» жырының құрылысын, өлеңдік қасиеті мен көркемдік тілін зерттеген әдебиетші ғалым Х.Жұмалиев бұл жырдың өзіне тән екі ерекшелігі барлығын атап көрсетеді: «Басқа жырлармен салыстырғанда, – дейді ол, – айтаың деген ойды, суреттейін деген құбылысты асқан шеберлікпен беруге «Ер Тарғын» жыры, біріншіден, дамыту әдісін; екіншіден, шендестіруді мол қолданады және шендестірудің жаңа түрін емес, ұлғайған, күрделі түрін жасайды»²⁵. Жырдың бұл ерекшеліктері адам образын жасауынан, сөз саптасынан айқынырақ байқалады. Мәселен, жыр Ақжүністің келбетін:

Қара жерге қар жауар,
Қарды көр де етім қор.
Қар үстіне қан тамар,
Қанды көр де бетім қор,²⁶ –

деп суреттейді, арасы алшақ екі нәрсені шендестірумен, үшінші бір ұғым тудырады. Ақжүністің Қарт Қожақты сипаттауында да шендестіру әдісі қолданылады. Қарт Қожақтың бес жасынан бастап, алпыс беске дейінгі өмір жолына шолу жасайды. Отыз бес Қожақтың батырлық күші кемеліне келген кезі болса, әр кезеңге бөлу, оларды бір-біріне қарама-қарсы қою негізінде шендестірудің күрделі түрін тудырады.

Тарғынның Домбауылға және оның әскерлеріне қарсы шабуыл жасайтын жерін суреттеуде немесе Тарланды сипаттағанда небір әдемі теңеу, эпитет, метафора, әсірелеу т.б., қысқасы, көркем тілдің әр алуан түрлері жиі кездесіп отырады. Бұлардың бәрін жыршы ақын жыр оқиғасын дамыту, үдете айту үшін қолданады. Осы ретпен Тарғынның ұрысқа енуі, жауларымен алысуы, Тарланның шабысы, нәсерлеген жүрісі

25 Х.Жұмалиев, Қазақ әдебиеті (оқулық), 1949 ж. және Қазақ әдебиетінің тарихы. 1965 ж., 1 том.

26 Қазақ эпосы. 1958 ж., 373-бет.

суреттеледі. Тіл байлығын жыршы өте шебер пайдаланады. Жауға қарсы Тарғынның аттанған кезінде, Тарланның алғашқы жүрісі:

Өзінен-өзі зырлаған,
Басын тартса, болмаған,
Көк айыл болып көпірсе,
Алты басын аттауға –
Айшылықты ойлаған, –

деп суреттеледі. Он екі күнге созылған ұрыс жорықтардан кейін Тарланның:

Етектейін еріннен,
Екі елісі қалыпты.
Қыған қамыс құлақтан,
Бір тұтамы қалыпты.
Жалбыраған жалынан,
Жалғыз қарыс қалыпты, –

дегеніне қарағанда, тұлғардың соңғы жүрісі әлсіреп кеткендей болып көрінеді. Шынында, олай емес. Бұл арада әлсіреу жоқ, әсірелеу түрінде берілген даму, үдеу бар. Етектейін еріннен екі елісі қалыпты, жалбыраған жалынан жалғыз қарыс қалыпты деуі он екі күн бойына ат қимылының қандай күшті болғандығын көз алдына елестетеді. Жыршы ақын соғыс үстіндегі ат қимылын осылай суреттеп, шарықтау шегіне жеткізеді.

Қорыға келгенде, «Ер Тарғын» халықтық эпосы бар көркем жыр. Ертеден келе жатқан мәдени мұрамыздың бірі.

ҚАМБАР БАТЫР

Қазақ еліне көп уақыт бойына шабуыл жасағандар қалмақ басқыншылары болғандығы жоғарыда айтылған. Шетелдік шапқыншылардың қанды жорықтарына қарсы асқан ерлікпен күресіп, одан ел-жұртын қорғаған, халқына айбар болған батырлар жайында ел арасында талай әдемі өңгіме-жырлар туған. Халық бұл алуандас шығармаларында өзінің батыр ұлдарын, олардың ерлік істерін ардақтап көрсеткен.

Осындай ел қорғау, халыққа қамқор болу жолында жасалған ерлік істерді жырлау негізінде шығарылған және халықтық сипаты мол көркем жырдың бірі – «Қамбар батыр». Бұл жырдың басты идеясы – халыққа қызмет еткен батырды, оның ерлік істерін ардақтаудан туған. Сондықтан да жырда өңгіменің осы жағы баса айтылады, соған көп көңіл аударылады. Батырдың ең негізгі міндеті: шетелдік шапқыншылар шабуыл жасап қалған кезде жауға қарсы аттану, оны талқандап жеңу, ел-жұртын қорғап алу екендігі көрсетіледі. Екіншіден, бейбітшілік кезде батырдың міндеті: халқына адал еңбегімен қызмет ету, халықты асырап-сақтау, жәрдем-кемегін беру екендігін суреттейді.

Жырдың жиналуы, зерттелуі

«Қамбар батыр» – қазақ еліне ерте кездің өзінде-ақ тараған жыр. Оның негізгі бір нұсқасын Бектемір деген жырау айтқан. Біздің пайдаланып жүргеніміз де жырдың осы варианты.

«Қамбар батыр» жыры алғаш рет 1888 жылы Қазан қаласында басылып шықты. Оны Ш.Хұсанов деген кісі бастырған. 1903 жылы бұл жыр «Тоқсан үйлі тобыр» деген атпен Қазанда, ағайынды Каримовтардың баспасында,

қайта басылып шықты. Бұдан кейін Ә.Диваев 1922 жылы Ташкентте бастырды. Содан бері «Қамбар батыр» жыры бірнеше рет (1932, 1939) баспа жүзінде жарияланды және оқу хрестоматияларына еніп отырды. Жырдың жұртқа таныс вариантын 1940 жылы Г.Владимирский орыс тіліне аударды. Онысы «Песни степей» деген жинақта жарияланды.

«Қамбар батыр» жырының бұдан басқа да ел арасына тараған және осы күнге дейін ауызша айтылып жүрген варианттары бар. Мәселен, 1906 жылы сол кездегі ғалым В.Карлсон ««Оренбургский край» («Орынбор өлкесі») газетіне жазған мақаласында²⁷ «Қамбар батырды» жырлаған бірнеше ақынды атайды және оның ішінде ең айтқышы Қазақбай деген ақын еді дейді. Жырдың тағы бір варианттары әдебиет журналында²⁸ басылды. Ал Шашубай ақын жырлаған варианты оның «Сөйле, Шөшеке»²⁹ атты жинағына енді. Журналға басылған болсын, Шашубай айтатын варианты болсын, сюжет жағынан жұртқа таныс «Қамбар батырдан» алыстап кетпейді.

Мұнымен қатар, Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының қолжазба фондысында «Қамбар батыр» жырының бірнеше ұсақ варианттары бар. Бұлар да жырдың негізгі вариантымен сюжет жағынан қабысып отырады. Бірақ бір-екі вариантының сюжетінде аздаған айырмашылық бар. Бұл жерде соны көрсете кетелік. (Жырдың журналға шыққан және Шашубай айтатын варианттары жұртқа таныс болғандықтан оларға тоқтамаймыз. Ал жырдың ұсақ варианттарын да бұл арада сөз студия қажеті аз. Өйткені біздің талдауымыз Бектемір вариантына құрылады.)

27 В.Карлсон, народные певцы – киргизы в архивной комиссии г.т. «Оренбургский край», № 62, 1926 г.

28 «Әдебиет майданы» № 12, 1935 ж.; «Әдебиет және искусство» журналы, № 7-8, 1942 ж.

29 Шашубай Қошқарбаев, «Сөйле, Шөшеке» толандыр жинағы, 1942 ж., Алматы.

Тіл және әдебиет институтына «Қамбар батыр» жырының бір вариантын Бармак Мұкамбаев деген кісі тапсырған. Оның айтуындағы жыр негізінде Бектемір вариантына ұқсас келеді. Бірақ аздаған айырмашылығы бар. Онысы мынадай: Бармактың жыры Өзімбаиды өте рақымшыл, халыққа жақсылық еткен адам етіп көрсетеді. Оның алты батасының барлығы да батыр бейнесінде суреттеледі. Қамбардың Қараманға барарында, Қамбармен ішесінің қолтасуын молынан жырлайды.

Жырдың Асайын Хангелдіұлы тапсырған вариантының қысқаша мазмұны мынадай: қалмақтың ханы Ақшахан: «Өзімбай қызын маған берсін», – деп Келмембет пен Балғабайды жібереді, олардың қасына алыс қол қосып береді. Бұлар келсе, қыз үйінде жалғыз екен. Қыздың аяқ-қолын байлап әкетпекші болғанда, қыз айла жасайды. «Мен ханды сүйемін, одан басқа адамға бармаймын», – деп, Келмембеттерді алдайды, айламен олардың қаруларын қолға түсіреді. Қыздың ағалары келіп, Балғабайды өлтіреді, Келмембет қашып кетеді. Бұл кезде ноғайлының ішінде Өлімбаи деген төре бар екен, ол түс көреді. Түсінде Қамбар Назымға үйленген екен дейді. Содан кейін Назымды Қамбарға беруді, Қамбарды өзіне жақын адам етуді дұрыс көреді. Назымды алып бермекші болып, Қамбарға хабаршы кісі жібереді. Осы кезде Ақшаханның қорқып, Назымның ағайындары қалмақ еліне көшіп кетеді, тек Алшыораз бен Аққошқар қастарына жеті батыр досын алып, елінде қалады, қалмақ еліне көшпейді. Қамбар келеді, ол Алшыораздарды ертін Ақшаханға аттанады. Қамбар қалмақтардың әскерін шегіндіріп, Ақшаханды өлтіреді, ел-жұртын босатады. Содан кейін қамбар Назымға үйленеді деумен Асайын тапсырған жыр аяқталады.

«Қамбар батырдың» бірнеше варианты және оара аздаған айырмашылықтары болғанымен, олар жырдың

негізгі идеясына нұқсан келтірмейтіндігі байқалады. Бөріңде де басты кейіпкер Қамбардың ел қорғаудағы ерлік істері, қарамағындағы ел-жұртын асырап-сақтауы, оған адал қызмет етуі айтылады. Жырдың осыныша көп вариантының ішінен біздің талдауға алатынымыз – ертеден жұртқа таныс болған варианты.

Революцияға дейін «Қамбар батыр» жырын зерттеуге арнап жазылған ғылыми еңбектер болған емес. Тек советтік дәуірде ғана бұл жыр жағында біраз мақалалар, зерттеу еңбектері жазылды³⁶. Осылардың бөріңде «Қамбар батыр» жыры нағыз халықтық, көркем жырдың бірі деп бағаланды. Барлық батырлар жыры сынға ұшырап, әрқайсысына әр түрлі кінә тағылып жатқан кезде, халықтық жыр деп дұрыс бағаланғаны да осы «Қамбар батыр» болатын.

Қамбар

Оның халықтығы, ең алдымен, жырдағы оқиғалардың еңбекші шаруаның тұрғысынан баяндалатындығынан, басты кейіпкерлердің іс-әрекетінен көрінеді. Егер басқа жырларда батыр образы көбінесе бірден оның күреске, аттанысқа қатысуын суреттеу арқылы жасалса, батыр жырдың өңе бойына көк сауытты киініп, көк сүңгіні ұстап жүрсе, олардан Қамбар образының елеулі бір айырмашылығы бар. Жырда Қамбар ең алдымен шаруа адамы, еңбек ері бейнесінде атылады. Қамбардың еңбекші халық ортасынан шыққан ер-азамат, патриот ұл екендігі аңғартылады. Ол мыңды айдаған байдың мырзасы емес, өзінің еңбегімен көсіп еткен шаруаның өкілі. Адал еңбегімен ер атаған, «ерлікті елден асырған, еңбекке белді байлаған» адам.

36 М.Оуесов, С.Мұқанов, Х.Жұмалиев, Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев т. б. жоғарыда аталған еңбектерін қарныз.

Сондықтан да оны халық жыры еңбекші халыққа қызмет еткен еңбек ері етіп көрсетеді. Бұдан еңбекші халықтың ел қорғаған батырды ғана емес, еңбек адамдарын да, халықты асырап-сақтайтын еңбек ерлерін де ардақтайтындығы, олар жайында да батырлық жырлар тудырғандығы байқалады.

Халық жырының алғашқы бөлімінде Қамбар «алпыс үйлі арғынды, тоқсан үйлі тобырды» асырап сақтаған еңбек ері бейнесінде алынады. Бүкіл ауыл-аймағы Қамбардың қолына қарайды, олардың бас көтерері де, сенгені, сүйенгені де Қамбар болады. Мұны түсінген Қамбар өзінің адал еңбегімен көсіп етеді, аң аулайды. Қарамағындағы ел-жұртың басқыншылық жолымен, бөтен елді шауып алу жолымен емес, өзінің адал еңбегімен, ащылықпен асырайды. Халық мұны батырдың ерлік еңбегі деп таниды. Екіншіден, алпыс үйлі арғынды, тоқсан үйлі тобырды асырап сақтау Қамбардың еңбек ері екендігін көрсетсе, неше түрлі жыртқыш аңдарды, соның ішінде жолбарысты жеңуі, Қамбардың күшті батырлығы деп бейнеленеді. Халық ұғымында жолбарыс асқан қайраттың, алып күштің бейнесін (символын) білдіретін. Ендеше сол жолбарысты құйрығынан ұстап лақтыруы Қамбардың аса мықты батыр екендігін дәлелдемек.

Қайда жүрсе де «ең бірінші міндетім халыққа қызмет ету, қарамағымдағы ел-жұртты асырау» деп түсінген Қамбар жел көңілдікке салыпбайды. Ол қара бастың мүддесінен халық мүддесін жоғары қояды. Қамбарға ғашық болған Назым батырмен сырласудың жолын іздейді. Бірақ, оған Қамбар алданбайды, көңіл болмейді.

Осыған көңілім болініп,
Ұмытып кетсем жұртымды,
Құдайдың, деді, ұрғаны, –

дейді.

Мұны ол Назымның өзіне де жасырмай айтады:

Құс етіп беріп бағамын,
Үйдегі екі көрімді.
Оған да назар саламын,
Қабатыма аламын –
Алпыс үйлі арғынды.
Сеніменен ойласам,
Айналар ісім қыныға.
Айыпқа мені бұйырма,
Айтамын, Назым, зарымды!³¹

Назымның ғашық екендігін біле тұрса да, қарауындағы көңілдік жайып және оларды асырап-сақтап отырған өзі ғана екенін еске алған Қамбар қыздың тілегіне көңіл қоймайды. Бұдан, өрине Қамбарда махаббат сезімі жоқ деген ұғым тұмайды. Ондай сезім Қамбарда бар. Өйткенмен, ол ер-азаматтың бірінші борышы халыққа қызмет ету деп түсінеді. «Мен Назымға көңіл боліп, онымен болып кетсем, ел-жұртымның хал-жайы, күн көрісі қиындайды. Маған алғыс айтудың орнына қарғыс айтады», – деп біледі. Сондықтан да ол Назымның ұсынысына бой ұрмайды.

Екіншіден, байлық, дәреже жағынан алғанда, Қамбар өзінің Өзімбай балаларымен тең еместігін біледі. Олардан ер-азаматтығы, жігіттігі, адамгершілігі жоғары тұрса да, әлеуметтік жағынан бірдей емес екендігін сезеді. Қамбарды Назым сүйгенімен де, Өзімбайлар жек көретіндігін, олар «сіңірі шыққан кедейге» қызын тегін бермейтіндігін аңғарады. Мұндай әлеуметтік теңсіздік жағдайда Назымға қосылу мүмкін еместігін түсінеді. Сондықтан да ол Назымға айтқан сөзінде:

31 Қазқ. әпосы, 1958 ж., 428-бет.

Қатарына қарасаң,
 Мен емес таңдан тиерің.
 Қол ұстасып, қыз Назым,
 Уәде қылсам, сенімен,
 Бір жаман келін малы көп –
 Алып кетсе, айрылып,
 Абыройым ашылар,
 Қайғыменеп басылар,
 Ат басындай жүрегім, –

дейді.

Сондықтан да ол Назымға алаңдамай, қарамағындағы көпшіліктің қамын ойлаумен болады. Мұны халық жыры батырдың бейбітшілік кездегі басты міндеті, халыққа адал кәсібімен қызмет еткендігі деп біледі.

Ал ел шетіне жау келгенде, халық намысын қорғау үшін Қамбар ерлік іске бел байлайды. Қалмақ ханы Қараманның қалың қолмен келін қамап жатқанын ноғайлы елі Қамбарға Жөдігер арқылы хабар етеді. Қараманның бұл қылығына ыза болған Қамбар:

Қамбар айтты: Жөдігер,
 Жұрт үшін белді буайын.
 Асырып белден қуайын,
 Халқыңыз қапа болмасын,
 Есен барса жолбарысын
 Сындырамын дұшпанды!
 Өзімбайдың ақымақ,
 Алты итіне, оқпелең,
 Жаманның ісін қылмайын, (сонда, 457- бет), –

дейді де, басынған жауға аттанады. Бұл сырт қарағанда, Қамбардың Өзімбайды қорғамақ болып майданға аттануы секілді болып көрінеді. Шынында, олай емес. Ел легенде

ерінбей қызмет ететін Қамбар ноғайлы жұртын қалмақ басқыншылары қамап, қысымға алып жатқан шақта, бір кезде Өзімбай балаларының қорлап тіл тигізгенін де ұмытады. Қамбар Өзімбайды қорғау үшін емес, ел намысын қорғау үшін аттанады. Жаудан елді қорғап алу – Өзімбайлардың қолынан келмейтіндігі, ол – халықтың ғана қолынан келетіндігі жырда ашық айтылады. Қамбар жауға тілдескенде де адамгершілік жасайды. Ол қалмақ ханы Қараманға:

Сіз бенен біз жауласып,
 Жаманның ісін қылмайық,
 Қалаңа қайт, Қараман, (сонда, 465-бет) –

деп, текке қан төгудің керек еместігін ескертеді.

Қамбардың бұл сөзін Қараман қабыл алмайды. Сонда:

Қамбар айтты: Қараман,
 Мықты болсаң, жеке кел.
 Қасыма таман жақында,
 Қырғи ілген торғайдай,
 Мойныңды жұлып аламын.
 Қан ағызып көзіңнен
 Басыңа сауда салайын, (сонда, 467- бет), –

деп жекпе-жек ұрысқа шақырады. Сол арада екі батыр алысқа түседі. Халқының намысы үшін басқыншы жауға қарсы жекпе-жек күреске шыққан Қамбар Қараманды жеңеді, қайраты мол батыр екендігін танытады.

Ел намысы үшін майданға аттанған Қамбар басқыншы жауларын қиратып жеңеді де, халықтың алғысын алады. Қамбардың бұл ерлігіне сүйсінген халық сол жерде Өзімбай сияқты үстем тап өкілдерінің қолынан ештеңе келмейтіндігін сықақтап, халық арасынан шыққан Қамбар сияқты батырды ерекше басым етіп көрсетеді. Сойтпін, байлығына, дәрежесіне

мастанған Өзімбай және оның ақымақ балалары көпшілік алдында масқара болады да, халық батыры Қамбардың аяғына жығылады.

Жырда Қамбардың батырлық тұлғасы Алшыораздың сөзімен сипатталады. Ол өзінің ақылсыз ағаларына Қамбар туралы былай дейді:

Алшыораз айтты: ағалар,
Сүйінбе малдың көбіне,
Екі талай іс болып,
Ат құлағы теңессе,
Паналарсың тығылып,
Осының барып жеңіне. – (сонда, 435-бет.)

Алшыораздың бұл сөзінен Қамбардың ел қорғау ісі қолынан келетін мықты батыр екендігі ғана көрінбейді. Мұнымен қатар, мұндай ерлік іске Өзімбайдың есерсоқ балалары бара алмайтындығы да аңғартылады. Жырда Қамбар образы жау адамдарының іс-өрекеті, сөзі арқылы да толықтырылып отырады. Қараман мен Келмембеттің Қамбардан сескенуі, қорқуы, одан қауіптенуі батыр образын ұлғайта түседі.

Сойтіп, жырда Қамбар образы өте осерлі болып жасалған. Қамбардың ерлік еңбегін, ел қорғаудағы батырлық істерін сүйсіне жырлаған халық бейбітшілік кезінде де, басқыншы жау шабуылдаған кезде де жұрт үшін аяпбай күресетін ер-азаматы Қамбардай болуын арман еткендігін білдіреді. Соны үлгі етеді.

Назым мен Алшыораз

Өзімбай балаларының ішінен бөліп алып, жырдың жағымды кейінкер бейнесінде суреттегені – Назым мен

Алшыораз. Бұлардың жағымды кейінкер болуы – тоқсан үйлі тобыр арасынан шыққан Қамбардың адамгершілігін, ел үшін жасаған ерлік істерін дұрыс бағалай білуінде.

Алты ағаның ортасында ерке өскен Назым өзіне тең жар-жолдас іздегенде мыңды айдаған байдың мырзасына көз салмайды. Ол жұрт мақтап, халық қадірлеген Қамбарға көрмей тұрып ғашық болады. Көк жорғамен жігіт тобын аралағанда, бірде-бір жігіт оған ұнамайды. Оның ойы, есі-дерті – Қамбарда. Жиналған жігіттердің арасынан Қамбарды кездестіре алмаған Назым:

Жаксы көріп жүр еді,
Мақтауын естіп білгелі,
Қандай түрлі екенін
Көзімен көріп білмеді,
Сұлу да қайтты үйіне
Ер Қамбар болып сүйгені (сонда, 417 бет), –

дейді. Сондықтан да ол жұрт мақтауымен өзі сырттай ғашық болған Қамбарды қайтсе де кездестіруді арман етеді. Өр түрлі амат жасайды, бірақ оған Қамбар көңіл аудармайды. Қамбардың мұнысы өзінен басқа сұлу, ақылды қыз жоқ деп білетін Назымға қатты батады, құмары арта түседі. Қамбармен сөйлесу, оған қосылып жар – жолдасы болу Назымның үлкен арманына айналады. Халық жыры Назымның бұл өрекетін, Қамбарды сүйіп, қара басының қамын ойлағандық немесе балалық деп мұқатпайды, қайта оны құптайды; халық ардақтаған батырлық қадірлегендік деп біледі. Бұл ретте жыр Назымды оның ақылсыз, дарақы ағаларына қарсы қояды да, олардан Назымның ақыл-ойы артық екендігін көрсетеді.

Назымды жақтаушы Алшыораз болады. Өзімбай балаларының ішінде ақылы бар естісі де, алды-артын бай-кастыратыны да – осы Алшыораз. Жыр оны ақылды, өжет,

намысқор, белгілі мөлшерге батырлық ісі бар адам етіп суреттейді және оны Қабыршақ, Дараз, Қораз, Қарымсақ секілді ағаларына қарсы қояды. Қарымсақтар Назымды Қамбарға қосу былай түрсын, батырдың Назыммен сой-лескенін де көре алмайды, оны «сүйек сындырғандық, қорлап басынғандық» деп біледі де:

Қорлағаны емес пе,
Жалаң аяқ жарлының
Жүргені бізге жақындап?
Ақ семсерді қолыңа аң,
Маңдайың жарып, басың шап,
Жерге түссін мойыны,
Келеді кіммен ойыны,
Қызға таңсық мырзаның
Қылышпенен көңілін тап,
(сонда, 433-434 беттер.), –

десіп айқай-сүрең шығарады. Мал мен байлығының көптігіне мастанып, бақ-дәулеті өмір бойына кетпейді деп түсінетін ағаларының топастығын Алшыораз олардың бетіне басады. «Екі талай күн туа қалса, паналайтының Қамбар», – дейді де, Қамбармен жақындасуды, оған өзінің теңі деп Назымды қосуды ұйғарады:

Қарындасың кем болмас,
Батырдың түссе жеміне.
Ағайымен ойласып,
Назым жаңды қосайық
Қаласа құдай теңіне, –

дейді Алшыораз (сонда, 435-бет.)

Қалмақ ханы Қараман Өзімбайға кісі салып, Назымды сұратады: «Берсе, қолыңа, бермесе жолыңа», – дегенді

айтып күш көрсетеді. Осы кезде бастығы Өзімбай және оның батырсынып жүретін ақылсыз балалары жау аяғына «құлдық» деп жығыла кеткен шақта, Қараманға қарсылық білдірген тек Алшыораз болады. Ол қалмақ ханының басынғандығына намыстанады да, Қараман жіберген құдаларды соққыға жығып қуып жібереді. Бұл істің ақыры насылға шабатынын және жалғыз өзі Қараманға қарсы қайрат көрсете алмайтындығын біліп, ақылмен жол табады; хал-жайын айтып, Қамбарға Жәдігерді аттандырады, батырдан күш-көмек сұрайды. Мұның бәрі Алшыораздың ақылы, намысы бар, өжет, ер жігіт екендігін сипаттайды. Сондықтан да оны халық жыры осы ісі үшін де «намысты панға сатпаған» ер азамат деп құрметтейді. Қамбар келін, Қараманға қарсы күреске шыққанда Алшыораз да ерлік көрсетеді. Қамбарға қосылып, жау әскерлерін қуысады. Бұл ретте де халық Алшыораздың ерлігі бар, ақылсыз ағаларынан әлдеқайда артық адам деп жырына қосады.

Өзімбай

Жырдағы жағымсыз кейіпкердің бірі – Өзімбай. Ол – кісі еңбегімен мал жиған, соған масаттанған, бірақ қиыншылық іс түскен кезде қолынан ешнәрсе келмейтін қорқақ адам. Өзімбай образы халық жырында екі түрлі мәселенің бетін ашу үшін алынған. Біріншіден, Өзімбай арқылы халық жыры езуші мен езілушінің арасындағы таптық жайларды елестетуді, оның ерте заманнан келе жатқандығын аңғартуды көздейтіндігі байқалады.

Басқа жырларға қарағанда, таптық қарым-қатынас «Қамбар батыр» жырында ашығырақ көрінеді. Мұны ол ең алдымен Өзімбай образы арқылы, оның халықты менсінбеушілігі мен төкаппарлығын суреттеу арқылы елестетеді. Езуші таптың өкілі ретінде алынған Өзімбай байлық, сөп-салтанатына

масаттанады, еңбекші халықты менсінбейді, оған жиіркене қарайды. Ол Келмембетке айтқан сөзінде:

Ергелі, кеш шұбырып,
Қонады меіман ағылып,
Кедейлер мені кормесе,
Қалады, - дейді, - сағынып;
Отымның басын бермейді,
Іздеген жоғы табылып, (сонда, 437- бет.), -

деп, халықты кеміте, жамандай сөйлейді. Бұдан езуші таптың еңбекші халыққа қалай қарағандығы айқын көрінеді.

Екіншіден, Өзімбайды халық жыры «екі талай күн туғанда» елге пана болатын кім екендігін көрсету үшін алады. Өзімбайлар байлығына сүйеніп гүлдегенімен де, қамауға алған шақта қатты сасады, қайрат көрсетіп қарсы тұрарлық күш таба алмайды. Қайта, жаудың аяғына бас ұрып жалына бастайды, жан сауғалайды. Мұндай жағдайда ерлік жасайтын тек халықтың өзі болады. Қандай қиыншылықтар болса да, қандай жау келсе де оларға төтеп беретін, талқандап жеңетін халық, оның қаһарлы күші екендігін жыр тарихи шындық тұрғысынан баяндайды. Бұл ретте, жыр еңбекші халықты езуші тапқа қарама-қарсы қойып, салыстыру жасайды да, халықтың сарқылмас күшін, батырлық бейнесін сипаттайды, қоғам тірегі халықтың өзі деген қорытынды шығарады; Өзімбайлардың қолынан ондай ерлік іс келмейтіндігін бейнелейді.

Қараман мен Келмембет

«Қамбар батыр» жырында негізгі жағымсыз кейіпкер ретінде алынғандар – Қараман мен Келмембет. Бұлар ноғайлы-қазақ еліне талай рет шабуыл жасап, жорық ашқан,

халыққа қан жұтқызған қалмақ басқыншыларының өкілі ретінде суреттеледі.

Қараман мен Келмембет образын жасауда да жыршы-ақын асқан шеберлік көрсетеді. Бұларды жыр жау адамдары ретінде ала отырып, әрқайсысының өзіне тән іс-әрекетін, мінез-құлқын даралап сипаттайды, бір-біріне ұксамайтын ерекшеліктері барлығын айқындайды.

Қараман – әрі батыр, әрі ел билеген хан. Ол көрші елдерге күш көрсетуді, ығыстырып ұстауды, зорлықпен бағындырып алуды мақсат етеді. Бұл ретте Қараман өзінің күшіне сенеді; қарсыласқан дұшпанын «жүндей түтемін» деп асқақтап жүреді. Өзімбайдың аулына құда болып, Назымды Қараманға айттыру үшін барған Келмембет соққы көріп қайтады. Бұған Қараман қатты ашуланады да:

Ерегіскен кісінің,
Етін итке жетізіп,
Сүйегін өртеп жағайын.
Қазықтай жерге қағайын, – (сонда, 452-бет.)

деп қаһарланады. Ол бұл мінезін Қамбарға да көрсетеді. Қамбарды да қорқытып, қорғалатпақ болады. Қамбарға айтқан сөзінде:

Өлтірейін деп едім,
Кешіксең, келмей осыдан, – (сонда, 452-бет.)

дейді. Бірақ жекпе-жек ұрысқа келгенде, күшіне, күштілігіне сенген Қараман Қамбардан жеңіліп қалады.

Сөйтіп, халық жыры Қараман образы арқылы шаңқыншылықты мақсат еткен, зорлық жасап дәрежеге жетуді көздеген басқыншы жаудың іс-әрекетін сипаттайды. Мұндайлар қаншама мықты болғанымен, оларды әділ іс үшін күрескен батырлар жеңетіндігін аңғартады.

Қарамаңмен қатар, жырда Келмембет суреттеледі. Ол Қарамаңның атарман-шабарманы, қолшоқпары ретінде алынады. Келмембет қарсы адамдарын көбінесе сөзбен ығыстырып алуды көздейді, күш көрсете, айбар шеге сөйлейді. Бірақ ол мұнысын әлсіздерге жасайды, өзінен күштілерден қорыққанда құрдай жорғалайды. Ол – ығыстырар жерін де, ығар жерін де аңғара білетін айлакер адам. Өзімбайға келгенде асқақтап келеді; Өзімбайдың ел қорғауға жарамайтынын және Қарамаңға қарсы күресе алмайтындығын біледі де, шірене сөйлейді, шаңыраққа қобыз ойнатуға тырысады. Ал Қамбарға келгенде айтар сөзін жеткізе алмай, батырмен жүздесіп сөйлесуден қорқын, тек ат үстінен ғана айбар жасайды. Қамбардың кескінінде ашу барын аңғарған Келмембет:

Келмембет қорқып сасады,
Шаншаң жүр, – деп, – шырағым,
Кейін қарап қапсады.
Тағы да ұстап алар деп,
Доңгелетіп жорғасын
Бауырлап қамшы басады (сонда, 461-бет.).

Қамбармен дұрыстан сөйлесуден қорқып, зоресі ұшқан Келмембет, Қарамаңға қайтып келгенде, өтірікті шындай, шынды құдай ұрғандай етіп сөйлейді. «Үш күннен қалмай Қамбар келетін болды», – деп өтірік соғады. Оның қорқақ, өтірікші-суайт адам екендігін халық жыры аңшы күлкі, мазақ түрінде жырына қосады да, Келмембеттің жағымсыз образын жасайды.

Жырдың құрылысы, тілі

«Қобыланды батыр», «Ер Тарғын» жырларымен салыстырғанда, «Қамбар батырдың» композициясындағы жырдың өзіне тән басты ерекшелігі – оқиғаны әр түрлі шегініс жасау арқылы жырлауында³².

Егер «Қобыланды батырда» оқиға басты кейінкердің ерлік істерін баяндау арқылы үзбей дамып отырса, «Қамбар батырда» жыршы-ақын бір оқиғаны айтып келе жатады да, оны бітірместен үзіп тастап, екінші әңгімесіне көшеді. Оны аяқтамай, үшіншісіне ауысады. Жыр оқиғасын осылай баяндау белгілі бір жүйеге айналады. Мұның мәнісі жыр оқиғасын тыңдаушыға қызықты етіп жеткізу, алғашқы әңгіменің кейіннен немен аяқталғанын білуге құмарттыру ниетінен туған тәрізді. Солай бола тұрса да, жырды тыңдаушы болсын, оқушы болсын жыр оқиғасын тұтасынан көз алдына келтіріп, елестете алады.

«Қамбар батыр» – тілі жағынан аса көркем жырдың бірі. Әрбір әңгімені жеңіл тілмен түсінікті, әрі тыңдаушының есінде қалатындай етіп баяндайды, аз сөзбен көп мағына беріп отырады. Кейде азғантай суретпен үлкен картиналарды көз алдына елестетіп қояды. Мысалға, Қамбардың аң аулауға шыққан кезін сипаттауын алайық. Мұны жыр:

Күмістен тағып қарғысын,
Соңына ертін тазысын,
Ау қылып Қамбар шығады.
Қасындағы құмайы
Таңынан тартып талайын
Тау текені жығады.
Таңы айрылып жыртылып,
Киік пен жатқан құлағы,

32 - Қазық әдебиетінің тарихы, 1-том, 1948 жыл, 146 бет.

Ат бетіне қаратпай,
Ақ бөкендей жосытып,
Айқайын салып қуады.
Ашуменен аямай,
Тұлпарға камшы ұрады.
Найзамен өзі шабақтап,
Тазысы жетіп, тамақтап,
Қасап сойған ешкідей
Қан сасытып қырады, (Б. ж., 304 бет.), –

деп суреттейді. Бұл картинада қазақ халқының ерте кездегі тұрмыс-тіршілігі, күн көрісі аң аулауға байланысты болғандығы, ол үшін неше түрлі айла-амал қолданғандығы елестейді. Осы ретте, аңшылық өмірді суреттеуі, аң аулауы ерлік деп жырлауы арқылы «Қамбар батыр» қазақтың батырлар жырына өзінше бір үлкен жаңа тақырып әкеп қосты деуге болады. Жырдың көркем тілін сөз еткенде, көзге түсетін бір ерекшелігі – бейнелеу (символ), – дейді проф. Хажым Жұмалиев³³.

Расында да басқа жырларда күрделі оқиғаны белгілі бір жүйеге айналдырып бейнелеу арқылы сыпаттап баяндау кемдеу десек, бұл «Қамбар батыр» жырында көп кездеседі, оқиғаны ол көбінесе, бейнелеу арқылы баяндап отырады. Мәселен, Жәдігер Қараманың қатың қолмен келіп, ел-жұртты қамап жатқанын Қамбарға айтқанда:

Ойда жоқ жерде ел қашып,
Қонысымыз тарылды;
Қызуына шыдамай
Жүрегіміз жарылды.
Өртеп кетіп барады,
Өзеннің буы қатынды,

33. Х. Жұмалиев, Қамбар батыр. Қазақ әдебиетінің тарихы, I – том.

Шарпуы жұртқа тиеді
Өмірмесең жатынды.
Жердің жүзін сел алы,
Бөгетті қайдан саласың;
Ағысы жаман теңіздің
Тоқтатып қайтып аласың. (Б. ж., 331 бет.), –

деген бейнелеумен білдіреді. Болмаса, Келмембеттің Өзімбаймен немесе Қараманмен сойлескен сөздерін алайық. Олар да бір-біріне айтайын деген негізгі ойын бейнелеу арқылы білдірген болады. Келмембет:

Саусағы аттын сұңқарға,
Елдірейін деп келдім,
Колдегі үйрек, қазынды.
Алтағы қызыл түлкіне
Қосайып деп ойлап ем,
Құмай жүйрік тазымды, (Б. ж., 318 бет.), –

деп Қараманды – сұңқар, құмай тазы бейнесінде, Назымды – үйрек, қаз, қызыл түлкі бейнесінде көрсетеді. Қамбар Қараманың: «Неге кешігіп келдің?» деген сұрауына:

Сұңқардың іткен қазына
Бір қарақұс таласып,
Жатыр екен өңігіп.
Ажыратып екеуін
Онап бері жүріп ем,
Құмай тазы қуалап,
Алған екен шетпен.
Бір тобет ит айқасып
Қылыпты зорлық есіріп.
Ажыратып соларды
Жолымнан қалдым кешігіп, (Б. ж., 337 бет.), –

бұл вариантында айтылатын негізгі өлгімелер Алпамыстың Гүлбаршынға үйленуі, Тайшық ханға аттануы, Ұлтанды жеңуі жайында болатын.

Ә.Диваев «Алпамыстың» бір вариантын Жиенмұрат Бекмұхамедовтан жазып алып, «Бұрынғы өткен заманда Жиделі-Байсын деген жерде өткен Алпамыс батырдың хикаясы» деген атпен 1901 жылы бастырып шығарды. Жырдың бұл варианты Алпамыстың Гүлбаршынға үйленуімен аяқталады. Октябрь революциясына дейін қазақ арасына баспа арқылы тараған негізгі нұсқалары осы екеуі еді.

1922 жылы Ә.Диваев «Алпамыс» жырын қайта бастырып шығарды. Ал 1939 жылы «Батырлар» атты жинақ шықты. Оның редакциясын басқарған, сөз басын жазған Сәбит Мұқанов еді. Ол «Алпамыс» жырын жаңа жинаққа енгізгенде жырдың ел арасында айтылып келген және бұрын баспа жүзіне шыққан нұсқаларын шебер біріктірді де, тұтас бір жырға айналдырды (біздің талдауға алатынымыз да осы вариант).

Мұнымен қатар Қазақ ССР Ғылым академиясы соңғы жылдар ішінде «Алпамыс» жырının қазақ арасында айтылып келген бірнеше варианттарын жинап алады. Солардың ішінде күрделісі – атақты Майкөт ақынның, Рақаттың айтуындағы жырлар. (Бұлар өзінге баспа жүзіне шыққан емес.) Жырдың бір вариантын Еркінбек Ақанбеков деген кісі қара сөзбен ертегі түрінде айтқан. Оның басқа жырлармен салыстырғанда тыңнан қосқан бір жаңалығы бар. Ол мынадай: Байбөрінің малын айдап кеткен Тайшық ханның зынданына Алпамыс түсіп қалады. Бір күндері Алпамыс үстінен өтіп бара жатқан қаздарға жалынады, мұңын айтады. Соңғы қаздың қанатына байлап қарындасы Қарлығашқа хат жолдайды. «Қарындасым құс салушы еді, соған табыс ете гор», – дейді. Жолда қаз қолға түсіп қалады, бірақ қанатындағы хатты көрген мергендер қазды қоя береді. Қаз хатты Қарлығашқа тапсырады, ағасының хал

жайын Алпамыстың Қарабай дейтін досына айтады. Қарабай Алпамысты іздеп келеді. Зынданға арқан тастап, Алпамысты шығара бастайды. Орта жерге келгенде Алпамыс «бір кезде Қарабай осы жақсылығын бетіме салық қылар» деп ойлайды да, арқанды кесіп жібереді, зындан түбіне жатып қалады. Досының халіне қайғырып Қарабай еліне қайтады.

Жырдың қазақша басқа варианттарында кездеспейтін, Еркінбектің тыңнан қосқан үлкен бір эпизоды осындай. Бұдан жыршылардың қайсысы болса да «Алпамысты» өздерінен жырлап, өңдеп ұлғайтқандығы байқалады. Жалпы «Алпамыс» жайында советтік дәуірінде жазылған ғылыми мақалалар мен еңбектер бірсыпыра деуге болады. Бұл жөнінде академик А.С.Орлов, М.О.Әуезов, В.М.Жирмунский, А.К.Боровков, С.Мұқанов, Х.Жұмалиев, Т.Зарифов, Ә.Х.Марғұлан, Н.С.Смирнова, Т.Сыдықов, И.Т.Сағитов, М.И.Афзалов, М.И.Богданова, Л.И.Климович тағы басқалары «Алпамыс» туралы жазған еңбектерінде көптеген ғылыми пікірлер айтты. Олар әр елдің «Алпамысын» арнайы қарастырды, жырдың басты идеялық сарыны, халықтық сипаты, көркемдік ерекшеліктері т.б. қандай екендігін ашуға ұмтылды. «Алпамыс» Орта Азия халықтарына ортақ мұра болғандықтан, жырдың кейбір мәселелерін анықтау мақсатымен 1956 жылдың күзінде Ташкентте әдебиетші ғалымдардың кең мәжілісі де өткізілді. Бұл мәжілісте «Алпамысқа» арналған он бес ғылыми баяндама жасалды. Осы баяндамаларда болсын және басқа зерттеу еңбектерінде болсын, әдебиетші ғалымдардың тұжырымды қорытындысының нәтижесінде «Алпамыс» шын мәніндегі халықтық жыр деп танылды.

«Алпамысты» зерттеушілердің айтуына қарағанда, бұл – бүгінгі Орта Азия халықтарының белгілі бір мемлекетке айналмай, ру ретінде жүрген кезінде туған жыр. Проф. В.М.Жирмунский мен Х.Т.Зарифов «Алпамыс» жөнінде былай дейді: «Өзінің шығу тегіне қарағанда «Алпамыс»

қоңыраттардың рулық эпосы. Қоңыраттардың ру есебінде тарихқа белгілі бола бастауы монғолдардың жаулап алуымен (XII ғасырдың соңы, XIII ғасырдың бас кезі) байланысты»³⁶. Бұл пікірді проф. А.К.Боровков та айтады, ол: «Алпамыс» жырының туған кезі XII-XIV ғасырдың арасы болуға керек, – дейді³⁷. Қазақ Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Ә.Х.Марғұлан да «Алпамыс» қыпшақ заманында туған, содан қалған жыр екендігін айтады³⁸.

Демек, «Алпамыс» – Орта Азия халықтарының ерте заманда, ру болып жүрген кезінде шығарған шығармасы. Бұл жырдың Орта Азия халықтарына ортақ болу себебі де осыдан. Жырдың негізгі идеясы – ру бірлігін сақтаудан туған. Сондықтан да жырда ру бірлігін көздеген, әр рудың арасында араздық, шапқыншылық болмай, татулық болуын мақсат еткен адамдардың іс-әрекеті ардақталады. Оларды рудың қамқоршысы етіп суреттейді. Ал ру бірлігін, ру тілегін ойламай, өз қара басының қамымен жүретіндерді жыр жағымсыз бейнеде сипаттайды. Сөйтіп, «Алпамыс» – өз дәуірінің идеясын бейнелеген, оны көп ғасыр бойына сақтап келген халықтық жырдың бірі.

Әріне, «Алпамыс» жырын бағалауда теріс көзқарастар да болмай қойған жоқ. Бұл жырдың өзбекше вариантын қарастырған А.Абдунабиев пен А.Степанов «Алпамысты» халыққа жат, зиянды шығарма деп бағалады³⁹. Олардың бұл пікірі қазақтың кейбір әдебиетшілері мен тарихшыларына да әсер етті. Қазақстанда да «Алпамысты» феодалдар мен байлар тудырған, солардың мүддесін білдіретін жыр деп, жырдың

қазақша варианты да халыққа жат деп дәлелдеушілер болды. Олар жырдың халыққа жат болу себебі Ұлтан образының жағымсыз түрде жасалуынан деп көрсетті. Шығарманың халықтық сипаты жеке образдарға байланысты емес екендігін олар ескермеді.

Соңғы кезде «Алпамысты» бағалауда орын алған мұндай нигилистік көзқарастардың қате, теріс екендігі айқындалды, оларға қатты тойтарыс берілді. Бұл жөнінде Ташкентте өткізілген мәжіліс және әдебиетші, тарихшы ғалымдардың жаңа зерттеулері «Алпамыс» жыры халықтық шығармалардың қатарына қосылатындығын анықтады. Сондықтан да біз «Алпамысты» қазақ халқының да ертеден келе жатқан мәдени мұрасының бір ескерткіші деп танымыз.

«Алпамыс» – халықтық жыр, халықтың идеясын, қоғамдық көзқарасын білдірген күрделі шығарманың бірі. Жырдың халықтық идеясы жырдағы образдар арқылы анық түседі⁴⁰.

Қазақтағы батырлар жырының ең ескісі, рулық кезінен қалғаны «Алпамыс» десек, батырлар жырында адам образын жасаудың алғашқы үлгісін салған да осы жыр деуге болады. Бергі кездегі батырлар жырында батыр образы ұлғайып өскен дәрежеге көтерілсе, ондағы батырлар көбінесе көк сауытты киініп, көк сүңгіні ұстаған бейнеде, қандай жау келсе де оған қарсы аттанып ерлікпен күрескен, ел-жұртын қорғап қалған алып тұлға түрінде суреттелсе, «Алпамыс» жырында батырлық образ жасаудың бастамасы ғана бар секілді. Жағымды, жағымсыз кейіпкерлердің образын жасауда «Алпамыс» жыры өз кезіндегі ауыз әдебиетінің әр түрлі үлгілерін пайдаланғаны да байқалады. Жырдағы кейбір кейіпкерлердің ертегілерде кездесетін персонаждарға ұқсас келу себебі де осыдан болуға тиіс.

36 В.М.Жирмунский, Х.Т.Зарифов, Узбекский народный героический эпос, Москва, 1947 г., 69-бет.

37 А.К.Боровков, Героическая поэма об Алпамыше, см. Сборник «Тезисы докладов и сообщений...» Ташкент, 1956 г.

38 Известия Казахского филиала АН СССР, серия историческая №2 (27.) 81 стр. 1946 г.

39 «Звезда Востока» журнал 1952, №2, «Литературная газета» 1952 г., 12 февраля.

40 Жырдың кейбір образдарын, көркемдік ерекшеліктерін талдауда Х.Жұмалиев, В.Мирмунский, Х.Т.Зарифов т.б. «Алпамыс» жайында жазған еңбектері негізге алынды.

қоңыраттардың рулық эпосы. Қоңыраттардың ру есебінде тарихқа белгілі бола бастауы монғолдардың жаулап алуымен (XII ғасырдың соңы, XIII ғасырдың бас кезі) байланысты»³⁶. Бұл пікірді проф. А.К.Боровков та айтады, ол: «Алпамыс» жырының туған кезі XII-XIV ғасырдың арасы болуға керек, – дейді³⁷. Қазақ Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Ә.Х.Марғұлан да «Алпамыс» қыпшақ заманында туған, содан қалған жыр екендігін айтады³⁸.

Демек, «Алпамыс» – Орта Азия халықтарының ерте заманда, ру болып жүрген кезінде шығарған шығармасы. Бұл жырдың Орта Азия халықтарына ортақ болу себебі де осыдан. Жырдың негізгі идеясы – ру бірлігін сақтаудан туған. Сондықтан да жырда ру бірлігін көздеген, әр рудың арасында араздық, шапқыншылық болмай, татулық болуын мақсат еткен адамдардың іс-әрекеті ардақталады. Оларды рудың қамқоршысы етіп суреттейді. Ал ру бірлігін, ру тілегін ойламай, өз қара басының қамымен жүретіндерді жыр жағымсыз бейнеде сипаттайды. Соңғи, «Алпамыс» – өз дәуірінің идеясын бейнелеген, оны көп ғасыр бойына сақтап келген халықтық жырдың бірі.

Әрине, «Алпамыс» жырын бағалауда теріс көзқарастар да болмай қойған жоқ. Бұл жырдың өзбекше вариантын қарастырған А.Абдунабиев пен А.Степанов «Алпамысты» халыққа жат, зиянды шығарма деп бағалайды³⁹. Олардың бұл пікірі қазақтың кейбір әдебиетшілері мен тарихшыларына да әсер етті. Қазақстанда да «Алпамысты» феодалдар мен байлар тудырған, солардың мүддесін білдіретін жыр деп, жырдың

36 – В.М.Жирмунский, Х.Т.Зарифов, Узбекский народный героический эпос, Москва, 1947 г., 69-бет.

37 – А.К.Боровков, Героическая поэма об Алпамысе, см. Сборник «Тезисы докладов и сообщений...» Ташкент, 1956 г.

38 – Известия Казахского филиала АН СССР, серия историческая №2 (27), 81 стр. 1946 г.

39 – «Звезда Востока» журналы 1952, №2, «Литературная газета» 1952 г., 12 февраль.

қазақша варианты да халыққа жат деп дәлелдеушілер болды. Олар жырдың халыққа жат болу себебі Ұлтан образының жағымсыз түрде жасалуынан деп көрсетті. Шығарманың халықтық сипаты жеке образдарға байланысты емес екендігін олар ескермеді.

Соңғы кезде «Алпамысты» бағалауда орын алған мұндай нигилистік көзқарастардың қате, теріс екендігі айқындалды, оларға қатты тойтарыс берілді. Бұл жөнінде Ташкентте өткізілген мәжіліс және әдебиетші, тарихшы ғалымдардың жаңа зерттеулері «Алпамыс» жыры халықтық шығармалардың қатарына қосылатындығын анықтады. Сондықтан да біз «Алпамысты» қазақ халқының да ертеден келе жатқан мәдени мұрасының бір ескерткіші деп танимыз.

«Алпамыс» – халықтық жыр, халықтың идеясын, қоғамдық көзқарасын білдірген күрделі шығарманың бірі. Жырдың халықтық идеясы жырдағы образдар арқылы ашыла түседі⁴⁰.

Қазақтағы батырлар жырының ең ескісі, рулық кезінен қалғаны «Алпамыс» десек, батырлар жырында адам образын жасаудың алғашқы үлгісін салған да осы жыр деуге болады. Бергі кездегі батырлар жырында батыр образы ұлғайып өскен дәрежеге көтерілсе, ондағы батырлар көбінесе көк сауытты киініп, көк сүңгіні ұстаған бейнеде, қандай жау келсе де оған қарсы аттанып ерлікпен күрескен, ел-жұртын қорғап қалған алып тұлға түрінде суреттелсе, «Алпамыс» жырында батырлық образ жасаудың бастамасы ғана бар секілді. Жағымды, жағымсыз кейіпкерлердің образын жасауда «Алпамыс» жыры өз кезіндегі ауыз әдебиетінің әр түрлі үлгілерін пайдаланғаны да байқалады. Жырдағы кейбір кейіпкерлердің ертегілерде кездесетін персонаждарға ұқсас келу себебі де осыдан болуға тиіс.

40 – Жырдың кейбір образдарын, көркемдік ерекшеліктерін талдауда Х.Жұмалиев, В.М.Жирмунский, Х.Т.Зарифов т.б. «Алпамыс» жайында жазған еңбектері негізге алынды.

Не кордің, қара ат, не кордің?
 Ат шомылған тер ме екен?
 Келгендер бізден ер ме екен?
 Батырың қайғы жер ме екен?
 Не кордің, қара ат, не кордің?, –
 («Батырлар жыры», 171-бет)

дейді.

Оның бұл қауіпі расқа келеді. Алпамыспен кездескен сәтте ол күштілігін айтып қыр көрсетеді, Гүлбаршынды оңайлықпен бере қоймайтындығын білдіреді. Бірақ жекпе-жек күреске келгенде Қаражан жеңіліп қалады, бас сауғалық сұрап, Алпамыспен дос болады.

Қаражан секілді мықтыны жеңген Алпамыс кейіннен тағы бірнеше батырлық өнер көрсетеді. Тайша ханның күреске шығарған палуандарының бәрін жығады. Бұған намыстанған ханның бас уәзірі Кокеман Алпамысқа оқ атып пәле бастайды. Сол кезде бастығы Кокеман болып жабылған қалмақтарға Алпамыс ұрыс салып, бәрін жеңіп шығады. Сөйтіп ол айбынды батыр екендігін білдіреді.

Алпамыстың күшті батыр екендігі Тайшық ханның сөзімен де сипатталады. Батырдың елде жоқтығын пайдаланып, оның малын қалмақ ханы Тайшық айдап әкетеді. Бұған қатты ыза болған Алпамыс зорлықшыл қалмақ ханына қарсы, оның қолына түскен малдарын қайтару үшін, аттанады. Өзінің батырлық күшіне сенгендіктен ол қасына жолдас ертпей, жат елге тағы да жалғыз тартады. Мұны халық жыры Алпамыстың батырлық сапары, ерлік іске аттануы деп суреттейді. Алпамыстың келе жатқанын Тайшық хан түсінде біледі. Ұйқысынан шошып ояңған хан:

Мен бір бүгін түс көрдім
 Түсімде жаман іс көрдім.

Күрсаулы қара бура кеп,
 Қарсы қаран шабынды.
 Көзімнің жасы егілді,
 Қабырғам менің сөгілді,-
 Басымда төжі дәулетім
 Жерге менің тоғилді
 Бір арыстан өзіме
 Шабатұғын көрінді, – (сонда, 199-бет)

дейді. Ханның осы түсі арқылы жыр Алпамысты халық ұғымындағы күштілік бейнесін елестететін күрсаулы қара бураға немесе арыстанға теңейді. Мұнымен де жыр батырдың алып тұлғасын, ерлік келбетін сипаттайды.

Алпамыс – ақыл-айласы, өнері бар, қандай жағдайда болса да қолынан іс келетін батыр. Ол Тайшық ханның зынданында жатып, тас қамаудан құтылу жайын қарастырады. Бірақ зынданнан шығу оңайға түспейді. Батырды зынданнан алып шығатын тек Байшұбар ғана. Ал Байшұбарды қолға түсіру үшін хан сарайына кіретін адам керек. Ондай адам – хан қызы Қаракозайым. Осы жағдайдың бәріне көз жіберіп ойластыра қараған Алпамыс, Кейқуатқа сүйек, мүйізден әр түрлі аспаптар жасап береді. Солар арқылы Алпамыс Қаракозайыммен танысады. Оны хан сарайына жіберіп, айламен Байшұбарды алдырады. Сонан кейін зынданнан құтқарылған Алпамыс, жауын жеңіп кек қайырады.

Тайшық ханды жеңіп оның орнына Кейқуатты хан етіп тағайындаған Алпамыс, еліне қайтпақ болады. Осы кезде Кейқуат Алпамысқа: «Сіз кеткен соң мына ел мені бір күн де тірі қоймайды, өлтіріп тастайды», – деп қаупін айтады. Бұл қауіптен қалай құтылудың жайын үйретіп ақыл беретін де Алпамыс болады. Алпамыс еліне қайтып келеді, жеті жыл ішінде елінің қандай халде болғанын, кімнің дос, кімнің қас екенін білу үшін тағы бір әдіс қолданады. Ол диуана болып,

ел-жұртына ралайды, ағайын-туысының, бала-шағасының хал-жайын өз көзімен көреді. Осы секілді өңгімелерді тізбектей айта отырып, жыр Алпамысты әрі батыр, әрі ақыл-айласы, өнері, әр түрлі әдісі бар адам бейнесінде суреттейді. Оның батырлық образын толықтыра түсу үшін халық ұғымындағы батырға тән кейбір қасиеттер де жырға қосылады. Сондай қасиеттің бірі ретінде Алпамыстың аңғалдығы, достықты жоғары бағалайтындығы алынады. Әлі сыр атыспаған, достығына көзі толық жетпеген Қаражанға Байшұбарды беріп жіберуі, тұлпарының неліктен ақсап келгенін білмей жатып Қаражанды кінәлауы, оны өлтірмек болуы немесе мыстан кемпірдің тіліне еріп Байшұбарды шауып тастай жаздауы Алпамыстың аңқаулығы деп, оны батырға тән қасиет деп сипаттайды. Қаражан мен Кейқуаттың достығын аса жоғары бағалауы, олар үшін жан аямауы, үлкен дәрежеге жеткізуі Алпамыстың батырлық даңқын көтере түседі.

Сөйтіп, жырда Алпамыс өз кезінің үлгі еткен сүйкімді батыры, елдің ері болып суреттелген. Алпамыс образы арқылы ел бірлігін қоздырған халықтың батыр жайындағы көзқарасы, арман еткен қиялы жинақталып берілген деуге болады.

Гүлбаршын

«Алпамыс» жырының жағымды кейіпкер етіп суреттеген адамының бірі – Гүлбаршын. Жырдың композициялық жағын алғанда, көптеген өңгімелер Гүлбаршынға байланысты дамып отырады. Байбөрі мен Байсарының құла болысуы, Тайша хан мен Қаражанның таласы секілді күрделі оқиғалардың негізгі түйіні Гүлбаршын болып келеді. Жырдағы сюжет құрылысында осындай айрықша орын алған Гүлбаршынның образын жасауға жыршылар үлкен мән береді.

Гүлбаршын асқан көркемдік, сұлулықтың бейнесі ғана емес. Ең алдымен ол ел сүйген батырға жар-жолдас,

кіршіксіз таза, айнымас дос тұлғасында жырға қосылады. Жырда Гүлбаршын асқан ақылды, әдіс-айласы мол, досына сенімді серік, адал ару бейнесінде көзге түседі. Ол досының алдында болсын, дұшпандарының алдында болсын өзінің де, Алпамыстың да абыройын түсірмей, көтере ұстайды. Нешелер қысылған кезде, ақылмен жол тауып, төніп келген қауіптен құтылып отырады.

Тайша хан мен Қаражан қызды: «Мен алам, мен алам», – деп таласқа түскен кезде, сөз салмағы, таңдау кезегі Гүлбаршынға берілген болатын. Осы бір кезде Байсары мен Алтыншан қатты сасады, Тайшадан да, Қаражаннан да қорқады. Бірақ бұл жағдайдан ата-анасын да, өзін де алып шыққан Гүлбаршын болады. Хан мен Қаражанның жіберген жаушыларына Гүлбаршын:

Арада алты ай өткенде,
Арығы болса семірсін,
Семізі болса таңтасын.
Мініп бедеу желгенге,
Армансыз дәуреп сүргенге,
Қырық күншілік байрақтан,
Аты озып келгенге,
Құй қызылбас демеймін,
Бақыты қара Баршынмын,
Хан, қараңа айтып бар,
Өзім соған тиемін, – (сонда, 168-бет)

деп жауап қайырады. Таласқа түскен хан мен батырдың ешқайсысына да уәде бермей ұзын сонарға салады. Өзінің сүйген жары Алпамысты «келеді» деп күткендіктен жаңағы жауапты қайырады. Алпамыстың келетіндігіне қатты сенеді. Ол Алпамыс келер мерзімін анық білмесе де, таласқан адамдарын жіпсіз байлап, уақытты өткізе беруді көздейді.

Қандай қиын жағдайда тұрса да Гүлбаршын Алпамыстан күдер үзбейді, қайта оған деген махаббаты, сүйеу сезімі арта береді. Сондықтан да ол қалмақтың ханын да, батырын да менсінбейді, сүймейді. Бұл ретте ол Алпамысты өзінің сүйген жары есебінде ғана емес, бүкіл қоңырат жұртының ардақты ұлы деп сүйеді.

Қысылшаң жерде айла жасап, ақылмен жол тапқан Гүлбаршын Алпамыс келген кезде хан мен Қаражанға ілгеріде айтқан уәдесінен тайынбайды. «Айтқаным айтқан», – деп, – «қырық күншілік жерден аты озып келген кісіге тиемін», – деген сөзінде тұрады. Байшұбардың озып келетіндігіне сенеді. Хан жағы бұл шартты қосынып, палуан күресін ұсынатын болса, онда Алпамыстың жеңетіндігіне шүбә келтірмейді. Сондықтан да Гүлбаршын сөзге сынық болмас үшін еркін сөйлейді. Бұрынғы уәдесі берік екендігін білдіреді. Бұл әңгімелерді халық жыры Гүлбаршынның жағымды образын жасау үшін келтірген болады.

Гүлбаршын басқа жырлардағы батырлардың әйел жолдастары секілді, Алпамысқа камқоршы дос, жәрдемші жар болып суреттеледі. Басқа жырларда батырға керекті қару-жарақты немесе тұлпарды дайындан беруші-батырдың сүйген жары болатын. Мұндай адамгершілік қасиет Гүлбаршында да бар. Оның бұл реттегі қызметі төрт аяғы күп болып ісіп кеткен Байшұбарды емдеуімен көрсетіледі.

Байшұбар аттай бедеудің
Аяққа қаққан шегесін,
Қысын ұстап қышқышпен,
Табандап суырып алады.
Арам қанын аяқтың,
Қортықпен сорып алады.
Зиянды қанды қоймайды
Төрт қозының құйрығын

Қазанға салып күйдіріп,
Аяққа орап салады, – (сонда, 193-194-беттер)

деп, жыр Гүлбаршынның Байшұбарға жасаған емін суреттейді.

Алпамыстың жеті жыл бойына хабарсыз кетуі бүкіл қоңырат жұртымен қатар, Гүлбаршынға да қатты батқан кез еді. Бұл жылдар Гүлбаршын үшін қорлығы көп, азабы мен қайғысы мол мезгіл болатын. Бірақ Алпамысты адал көңіл, ақ ниетімен сүйген Гүлбаршын соның бәріне шыдайды, жарын сағына күтеді. Батырға деген адалдығын, кіршігі жоқ махаббатын басынан аяғына дейін сақтайды. Мұны ол диуана кескінінде келген Алпамысқа айтқан сөзінде толық дәлелдейді. Жеті жыл бойында ойынан Алпамыс шықпаған, басқа еш адамға көңіл бөлмегенін айта келіп:

Осы Байсын белгілі,
Жерім болсын.
Жалғыз ұлым жарқыран
Керім болсын.
Сол құлыңның сөзіне
Құлақ салсам,
Өкең келіп некелі
Ерім болсын, – (сонда, 243 бет)

дейді.

Гүлбаршынды жыр өрі ақылды-айлаты, өрі серікте тұрғыш, өрі адал етіп суреттей отырып, оны Алпамыстың сүйікті жары, жәрдемші досы етіп бейнелейді. Сол үшін оны өз кезінің үлгілі қызы деп жырға қосады.

Ұлтан

«Алпамыс» жырын сынап, оның «халықтық сипаты жоқ» деп «дәлелдеген» кейбір әдебиетшілер жырдағы Ұлтан

образын мысалға алған болатын. Олар: «Ұлтан езілуші халықтың өкілі еді, өмірін жалшылықпен өткізген құл еді. Ұлтан образын жексұрын түрде, ұнамсыз етіп жасаушылық жырдың халық тілегіне жат екендігін көрсетеді», – десті. Жырдың негізгі идеясын анықтамай тұрып, оны бірден халыққа жат жыр деу, оған тек Ұлтан образын ғана мысал етушілік әдебиет зерттеу ғылымында жасалған қатенің бірі еді.

Шынына келгенде, Ұлтан – осы жырдағы ең жағымсыз кейіпкер. Оның ұнамсыз бейнеде алынуы, Ұлтанның құл болғандығында емес, ісінде. Тіпті, жырдың қай вариантын алсақ та, Ұлтан шын мәніндегі құл да емес.

Ол Алпамыстың немересі, Құлтайдан туған бала. Ұлтан өсе келе, Алпамыс секілді ел қамын ойламайды, өз дәрежесінің үстем болуын көздейді. Бұл мақсатына жету үшін Ұлтан қолынан келген және ойына алған жауыздық істер жасайды. Ең алдымен, Алпамыстың елде жоқтығын пайдаланып, өзін-өзі хан көтереді; Алпамыстың ағайын-туыстарын азапқа түсіреді, ел-жұртты быт-шыт қылып бұлдіреді.

Жауыздық іс-әрекеті көп, халыққа зорлықшыл бейнеде алынған Ұлтан – жырдағы ең жексұрын кейіпкер. Өзгені былай қойғанда, оның сырт келбеті де кесанат. Салған беттең-ақ жыр Ұлтанның кескінің адам қорқарлық етіп сипаттайды.

Кеуделері кепедей,
Мұрындары тобедей,
Күрек тісі кетпендей,
Кеңірдегі жүһиттің көріндей,
Отырған орны алғы қанат үйдің төріндей,
Құлақтары қалқандай,
Мұрындары сығымдалған талқандай,
Көздері терең зындандай,
Басқан ізі от орнындай,
Аузы ошақтай,

Азу тісі пышақтай,
Мұрын тесігі үнгірдей,
Иегі сенгірлей (сонда, 160-161 беттер), –

деп, жырда Ұлтанның кескін пішіні суреттеледі. Мұндай кесанат кескін мол жауыздық несіне бітеді дегендей ұғым тудырады. Бұл ретте халық ертегілерінде кездесетін және неше түрлі озбырлық пен қаскүнемдіктің бейнесін елестететін жалмауыздар, жалғыз көзді дәулер Ұлтанға тең келмей қалады. Олардың бөрінен Ұлтан өзінің кісі үрейленерлік кескінімен де, жауыздық іс-әрекетімен де асып жатады. Өзін-өзі хан көтерген Ұлтан ел басына еңіреген күн тудырады. Ағайын-жұртты аздырып жібереді. Мұны жырдың Алпамыс келгеннен кейін:

Тозып кеткен жұртының
Бөрін жиып алады, –

деуінен аңғаруға болады. Ұлтанның елге істеген жауыздық істерінің аса бір жан түршігерлік жері көкпарға жеті жасар Жөдігерді тарттыруымен көрінеді. Халықтың арғы-бергі тарихында адам баласын көкпарға тарту болған емес. Бірақ мұны Ұлтан ғана жасайды. Көкпарға тартатын мал бер деп келген жігіттерге: «Менің заманымда сіздерге қормеген қызықты көрсетейін, анау Алпамыстың жеті жасар баласы Жөдігерді тарт», – дейді Ұлтан. Бірақ, Ұлтанның бұл «мырзалығы» ешбір жан қолдамайды. Қайта оған жұрт Жөдігердің сөзімен қарғыс айтады.

Есіктің алды қара қыр,
Аш бүгілін жарағыр,
Жетім қалып сандалып,
Мендей болып жылағыр.
Елкі жасын жасағыр,

Аяғыңнан ақсағыр.
Жетім қалып сандалып,
Құрсау түсіп мойнына
Мендегі болып қақсағыр (сонда, 227 бет.), –

дейді Жәдігер. Бұны Ұлтанға айтқан Жәдігердің ғана қарғысы емес, бүкіл рудың үкімі деуге болады.

Алпамыстың елде жоқтығын пайдаланып, өзін-өзі хан көтерген, жұртқа бүлік салған Ұлтан – қаншама мықтысына да қорқақ адам. Ол жеті жасар Жәдігерден де қатты қауіптенеді, сондықтан да жас баланың аяқ-қолына кісен салып ұстайды. Ал Алпамыс келген кезде, қарсылық көрсетуге жарай алмай, қаша жөнеледі. Бірақ халық қарғысына душар болған Ұлтан қашып құтыла алмайды, жазаға тартылады. Халық жыры Ұлтан образын аса жиренішті етіп жасай отырып, ол арқылы қиянатшыл, зорлық жасағыш жауыз адамның жағымсыз бейнесін елестетеді. Ұлтанға деген өшпенділікті күшейте түседі, оның халыққа қызмет етуді мақсат етпеген адам екендігін, қайта көпшілікке қор қазушы болғандығын айқындайды. Егер ол, кейбір әдебиетшілер айтқандай, еңбек адамының өкілі болып жырға енсе, онда жыр Ұлтанды жағымды бейнеде алған болар еді. Жырдың Ұлтанды «құл еді» деп айтқан бір ауыз сөзі, оның халық арасынан шығып, халық ісі үшін күрескен адам екендігіне дәлел бола алмайды. Өңгіме оның ісінде жатыр. Бұл ретте Ұлтанды Кейікуатпен салыстырсақ, екеуінің арасында жер мен көктей айырма барлығын аңғару қиын емес. Жырда Кейікуат та құл деп аталады. Бірақ халық жыры Кейікуатты жағымды кейіпкер етіп суреттейді. Өйткені Кейікуат көпшілік ісі үшін күрескен Алпамысқа көмектеседі, батырдың досы, жәрдемшісі болады. Сондықтан да Кейікуат зор дәрежеге көтеріледі. Ал Ұлтан олай емес. Ұлтан халыққа қастық істер жасағаны үшін жазаға бұйырылады. Оның образын жиренішті жасай отырып,

халық жыры ел мүддесін қорғаған Алпамыс секілді батырды ардақтайды.

Қаражан

Жырдағы жағымды кейіпкердің бірі – Қаражан. Ол ел-жұртын сүйген, дәреже және адамгершілік жағынан ешкімнен де кем түспейтін батыр. Қазақтағы батырлар жырының көпшілігінде қалмақ батырлары жағымсыз кейіпкер болып суреттеледі. Олар көрші елдерге ойран салушы, соғыс ашып, жорық жасаушы, қанқұмар басқыншылар болып келетін. Ал «Алпамыстағы» Қаражан ондай адам емес. Қаражан қалмақ батыры бола тұрса да, ұнамды бейнеде суреттеледі. Өйткені Қаражан – ел қамын ойлаған, жаттан жау тілемеген және жорық жасауды мақсат етпеген батыр. Сонысы үшін халық жыры Қаражанды жағымды кейіпкердің қатарына қосады.

Қаражан – күшті батыр. Гүлбаршын үшін Тайша ханмен тайсалмай таласқа түсуі, бақ салыстыруы, ханнан именіп тізе бүкпеуі – сол күштіліктің белгісі. Елалдында батырдың қалыры ханнан артық болмаса, кем еместігін аңғартады. Қаражанның батырлығы ханмен таласқа түсуінен ғана көрінбейді. Оның нағыз айтулы батыр екендігі ел қамын ойлауымен көзге түседі. Хан мен Қаражанның әскері айқасып тұрған шақта: «Қырық мың қол келе жатыр, нә болмаса, қырық мың қолға татитын біреу келе жатыр», – деп, Қаражан екі жаққа тоқтау салады. «Келе жатқан қолдың» кім екенін білмесе де, әзірлік жасайды. Егер ол келе жатқан жау болса, одан ел-жұртын қорғап алуды қарастырады.

Ақ сауытым киейін,
Ат күйірігін түйейін,
Кім де болса осы жау,
Қаражан атым құрымаса,

Бір шетінен қиғаштап
Аш борідей тиейін (сонда, 170-бет), –

деп, Қаражан жол тосуға жалғыз аттанады.

Алпамыспен кездесіп, алысқа түскен Қаражан жеңіліс табады. Оны жырда Алпамыстың діні күшті болғандығынан деп дәлелдейді. Бұл бергі заманның қоспасы болуға тиіс. Жырдың идеялық сарынына қарағанда Қаражанның Алпамыстан жеңілуі діні әңгімесіне байланысты емес. Оның басқана мәні бар деуге болады. Өз елінің аман-саулығын ойлаған Қаражан Алпамыстың жау еместігін біледі де, онымен достыққа келеді. Алпамыс қалмақ еліне жаулық жолымен шапқыншылық жасау үшін келген батыр емес. Ол қалыңдығын іздеп келеді. Алпамыстың бұл мақсатына жетпей қоймайтындығын және қалыңдығы үшін қандай іске болса да бара алатындығын аңғарған Қаражан адамгершілік жасайды: Гүлбаршынды теңіне қосып абырой алуды, екі елдің арасын жауластырмауды көздейді. Ал бұлай етпесе Алпамыспен алысқа түссе, оның ақыры қырғын соғыс, қаптоғіске айналып, ел-жұртқа ауыр тиетіндігін Қаражан жақсы түсінеді. Сондықтан да ол Алпамыспен төс түйіскен дос болып, серт байласады; қолынан келген қызметін аямайды.

Ел-жұртының тыныштығын ойлаған Қаражан Алпамысқа берген достық сертін бұлжытпай орындап отырады. Ол бұл ретте, қаншама ауыр болса да, жалғыз баласы Досмағамбетті өлтіруге шешім барады. Бір жағынан, жұрт алдында Алпамыстаң досының абыройлы болуын көздесе; екіншіден, өзінің де батырлық сертке берік екендігін білдіреді. Осы секілді әңгімелерді айта отырып, жыр Қаражанды ел қамын қарастырған, қарабастың мүддесінен де көпшілік мүддесін жоғары ұстаған батыр етін суреттейді. Екі елдің арасында татулық, достық болуын мақсат еткен адам деп сипаттайды.

Сондықтан да оның образы жырда жағымды етіліп жасалған болады.

Мыстан

«Алпамыс» қазақтағы батырлар жырының ең ескісі, оған кейбір әңгімелерінің ертегі түрінде айтылуы дәлел десек, оны жырдағы мыстан кемпір образынан көруге болады. Жалпы халық әдебиетінде, мыстан кемпір көбінесе жауыздықтың, қиянатшылық пен қастықтың бейнесін елестетеді. Мыстан кемпірлер қалың көпшілікке немесе сол көпшілік қамы үшін күресетін адамдарға қастық жасап жүреді және олар хандар мен уәзірлердің, халықты езгішілердің қызметінде болады, соларға болысады. «Құламерген», «Аламан мен Жоламан» т.б. сияқты халық ертегілерінде суреттелетін мыстандар еңбек адамына, халықтың сүйікті ұл-қыздарына неше түрлі қастық жасайды, олар бұл жөнінде хандардың жауыздық тілегін орындаушы, соған көмектесуші болады. «Алпамыс» жырында суреттелетін мыстан кемпір де сондай.

Алпамысқа қастық жасайтын мыстан осал жау емес. Ол мол жауыздықтың, зор қастықтың иесі болып келеді. Оны жыр: «Қабағы тырысқан, көрінгенмен ұрысқан, тізесіне шекпені жетпеген, басынан жаманшылық кетпеген, бір кез шүрек бойы бар, адам таппас ойы бар», – деп сипаттайды. Ол өзінің қастыққа толы іс-әрекеттерін асқан айла-амалмен іске асырып отырады. Тайшық хан Алпамыстың келе жатқанын біліп абыржып, барарға жер таба алмай сасқан кезде, оған көмекке мыстан келеді де, жәрдем-көмегін ұсынады. Бұл еңбегі үшін өзінің таз баласына қалыңдыққа ханның қызын сұрайды. Зөре-құты қалмай, үрейі ұшып отырған хан мыстанның тілегін береді. Содан кейін мыстан іске кіріседі, қырық қыз бен қырық отау алып, Алпамыстың алдынан шығады. Әр түрлі әдіс-айла жасап, аңғал батырды қолға түсіреді.

Мыстан кемпір қаншама айдаты болса да, халық жазасынан құтылмайды. Сол қаскүнемдік істері үшін ол қорлық өлімге душар болады. Халыққа және оның ардақты ұл-қыздарына жасаған жауыздықтары, ақырында мыстанның өз басына ажал оғы болып тиеді. Мыстанды халық жыры жауыздықтың, қастық пен қиянаттың бейнесінде ала отырып, оны халықтың және көпшілік ісі үшін күресушілердің жеңетінін аңғартады.

Жырдың композициялық құрылысында, жырдағы тартыстарды шиеленістіруде мыстан образының алатын айрықша орны бар. Әсіресе, жырдың екінші бөліміндегі оқиға, тартыстардың бір-біріне ұштасуы және дамуы мыстанға байланысып жатады. Егер мыстан кемпір болмаса, Алпамыс Тайшық ханға тура барып, оны жеңіп қайтар еді, жеті жыл бойына зынданда жатпас еді. Сондықтан да жырдың бұл бөліміне мыстан образы көптеген оқиғаларды бірінен-бірін тудыра, шиеленістіріп баяндау үшін енгізілген секілді. Мұны ертедегі бағырлар жырының сюжет құрудағы ерекше бір әдісі деп қарау керек.

Жырдың құрылысы, тілі

Басқа жырлармен салыстырғанда «Алпамыстың» өзіне тән бір ерекшелігі – оқиғаны шегініспен қатар, диалог арқылы баяндауында деуге болады. Басқа жырларда сирек кездесетін бұл әдіс «Алпамыстың» композициялық ерекшелігі болып табылады.

«Алпамыс» жырында бір оқиғаны әңгімелеп келе жатады да, оны бітірместен екіншісіне көшеді. Осы ретпен жырдың көптеген әңгімелері баяндалады. Кейде оқиғаның неден туғандығы, қандай себептері барлығы бірден айтылмайды, оған соңынан оралады. Гүлбаршыңға таласқан хан мен Қаражан әңгімесін немесе Алпамыстың жеті жылдан кейін еліне оралған жайын алайық. Бұл оқиғалардың бәрі шегініс

арқылы әңгімеленген. Жырдың жалпы желісін бұзбай, оқиғаны шегініс арқылы баяндаудың композициялық мәні өте зор. Жыршы-ақын тыңдаушы көпшілікті өзіне тартып, жыр оқиғасына қызықтырып отыру үшін шегініс әдісін әдейі жиі қолданған секілді. Белгілі бір оқиғаны шарықтау шегіне жете бергенде үзіп тастап, екінші әңгімеге көшу арқылы тыңдаушыны ынталандыра түседі; алғашқы оқиғаның немен аяқталарына құмарлық күшейеді.

«Алпамыста» жыр оқиғасы көбінесе диалог арқылы дамып отыратындығын жоғарыда айттық. Диалог түрінде көптеген оқиғалар, адамдардың күйініш-сүйініштері суреттеледі. Жырдың екінші бөлімінде баяндалатын оқиғалар түгелдей дерлік (баласынан айрылған ата-ана, сүйікті жар, аяулы қарындас зары т.б.) диалог түріне құрылған, диалог арқылы сипатталған. Жыр оқиғасын осылай баяндау – «Алпамыстың» өзіне тән ерекшеліктерінің бірі. «Алпамыс» – тіл, өлең құрылысы жағынан да бірсыпыра өзгешеліктері бар жыр. Ең алдымен жырдың сөздігінде қазіргі күнде мағынасы ескірген немесе қолданудан шығып бара жатқан сөздер көп кездеседі. «Апаң сенің шырайыңнан айналсын», «Айналсын сенен шорыңыз» болмаса «Баһсары байдың үйіне жүріс қылды» деген тіркестердегі «шырайыңнан», «шорыңыз», «жүріс қылды» дегендер – қазіргі күнде ескірген сөздер.

«Алпамыс» жыры өлең құрылысы жағынан біркелкі емес. Мұнда оқиғаны біресе өлең түрінде, біресе қара сөзбен жырлау мол орын алады. Ал, өлең түрінің өзі кейде жеті-сегіз буынды, кейде он бір, кейде он буынды болып келеді. Басқа жырларда батырлық, ерлік істер көбінесе өлеңнің жыр түрі арқылы суреттелсе, «Алпамыста» оны қара сөзбен, не он-он бір буынды, кейде жеті-сегіз буынды өлеңмен баяндайды. Мұның мәнісі – «Алпамыстың» қазақ өлең құрылысына жыр түрінің енуінен бұрын туғандығында болу керек. Екіншіден, «Алпамыс» – бірнеше халыққа ортақ жыр. Мұның да жырдың

казак вариантына әсері тигендігі сөзсіз. Өзбектің өлең құрылысындағы он буынды өлеңнің казактағы «Алпамыс» жырына әсері тигендігін көреміз. Қорыта келгенде, «Алпамыс» жыры да халқымыздың ертеден келе жатқан мәдени мұрасының бірі.

* * *

Біз жоғарыда казактың батырлар жыры, молшермен алғанда, қай кезде туғандығын және қалай дамығандығын қарастырдық. Ерте кезде шығарылған жырлардың ішінен төрт жырды жеке алып талдадық. Ал енді ХІХ ғасырдан бергі жерде батырлар жырының хал-жайы қандай болғандығын аздап шолып өтелік. Қазақстанда феодалдық қатынастар ыдыраған және капиталистік элементтер ене бастаған дәуірде де батырлар жыры даму процесінде болғандығы байқалады. Бұл кездегі қоғамдық жағдайларға, таптық тілектерге сәйкес батырлар жырының идеялық бағыттарына, тақырыптарына көптеген жаңалықтар енеді. Осы негізде батырлар жырының жаңа түрлері туады, ал ертеден келе жатқан жырлар әр алуан өзгерістерге ұшырайды. Бұлардың қайсысы болса да екі бағытта, атап айтқанда: халықтық және халық мүддесіне жат кертартпа бағытта қалыптасады.

Ескі жырлардың жайы

Қазақстанға капиталистік элементтер ене бастаған кезде батырлар жырының жаңа түрлері тууына байланысты бұрыннан келе жатқан жырлар жойылып кеткен жоқ. Олар жаңа жырлармен қатар ел арасында айтылып жүреді. Бірақ аталған кездің жағдайларына, қоғамдық тілектеріне қарай, ескі жырлар екі түрлі бағытта өзгеріске ұшырайды. Біріншіден, әлеумет өмірінде дәурені өтіп бара жатқан хандық-феодалдық

құрылыс ертеде туған батырлар жырын өздерінің таптық мүдделеріне сәйкес етіп пайдалануды көздейді. Екіншіден, казак өміріне ене бастаған жаңа қарым-қатынастардың негізінде ертеден келе жатқан батырлар жырының идеясына, мазмұнына халықтың көзқарасын білдіретін тың әңгімелер қосылады. Сөйтіп, бұрынғы заманнан қалған жырларды пайдалану жөнінде бір-біріне қарама-қарсы екі түрлі көзқарас туады. Оның тууына Қазақстанның Россия мемлекетіне қосылуы аса зор әсер етеді.

Қазақстанның Россия мемлекетіне қосылуы казак халқының алға қарай даму тарихында аса елеулі кезең болды. Қазақхалқының алғабасуына шырмау болып келген феодалдық құрылыс және оның өндіріс тәсілдері Қазақстанның Россияға қосылуы нәтижесінде біртіндеп ыдырай бастады. Аталған кездің өзінде-ақ алдыңғы қатарда болған Россия, казак халқының тарихи дамуына, экономикасы мен мәдениетінің жаңа прогрестік бағытта өркендеуіне кеңінен жол ашты, зор мүмкіндік туғызды.

Өрине, казак халқының Россия мемлекетіне қосылуы, ұлы орыс халқымен достық қарым-қатынас жасауы өздігінен туа қалған жоқ. Ол қоғам өмірінің, экономикалық жағдайлардың алға басу процесінің нәтижесінде және қоғамдық дамуға шырмау бола бастаған ескі феодалдық-хандық құрылысқа қарсы күресу нәтижесінде туған еді. Бұл күрес қоғам өмірінің барлық саласын, соның ішінде әдебиет мәселесінде, қамтыды.

Феодалдық құрылыстың тірегі болған және ол құрылыстың қаймағын бұзбай сақтап қалуды көздеген хандар мен феодалдар, билер мен қожа-молдалар Россия мемлекетіне қарсы күресуді арман етеді. Олар бұл мақсатын жүзеге асыру үшін ұлы орыс халқына қарсы казак халқын айдап салуды көздейді. Туысқандық қарым-қатынас жасап бастаған екі халықтың арасында ұлт араздығын тудыруды қарастырады. Бұл үшін олар әдебиетті, соның ішінде ерте заманда туған

феодалдық жырлар мен халықтық жырларды үгіт құралы есебінде пайдаланбақ болады да, олардың идеясына, тақырыбына, мазмұнына біраз өзгерістер енгізуге тырысады. Мұндай өзгерістер ол жырларға екі түрлі жолмен енгендігі байқалады. Біріншісі – шаңқыншылық жолмен ел талауды, барымта алуды дөріштеу; ал екіншісі – ислам дінін үгіттеу, сол арқылы ұлт араздығын тудыру, «діні басқаларды» жек көрсету бағытында болады. Бұл айтылған өзгерістер, ең алдымен, ертеде туған феодалдық жырларға енеді. Қазақтың хандары мен феодалдары, байлары өздерінің жалдамалы ақындарына ерте кездің феодалдық жырларын қайта жырлатып, халық арасына таратуға әрекет етеді. Осы ретте «Орақ-Мамай», «Қарасай-Қазн», «Қазтуған», «Шора батыр», «Базар батыр» жырлары қайтадан өңделеді.

Феодалдық жырлардың алғашқы нұсқаларында Алтын Орда билеушілерінің және олардың соңғы ұрпақтарының ел талаудағы, халықты қан қақсатудағы жауыздық істері «ерлік» деп бейнеленетін және олардың өз арасында болған феодалдық тартыс-таластар айтылатын. Бұл жырларды XIX ғасырдағы үстем тап ақындары қайта өңдеп жырлағанда, олардың алғашқы нұсқасына көп өзгерістер енгізеді. Ең алдымен, аталған жырлардың «батырларын» орыс халқына, Россия мемлекетіне қарсы күресушілер етіп бейнелейді. Мәселен, Орақ пен Мамайды Россия мемлекетіне қарсы шабуылға аттандырады да Москваны, Омбыны өздеріне қаратып алдырады. Олар орыс халқына ойран салуымен қоймай, орыс халқын зорлап отырып мұсылман дініне енгізеді. Осындай өзгерістерге «Базар батыр» жыры да ұшырайды. Бұл жырдың алғашқы нұсқасында Базардың қалмақ басқыншыларына қарсы күресі айтылса, соңғы өңделуінде Базар Россия мемлекетіне қарсы ашықтан-ашық күреске шығады. Россия мемлекетіне қосылуға қарсылық білдіреді және ол Россия мемлекетіне қосылуды қолдайтын

қазақтарды да жазалайды. Ұлы орыс халқымен достасуды, онымен ынтымақтасып бірлесуді жақтаған қазақтарды «Базар батыр» жыры ақымақ-жындылар, діннен безгендер деп суреттейді. Бұларды жиренішті түрде жырлайды.

Ескіден қалған батырлар жырын хандық-феодалдық құрылысты жақтаушылар ғана пайдаланып қойған жоқ. Ол жырларды еңбекші халық та өз мүддесіне сәйкес пайдалана білді. XIX ғасырдан бастап Ұлы Октябрь революциясына дейін қазақ еңбекшілері ертеден қалған батырлар жырының ішінен ең асылдарын, халық тілегімен қабысатындарын, халықтық қозқарасты білдіретіндерін пайдаланды. Сонымен қатар, ертеден келе жатқан халықтық жырлардың идеясына, мазмұнына жаңа тарихи дәуірдің тұрғысынан тың өңгімелер қосып отырғаны байқалады.

Ертеде туған батырлар жырының негізгі идеясы басқыншы жаудан ел қорғау мәселесі болатын. Ал, XIX ғасырда, әсіресе оның екінші жартысынан бергі жерде, қазақ еліне шабуыл жасаған шетелдік басқыншылар болған емес. Бұл жағдай ерте заманнан келе жатқан халықтық жырлардың мазмұнына біраз өзгерістер, тың өңгімелер енгізеді. Аталған кездің жағдайына байланысты халықтың ақын-жыршылары еңбекші бұқараның тілегіне сай етіп ертедегі жырларды қайта қарастырып өңдейді. Бұрынғы жырлардағы батырлардың алысатын жаулары шетелдік басқыншылар – қызылбастар болса, енді олардың орнына қазақ еңбекшілерін езіп отырған хандар мен феодалдарды, болыс пен билерді енгізеді. Осы ретте ертедегі жырлардың батырлары қазақ еліндегі хандар мен феодалдарға, қысқасы, қанаушы тапқа қарсы күреседі, солармен алысады. Мұны «Қамбар», «Ер Тарғын» жырларынан, «Қобыланды батырдың» халықтық варианттарынан көруге болады (бұл жырларға соңғы дәуірде халықтық тұрғыдан қандай өңдеулер кіргені жоғарыда айтылды).

Демек әрбір таптың қоғамдық даму жағдайларына қарай, ол жырларды өздерінің таптық мүдделеріне сәйкес қайта өңдеп жырлағанын байқаймыз. Бұл жағдай В.И.Лениннің әрбір ұлт мәдениетінде екі мәдениет болатындағы туралы даналықпен айтқан пікірінің дұрыстығын айқындай түседі.

Реформа дәуірінен кейінгі кезде туған жырлар

Қазақстанның Россия мемлекетіне қосылу ісі аяқталған кезден бастап Ұлы Октябрь революциясына дейінгі дәуірде де батырлар жыры туғандығын көреміз. Бұл кезде, бір жағынан, ескі феодалдық қатынастар дәуірінде туған жырлар қайта өңделіп жырланса; екінші жағынан, жаңа тақырыпты жырлар да пайда бола бастайды. Мұндай жана жырларды таптық негізде, әр таптың көзқарасын бейнелеп көрсету негізінде туады.

Реформадан кейінгі дәуірде туған батырлар жырының басты бір тақырыбы қазақ халқының XVII-XVIII ғасырларда жоңғар (қалмақ) басқыншыларына қарсы жүргізген ерлік күресі болады. Бұл тақырыпты жырлауда және қазақ халқының жоңғар басқыншыларымен күресін бағалауда екі түрлі көзқарас туады. Оның бірі – қанаушы таптың, екіншісі – еңбекші халықтың көзқарасын білдіреді. Сөйтіп, осы негізде де бір-біріне қарама-қарсы екі бағытты көрсететін батырлар жыры шығады.

Қазақтың феодалдары мен байларының және XIX ғасырдың аяқ кезінде қалыптаса бастаған ұлт буржуазиясының тілегінен туған батырлар жыры қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы жүргізген ерлік күресін бұрмалап бейнелейді, күрестің негізгі қозғаушы күші халық болғандығын көрсетпейді, оны жасыра жырлайды. Күрестің бастаушысы да, онда ерлік көрсетуші де хан тұқымдары, солардың батырлары деп суреттейді, қазақ хандарын асыра

дәріптейді. Бұған «Қарабек», «Қасым хан», «Еңсегей бойлы Ер Есім» дейтін жырларды мысал етіп алуға болады. Қазақ еліне шабуыл жасаған жоңғар басқыншыларын талқандап жеңген халық екендігі бұл жырлардан көрінбейді, оларды жеңушілер хандар және солардың жеке батырлары деп мадақтайды.

Мұнымен қатар, сол аталған жырлардағы батырлар басқыншыларға қарсы аттанғанда, жаудан халықты қорғау үшін емес, хандықты қорғау үшін аттанады. Олар жау әскерлерін жеңгеннен кейін ел талайды, қалмақтардың жер-суын, қонысын тартып алады. Сонан кейін оларды зорлап отырып, мұсылман дініне енгізеді. Бұл ретте аталған жырлардың қайсысы болса да ислам дінін үгіттеуге айрықша мән береді. Қарабек жас кезінде жеті жылдай молладан мұсылман оқуын оқиды, сол оқудың арқасында ол жауларын жеңіп отырады. Есім хан да мұсылманша оқыған адам болып суреттеледі. Егер ертеде туған батырлар жырында дін әңгімесі жалпы түрде, әр түрлі мифтік ұғымдарға байланысты айтылса, реформадан кейінгі кезде халыққа жат тілекте туған жырларда ислам дінінің «артықшылығы» айрықша жырланады. Сондай-ақ, ерте кезде халықтық негізде туған жырларда әйелдердің (Құртқа, Назым, Ақжүніс т.б.) жағымды образы жасалып, олардың ақылы мен ісі ерлермен бірдей екендігі көрсетілсе, қазақ феодалдары мен байларының, ұлт буржуазиясының тілегінен туған жырларда әйел образы мейлінше жағымсыз түрде жасалады, «барлық пәле» әйелден деп бейнелейді (бұған «Қарабек батыр» жырындағы Ханбибі образын мысал етуге болады).

Реформадан кейінгі дәуірде халық тілегіне жат жырлар ғана туып қойған жоқ. Бұл кезде халық тілегін, оның идеясын, қоғамдық көзқарасын білдіретін халықтық жырлар да туды. Халықтық жырларды тудырушы ақын-жыраулар қазақ халқының шетел басқыншыларына қарсы өткен заманда жүргізген ерлік күресін суреттеумен ғана шұғылданбайды. Сонымен қатар, реформадан кейінгі кезде қазақ елінде болған

әлеуметтік жағдайларды да бейнелейді, осы негізде тақырыбы жаңа жырлар шығарады.

Аталған кезде туған халықтық жырлардың басты тақырыбы реформаға байланысты қазақ халқының қоғамдық өміріне енген жаңалықтар болады. Халықтық тұрғыдағы жырлар бұл жаңалықтарға еңбекші халықтың және әлеумет өмірінде бұрынғы күші кете бастаған хандар мен феодалдардың қалай қарағандығын бейнелейді. Мұндай жырлардың («Төрехан», «Әуез батыр», «Нарқыз») басты кейінкерлері халық ортасынан шыққан қарапайым адамдар болып келеді.

Олар өздерінің адал еңбегімен, ақылды, білгірлігімен, өнерімен халыққа қызмет етеді. Олардың бұл істерін халық өзінің жырына қосып, сүйсіне жырлайды. Кейде, олардың ісін аңыз-ертегіге де айналдырып жібереді. Қорыта келгенде, батырлық-ерлік істерді суреттейтін халықтық жырлар ертеден келе жатқан мәдени мұраның асылдарынан саналады. Ол жырлар халқымыздың ертедегі ерлік рухын, нені көксеп, нені арман еткенін бейнелейді. Бұдан, әрине, халықтық жырлардың барлығы жоғары идеялы, әрі көркем деген ұғым тұмайды. Олардың ішінде, жоғарыда айтылғандағыдай, идеялық қайшылығы барлары да, көркемдік жағы әлсіздері де кездеседі. Біздің міндетіміз халықтық жырлардың ішінен ең асылдарын тандап ала білу болып табылады.

II ТАРАУ

ЛИРО-ЭПОСТЫҚ ЖЫРЛАР

Ертедегі қазақ поэзиясында сюжетті әңгімеге құрылған жырлардың бір бөлегі лиро-эпос деп аталады.

Егер батырлар жырының басты тақырыбы, күрделі әңгімесі – ел қорғау жайы болса, лиро-эпостық жырлардың одан біраз айырмашылығы бар сияқты. Ең алдымен, бұл алуандас жырлардың оқиғасы халықтың ертедегі жалпы әдет-ғұрпына, үйлену салтына байланысты туған. Онда көбінесе бір-біріне ғашық болған жұбайлар жайы, олардың қуанышы мен арман-мұңы, қайғы-шері суреттеледі. Және де өткен заманда жастардың бас еркі болмағандығы, олардың арман-мүдделеріне жетуі, сүйгендеріне қосылуы жолында көптеген бөгеттердің кездескендігі, ол бөгеттерді жеңе алмай ауыр аза, зор қасіретке ұшырағандары жырға қосылады. Бұл ретте халықтық негізде туған лиро-эпос жырлары өткен заманның жастарға жасаған озбырлық әдет-ғұрпын әйгілеп сынға алады.

Батырлар жыры сияқты лиро-эпос жырлары да бір дәуірдің жемісі емес. Бұл да талай ғасырмен бірге жасасып, әр түрлі жағдайлардың, таптық, қоғамдық тілектердің ыңғайына қарай өзгеріп отырған. Ұрпақтан ұрпаққа ауызша айтылу түрінде, көптеген өзгерістерге ұшырау арқылы жеткен. Халықтық ортада туған және халықтың көзқарасын, тілегін білдіретін жырлардың өздері де таза күйінде халықтық сипатын толығынан сақтаған емес. Халықтық сипаты бар деп

танылатын лиро-эпос жырларының қайсысынан болса да әр қилы қайшылықтар мен кемпіліктердің кездесуі осыдан. Сондай-ақ, халықтың лиро-эпос жырларын үстем тап та өз мүддесіне пайдаланған, жырдың халықтық идеясын бұрмалап, ескі әдет-ғұрыптың халыққа жат жақтарын мақтап көрсетуге тырысқан.

Қазақ ауыз әдебиетінде лиро-эпос жырларының ертеден келе жатқан бірнеше үлгілері бар. Солардың ішінде бастылары деп «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Күлше қыз-Назымбек», «Мақпал қыз», «Құл мен қыз», «Айман-Шолпан» жырларын айтуға болады. Бұл жырларда тек ғашықтық, махаббат өңгімелері ғана суреттелмейді. Солармен қатар, халықтың ертедегі тұрмысы, салты, қоғамдық мәні бар жайлары қамтылады. Жырлардың оқиғасы халықтың тұрмыс, салтынан туып дамиды, күрделі өңгімелер айтылады. Осыған орай біз лиро-эпостың кейбір үлгілерін мысалға ала талдап көрейік.

«ҚОЗЫ КӨРПЕШ-БАЯН СҰЛУ» ЖЫРЫ

Лиро-эпос жырларының ішінде тақырыбы, оқиғасы, құрылысы жағынан айрықша орын алатыны және халық арасына көп тарағаны – Қозы Көрпеш пен Баян сұлу жайындағы жыр. Бұл жыр бір-біріне ғашық болған екі жастың өмірін ғана баяндаған дастан емес. Ол, сонымен қатар, қоғамдық мәні бар өңгімелерді қамтыған, халықтың өткендегі тұрмыс-салтын суреттеген жыр.

Жырдың варианттары

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры тек қазақ арасында туып, қазақ еліне ғана тараған жыр емес. Ол ерте кезде бір-

бірімен қарым-қатынас жасаған, көшіп-қонып көршілес болған, тұрмыс-салты, тіршілігі ұқсас қазақ, башқұрт, барабын татарлары, ұйғыр, алтай елдерінде айтылып жүрген жыр. Аталған халықтардың қайсысы болса да бұл жырды өзінің төл шығармасы деп таниды.

Соңғы кезде «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры жайында біраз еңбектер жазылды. М.Әуезов, Х.Жұмалиев, Ы.Дүйсенбаев сияқты ғалымдар бұл жырды арнайы зерттеп, бұл жырдың қазақта он алты варианты барлығын анықтады. Және де олар жырдың қазақтағы варианттарын башқұрт, ұйғыр, барабын татарлары арасында, алтай елдерінде айтылатын өңгімелерімен салыстыра зерттеді, қандай ұқсастықтары, айырмашылықтары барлығын көрсетті.

Қазақ арасында айтылып, ауызша тараған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының он алты варианты бар дедік. Оларды зерттеген ғалымдардың мәліметтеріне қарағанда⁴¹, бұл жыр ел арасынан өткен ғасырдың бас кезінде-ақ жинала бастаған. Бұл ретте игілікті жұмыстар жүргізген орыс ғалымдары болған. Мәселен, шығыс әдебиеті мен араб тілін зерттеуші орыс ғалымы Сабдуков жырдың бір вариантын 1830 жылы бұрынғы Семей губерниясына қарасты Кокпектілік бір жыраудан жазып алған. Омбыда, губернатордың кеңсесінде іс жүргізуші болып істеген Г.Дербісалин деген кісі 1834 жылы «Қозы Көрпеш-Баян сұлудың» бір үлгісін хатқа түсірген. Бұрынғы Аягөз сыртқы округтік приказының тілмашы Андрей Фролов деген кісі 1841 жылы қазақ ақындарының айтуынан, жырдың бір нұсқасын жазып алған.

1856 жылы Шоқан Уәлиханов «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын атакты Жанак ақыннан естігенін және жазып алғанын айтады⁴². Бірақ жырдың Шоқан жазып алған бұл

41 Қазақ әдебиетінің тарихы, 1 том, 511-бет және Ы.Дүйсенбаев, «Тұрмыс-салт жырлары» тегіс 11, 1955 ж.

42 Ч.Валиханов, Сочинения, 1924 г., стр. 228.

варианты өз кезінде баспа жүзін көрмегендіктен әлі күнге дейін жұртшылыққа мәлім болмай келеді.

Орыс халқының ұлы ақыны А.С.Пушкин Пугачев қозғалысы туралы материал жинау мақсатымен Орынбор жағына келіп, сол маңдағы қазақ ауылдарында да болады. Осы сапарында ол ел арасынан «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» әңгімесін естіп, негізгі мазмұнын жазып алады, кейіннен оны өзі поэма етіп жазуды ойлайды⁴³.

М.Путинцев деген кісі 1865 жылы «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының бір вариантын жазып алып, оның мазмұнын орыс тіліне аударып бастырған⁴⁴. Академик В.Радлов жырдың бір нұсқасын қазақ арасынан жазып алады да, оны өзінің үшінші томына (1870 ж.) енгізеді.

Петербург университетінің профессоры И.Н.Березин өзінің «Түрік хрестоматиясы» дейтін кітабында (1876 ж.) «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының бір вариантын жариялайды. Түркістан өлкесінің археологиясын зерттеген ғалым Н.Пантусов 1898 жылы Қозы мен Баянның моласы дейтін ескерткішті зерттейді, ол осы жолда ел арасынан «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының бір нұсқасын жазып алады да, оны әуелі Ташкентте, кейіннен қазанда шыққан «Орта Азияның ескі заманы» дейтін кітабында бастырған. Оренбург музейінің басқарушысы болған орыс тарихшысы И.А.Кастанье өзінің «Қазақ даласы мен Оренбург өлкесінің ескі белгілері» (1910) дейтін кітабында «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының он шақты нұсқасынан дерек береді және сол кітабында жырдың бір үлгісін орысша аударып жариялайды. Кастанье бастырған бұл нұсқа жайында мынадай бір мәлімет келтіреді: бұрынғы Жетісу облысының губернаторы Колпаковский Семейден Капатға бара жатып, жолда Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың моласы дейтін моланы көреді, осы

43 «Каз. правда» газеті, 1938 ж., 12 февраль.

44 М.Путинцев, От Семицалатиска до Копала. «Военный сборник», 1865, №12.

екі ғашық жайындағы аңыз әңгімелерді жинастыруды Ленеі уезінің начальнигіне тапсырады. Ленеі уезі начальнигінің айтуы бойынша, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының бір үлгісін орман қарауылшысы Салағаев деген кісі ел арасынан жинап тапсырады, ол орысшаға аударылады да, Кастаньенің қолына түседі. Бұл кейіннен Кастаньенің бастырған варианты болып кетеді.

Бұлармен қатар, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының кейбір үлгілері, үзінділері 1877 жылы «Ақмола облыстық ведомосында» (1, 3), «Нива» журналында (№2, 1899 ж., Е.З.Баранов нұсқасы), «Дала уалаяты» газетінде (1894 және 1899 жылдар), «Торғай газетінде» (А.Васильев нұсқасы, 1900ж., №6) басылған. Жырдың бір варианты 1916 жылы Сейітовтың қолжазбасы бойынша, «Орыс география қоғамының батыс-сибирьлік бөлімінің еңбектерінде» жарияланған.

1878 жылы жырдың бір варианты «Хисса Қозы Көрпеш» деген атпен Қазанда Ш.Хұсанновтар бастырып, оны 1890, 1894, 1896, 1905 жылдары қайта шығарған.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры советтік дәуірде бірнеше рет басылып шықты. 1925 жылы Москвада басылды. 1936 жылы жырдың Жанак айтуындағы нұсқасын М.Әуезов Алматыда шығарды. Кейіннен ол 1939 жылы шыққан «Батырлар жыры» жинағына енді. Бұл жырдан алынған үзінділер оқу орындарына арналған хрестоматияларда жарияланып келеді. А.Тверитин дейтін ақын жырдың бір вариантын өзіне жырлап, орысшаға аударып (1928, 1941, 1949) бастырды және «Песни степей» атты жинақта жарияланды. 1959 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясы жырдың алты вариантынан құралған (құрастырушы Ы.Дүйсенбаев) жинақ шығарды. Мұнымен қатар, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының сюжетін пайдалана отырып, жазушы Ғабит Мүсіренов пьеса жазды, кино-фильм де шығарылды.

Жырдың зерттелуі

Өткен ғасырдың өзінде-ақ «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырына талай ғалымдар көңіл аударып, бірсыпыра пікірлер айтқан болатын. Олар жырдың өзін ғана сөз қылып қоймай, сонымен қатар Қозы Көрпеш пен Баянның моласы дейтін моланы ескі дүниенің ескерткіш белгісі ретінде зерттеген еді. Мәселен, Г.Н.Потанин бұл жырды аса жоғары бағалап, дүниежүзілік эпостық шығармалардың қатарына қояды. «Бұл жыр – дүние жүзіндегі ең қымбат әдебиет мұраларына жататын шығарма»⁴⁵, – дей отырып, Потанин оны Ромео мен Джульеттаға теңейді. Өз тұсында Шоқан да «Қозы Көрпеш» жырын сүйсіне тыңдап, Жанактан жазып алғаны мәлім. «Алтын айдар Қозы Көрпеш пен сұлу Баянның сүйіспеншілігі туралы шығарылған ақындық аңыз», – деп бағалайды ол⁴⁶.

Академик Радлов пен профессор Березин де «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының ертеден келе жатқан әдебиеттік мұра екендігін атап көрсетеді. И.Безверхов деген кісі «Қазақтың өлеңшілері мен ақындары» туралы жазған мақаласында⁴⁷. «Қозы Көрпеш» жырын жоғары бағалап, қазақ халқының ерте заманда туғызған ақындық шығармасы екендігін айтады да, бұл жырды Арыстан ақынның қалай жырлағанын жазады. Түрік халықтарының ертедегі өлең құрылысын зерттеген ғалым Ф.Корш «Қозы Көрпеш» жырына айрықша тоқтап, оның көркемдігін сөз етеді. Бұл шын мәніндегі халық жыры дейді⁴⁸.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры жайында пікір айтқан ғалымдардың екінші тобы Қозы мен Баянның моласы дейтін моланы зерттеген. Орыс ғалымдары Н.Абрамов,

45 Г.Н.Потанин, В юрте последнего киргизского царевича, журн. «Русское богатство», 1896, №8 және «Восточные мотивы...», 1899 г.

46 Б.Дүйсенбаев, жоғарыда аталған еңбегі.

47 «Ақмола Облысының ведомостей», 1893 г., №16.

48 Записки вост. отд. Русского географич. Общества, 1909 г., том XIX, вып. II-III.

Н.Паптусов, И.Кастанье т.б. өткен ғасырдың аяқ кезінде бұл моланы зерттей келіп, оны ерте заманның архитектуралық өнерін көрсететін белгі деп қарайды.

Сойтіп, Октябрь революциясына дейін «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын көптеген ғалымдардың жоғары бағалағандығын көреміз. Бірақ та олар бұл жыр жайында азды-көпті пікірлер айтқаны болмаса, оны арнайы зерттеген жоқ еді. Мұндай зерттеулер тек советтік дәуірде ғана жазыла бастады.

Советтік дәуірде «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры туралы үлкен көлемді ғылыми зерттеулер бірден туған жоқ. Ең алдымен, әр түрлі пікірлер айтылды. Мәселен, Сәкен Сейфуллин «Қазақ әдебиеті» (1932 ж.) деген кітабында «Қозы Көрпеш» жырын тек Радлов варианты бойынша қарастырады да, Қозы мен Баянға байланысты жырлардың барлығын үстем таптың шығармасы деп көрсетеді. Және де ол: «Қозы Көрпешті» талай оқымыстылар мақтайтын еді. Мен мақтарлық еңтемесін таба алмадым», – дейді⁴⁹. Сәбит Мұқанов «Батырлар жыры» туралы жазған еңбегінде (1939 ж.) «Қозы Көрпештің» халықтық еңбегін жыр екендігін дәлелдейді. Революцияға дейін қазақ жастарының, әсіресе қазақ қыздарының, ескі әдет-ғұрын шырмауынан шыға алмай, ауыр күйге түскендерін бейнелейтін жырдың бірі деп бағалайды. Осы пікірді Хажым Жұмалиев те өзінің «Қазақ әдебиеті» деген оқулығында (1944), «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» (1958) монографиясында, Әлкей Марғұлан да (жоғарыда аталған еңбегінде), Мұсатай Ақынжанов та⁵⁰ айтады. Олар жырдың әр түрлі варианттарын қарастыра отырып, Қозы мен Баян жайындағы оңгімелердің негізі халықтық ортада туғандығын анықтайды.

49 С.Сейфуллин, Қазақ әдебиеті, I кітап, 1932 ж., 226-бет.

50 А.Ақынжанов, Проблема народности казахских социально-бытовых поэм, 1953 г.

Бертін келе, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырына арналған ғылыми еңбектер жазылады. Бұл ретте Мұхтар Әуезов пен Ысқақ Дүйсенбаевтың зерттеулерін атауға болады⁵¹. Мұхтар «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының қазақ арасына тараған варианттарын зерттейді, жырдың әдебиеттік жақтарына толық талдау береді. Сонымен қатар жырдың шығу мезгілін мөлшерлейді. Ол бірсыпыра деректер келтіре отырып, жырдың XV-XVI ғасырлар шамасында шыққандығын айтады. Содан бері қарай бұл жырдың талай өзгерістерге ұшырағанын, жырды әр таптың өз тілегіне қарай пайдаланғандығын дәлелдеп көрсетеді. Қазақтың эпиро-эпостың жырларын зерттеген Ы.Дүйсенбаев «Қозы Көрпеш-Баян сұлуды» арнайы тексереді. Ол бұл жырдың қазақ арасында сақталған варианттарын башқұрт, ұйғыр, барабын татарлары және алтай елінде айтылатын түрлерімен салыстыра зерттейді. Олардың «Қозы Көрпешті» қалай жырлағанын, қандай айырмашылық, ерекшеліктері барлығын көрсетеді. Мұнымен қатар, ол Шоқан мен Потаниннің және басқа да ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, жырдың оқиғасы халықтың аңыз-әңгімелерінен туған дейді. Қозы мен Баян тарихи адамдар емес, олар халықтың аңыз-ертегілері жасаған кейіпкерлері деген қорытынды жасайды.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» қазақ халқының ерте заманда шығарған ескі жырының бірінен саналады. Бұл жырды көптеген ақын-жыршылар айтып, біздің заманымызға жеткізген. Ол өзінің қалыптасу, даму жолында талай таптық тілектердің елегінен өткен. Жырдың қай вариантын алсақ та, әр түрлі көзқарастардың барлығын аңғартады. Мәселен, Шоже, Мұқан айтқан жырда дін әңгімелері басым келеді, олар жырға дін жайын ескі наным-сенімдерді көбірек енгізеді.

51 М.Әуезов «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», 1936 ж., «Қазақ ССР тарихы» (1943, 1957) және «Қазақ әдебиетінің тарихы», 1 том, 1962 ж., Ы.Дүйсенбаев, Қозы Көрпеш-Баян сұлу, «Ақиқат», 1959 ж.

Радиов жинап бастырған жырда үстем тап адамдарын, әдет-ғұрып салтты дәріптеушілік орын алады. Жырдың Кастанье жариялаған нұсқасында көптеген әңгімелер қиял-ғажайып ертегі түрінде айтылады. Мұның бәрі жырдың әрбір ортаның тілегіне қарай өзгеріп отырғанын көрсетеді. Бұдан «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының барлық варианты халыққа жат деген ұғым тумайды. Жырдың халық тілегіне сай келетін, әр алуан қайшылықтарымен қатар, халықтық сипаты барлары да көп. Бұл ретте біз Жанақ вариантын мысалға алмақпыз.

Жанақтың жыры

Жанақтың өмірбаянын, ақындық қызметін баяндайтын деректер өте аз. Шоқанның айтуына қарағанда, Жанақ ірі ақын және асқан қобызшы болған. Оның өлең, жырларын тыңдаған Шоқан: «Жанақ нағыз ақын, жыршы еді», – дейді. Біржанмен айтысқа түскен Сара да осыны айтады. Жанақтың әрі қобызшы, әрі атақты алғыр ақын екендігін еске түсіреді.

Жанақ ақындар айтысы арқылы ақындық атқа ие болған, ол өз кезінде көптеген ақындармен айтысқа түсіп, талайды сөзбен бұған ақын. Оның бір-екі айтысын Сәкен Сейфуллин «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» (1931 ж.) деген кітабына енгізген. Соның бірі Жанақтың Түбек ақынмен айтысы. Есмағамбет Ысмайыловтың мәліметтеріне қарағанда, Түбек «XVIII ғасырдың ақыры мен XIX ғасырдың басында жасаған»⁵².

Жанақ өз кезінде Жетісу, Семей жақтарын көп аралаған, сол маңдағы ақындармен айтысқа түскен және үлкен жырлар айтып жүрген. Бірақ та оның «Қозы Көрпеш-Баян сұлудан»

52 Е.Ысмайылов, Ақындар, 1956 ж., 100-бет.

басқа тағы қандай жырлар айтқанын мәлімдеу қиын. Өйткені басқа жырлары сақталмаған секілді.

Жанақтың айтуындағы «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын ел арасынан жинап, 1936 жылы бастырған Мұхтар Әуезов болды. Мұхтардың айтуына қарағанда, Жанақ бұл жырын Сыбанның торесі Солтабай дегеннің үйінде жатып айтыпты деген сөз бар дейді⁵³. Содан оны басқа ақын жыршылар үйреніп алып, елге таратыпты, кейінгі айтушы ақындар Жанақ нұсқасына біраз өзгерістер де енгізеді, Қозы мен Баянды арман-мүдесіне жеткізін, өлтірмей тірі қалдырады. Мұнысы Жанақ жырына қосылған жамау сияқты дейді Мұхтар.

Жырдың Жанақ айтты дейтін варианты Жанақтың өз аузынан емес, Бейсенбай деген жыршының айтуынан жазып алынған. (Бейсенбайдың айтуынша жырдың аяғы осы делінеді). Жанақтан Шөкән жазып алған вариант әлі күнге табылған емес. Сондықтан, жырдың Жанақ вариантына бергі ақындар қандай өзгерістер қосқанын анықтау қиын. Бірақ та бұл жөнінде Мұхтар Әуезов аса орынды пікір айтады. Ел арасына тараған Жанақ жырының бір түрінде өлетін Көсемсары емес, Қозы Көрпештің өзі, онда жыр аяғы қайғылы халмен бітетін еді, ал жырдың қуанышпен аяқталуы Бейсенбай ақынның қоспасы, өзгертуі болып табылады, - дейді. Біздіңше, бұл дұрыс пікір. Өйткені жыр оқиғасының дамуына қарасақ, Қозының өлмей тірі қалуы мүмкін емес. Демек, бергі айтушы ақындар Жанақ вариантын өңдеп өзгерткен.

Жанақ жырлаған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» негізінде халықтық жыр. Сюжет құрылысы, оқиғаны дамытуы жағынан болсын, көркемдік-шеберлігі, образ жасау жағынан болсын, бұл күрделі шығарма. Мұнда да жырдың басты тақырыбы – ескі әдет-ғұрып, тұрмыс-салттан алынады.

53. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», жиналған М.Әуезов, 1936 ж., 5-бет.

Ескі рушылдық, феодалдық қоғамда туып, белгілі праволық нормаға, айналған, заң болып қалыптасқан салтты, яғни жастарды үйлендіру салтын, жырдың басты тақырыбы етеді. Жырдың қайсысы болса да бұл салтқа қарсылық білдіріп шенемейді, қайта оны бұзбай сақтау жағына көңіл бөледі. Жанақ жырында да осы мотив басты орын алады. Қарабай мен Сарыбай төс түйісіп, құда болысады, тұмаған балаларын атастырып қояды. Мұны Жанақ табиғи нәрсе, халықтың салты осы деп түсінеді. Сол түсінігін жырына қосады. Қозы мен Баян арасындағы махаббат, сүйіспеншілікті де жыр осы салтқа байланыстырады. Жастардың қайсысы болса да бұл салтты бұзбай, оны құптауға тиісті екендігін ескертеді және мұны орындаған жастар кіршігі жоқ таза махаббатқа не болады, ынтымағы жарасады деген түйін шығарады. Қозы мен Баян арасындағы сүйіспеншілік, махаббат сезімдерін осыдан тудырады және олардың қайғы-қасіретке ұшырауы да, өлімге душар болуы да ескі салтты өздеріне парыз ете тын пейілімен беріле орындағандығынан деп көрсетеді. Ал Қарабай мен Қодар жайына келгенде, жыр бұл екеуін де ұнамсыз бейнеде суреттейді. Қарабай ескі салтқа қарсы шығып, бата бұзады, уәдесінен танады, жастардың ажалына себеп болады. Сонысы үшін ол жырда жиренішті бейнеде суреттеледі. Қодар да сондай, ескілік жолмен атастырып қойған екі жастың арасына тікен болып қадалады, озбырлық жасайды. Сондықтан жырда Қодар да жауыздық бейне ретінде алынады.

Жырдың негізгі идеясы осындай бола тұрса да, ол ескі заманның объективті шындығын айтпай кете алмайды. Рушылдық, феодалдық қоғамда жастардың бас еркі болмағандығын, олар өздерінің сүйген адамына қосылуы жолында көптеген бөгеттерге ұшырағандығын жасыра алмайды. Бұл Жанақ айтқан жырда да орын алады. Жырдың халықтық сипаты да осыдан көрінеді. Жырдың басты идеясы

да, халықтық сипаты да ондағы образдар арқылы берілген болады.

Жырдың бас кейіпкері Қозы Көрпеш кіршіксіз таза махаббаттың несі болып бейнеленеді. Ол Баян жайын Айбастан естіп, атастырып қойған қалыңдығы барлығын біледі. Баянның өзіне тең екендігін, оның Айбас арқылы жіберген сөлемдемелерінен-ақ аңғарады. Сондықтан да ол Баянды қормей жатып ғашық болады, құмары арта түседі. Жатса да, тұрса да ойынан Баян шықпайды, ғашық жарын көруге асығады, оны іздеп санар шегуге дайындалады. Бұл сапардың қиыншылықтарын айтып: «Оған бармай-ақ қой, күдеріңді үз, осы елден таңдаған қызыңды алып беремін», – деген шешесінің сөзіне құлақ аспайды. Есі-дерті Баянға түскен Қозы:

Алдымда неше қатар тұрса да оқ,
Тартынып бұл сапардан қалуым жоқ.
Сұлуып дүниенің жисаңдағы,
Бір жарымдай болмайды қоңліме тоқ⁵⁴, –

дейді.

Баян үшін шыбын жанын шүберекке гүйген Қозы ел-жұртын және артында қалып бара жатқан қарт анасын Тайлак биге тапсырып, алыс сапарға жол тартады. Жолшыбай көптеген қиыншылықтар көріп, Аягөзге келеді. Баян үшін қандай қасіретке де шыдамақ болып, Қарабайдың қойын бағады. Осындай ауыр халде жүрсе де, есі-дерті Баян болады, Баян деп зарланады. Өзіне өзі қайрат беріп:

Сенен басқа хор қызы,
Болса да қоңіл салмаспын.
Шаны күміс, басы алтын

Болсадағы алмаспын...
Сені алмасам осы жол,
Тірі де жүріп оңбаспын!
(сонда, 251-252-беттер), –

деп ант етеді. Сол сертіне, мақсат еткен арманына жете берген шақта, Қозының алдынан тағы да көп бөгет, қиыншылықтар кездеседі. Бір кедергіден екіншісіне жолығады. Соның ішінде басты бөгет – Қарабай мен Қодар болады. Өзгеден құтылса да, Қозы бұл екеуінің опасыздығы мен жауыздығынан құтыла алмай, ақыры аянышты өлімге ұшырайды (жырдың Жанақ вариантына Бейсенбайдың енгізген өзгерісінде Қозы бұл бөгеттерді оңай жеңіп шығып отырады).

Жырдың басқа варианттары секілді, Жанақтың «Қозы Көрпеш-Баян сұлуында» да Қозыға ерлік, батырлық сипат беріледі. Белгілі мөлшерде ол күшті батыр жігіт болып суреттеледі. Ол Қодардың батпаңдай балғасын асықша үйіреді, Қодарды аттан аударып алып, қабырғасын күйретеді.

Қозының жақсы мінездері де жырға қосылады. Ол – ақ көңіл, әділ, аңғал, қулығы жоқ, адамгершілігі мол жігіт. Қодар мен Қарабай Қозыны өлтірмек болып, Сасан биге ақылдасады, олар Қозыға у бермек болады да, оны қонаққа шақырады. Бұл шақыруды Қозы қарсы алады. Бірақ мұндай шақырудың артында бір сұмдықтың барын Баян аңғартады:

Баян айтты: ал, қалқам, қаны қалма,
Бұларды дос болар деп ойыңа алма.
Ептеп-септеп ниеті өлтірмек те,
Қауіпсіз үйлеріне тіпті барма
(сонда, 265-бет), –

дейді. «Барамын» деп уәде еткен Қозы екі сөйлегенін өлімге тең көреді. Ол Қарабайлардан жақсылық күткендіктен емес, жұрт алдында өзінің беделін түсірмеу үшін, «қорықты»

54 Қозы Көрпеш-Баян сұлу. 1959ж., 242-бет.

деген сөзге ілікпеу үшін барады. «Қозы досы түгіл жауына да қастық ойламайды, жаманшылық жолға түспейді. Не нәрсеге болса да ақ ниет, адал жүрегімен келеді», - дейді Мұхтар. Қодармен сыныса алмаған Қосемсары да Баянға ғашық жігіттің бірі болады. Бұл ретте ол Қозының да бақталасы еді. Бірақ Қосемсарыны Қозы өзіне тартып, дос санайды, оның Қодармен қақтығысуын бағалайды. Сондықтан да ол Қосемсары үшін Қодардан кек алады. Сойтіп, жырда Қозы образы сүйкімді болып жасалады, жырды айтушының да, тыңдаушының да бар тілегі арманына жете алмай, қазаға ұшыраған Қозы жағында болып отырады.

Жырда Қозы қандай сүйкімді болса, Баян да сондай. Жырдағы барлық оқиға құрылысы, тартыс-талаас Баян жайынан басталып, Баянмен аяқталады. Қозы секілді Баян да адал ниетті, ақ-жарқын кіршіксіз таза махаббатты көксерген, өзінің сүйген адамына қосылуды арман еткен адам. Баян да Қозыға ғашық. Ол өзінің Қозыға атастырылып қойғанын және Қозының кім екендігін аналары мен Айбастан біледі. Осыдан былай Қозыға деген құмарлығы, махаббат сезімі күшейе береді. Оны өзінің теңі деп түсінеді. Ескі салтты орындауды парыз деп ұғынған Баян атастырып қойған жігітін көрмей, танысып біліспей-ақ ғашық болады. Бұған, бір жағынан, Ай, Таңсық, Айбастардың сөзі, олардың Қозыны мақтауы себеп болса; екіншіден, Қарабай мен Қодардың опасыздығы, жауыздығы түрткі салады. Өзінің туған әкесі дүниеқор Қарабайдың бата бұзуы, антынан таууы, адамгершіліктен безуі және сүймеген Қодарға зорлап қосам деуі Баянды өжеттендіре, ызаландыра түседі. Сондықтан да ол осындай ауыр халден құтқарып алатын, қайғы-қасіреттен азат ететін адамды, яғни Қозыны, іздейді, соны аңсайды. Бұл ретте де ол Қозыдан көп үміт күтеді. Оның Қозыға ғашық болуының екінші бір себебі осыдан туады.

Барлық болашағы, өмірдегі қызық дәурені Қозымен ғана байланысты деп түсінген Баян оған деген махаббатына кір жұқтырмайды. Жатса да, тұрса да көз алдына Қозы елестейді. Ол Айбасқа айтқан сөзінде:

Сәлем де ініңізге ізден келсін,
Келмесе, сорлы Баян дегені өлсін.
Көңілім кетті Қозыға, жаным мұнда,
Айтқан сөзді ініңіз қабыл көрсін –
(сонда, 233-бет), –

деп, Қозыға деген сүйіспеншілік сезімін білдіреді, ғашық жарын көруге асығады. Бұдан былай оның Қозыға арнаған махаббаты ұлғайып дами береді. Бастығы Қодар болып, тоқсан байдың мырзасы: «Мен алам», – деп таласқан шақта, жас өміріне қатер төнген Баян үрейленіп сасу дегенді, күштінің бірін таңдап паналау дегенді білмейді, олардың бірде-біріне көңіл аудармайды, менсінбейді. Есі-дерті тек Қозы болады. Ақ ниет, адал көңілмен Қозыны сүйетіндігін білдіреді.

Баянның Қозыға деген махаббаты, адалдығы, айтқан серт, берген уәдесінен танбайтындығы, әсіресе Қозының өлімі үстінде, айқындала түседі. Қарабай Қозының өлгенін естіртін, Баянға: «Сені Қозыдан артыққа қосамын», – дейді. Әкесінің бұл сөзіне қаны қайнап, ыза болған Баян, кекті ашумен:

Етегімді жел ашып жүрген емен,
Қозыкеден басқамен күлген емен,
Әке, неке қидағы еңді өзің ал,
Елден бура салғандай інген емен, –

деп жауап қайырады, кара жүрек, опасыз өкені қайғылы, қатал сөздерімен түгір сапалады.

Ауыр қазаға душар болған, сүйген жарынан айрылған Баян Қозының өлімі үстінде қайғы тартып отырып қалмайды. Сүйген ғашығының өлімі ерлік, өжеттік тудырады. Ол қаныда кеткен Қозы үшін кек алады. Ол айламен Қодарды құдыққа түсіріп, жарып өлтіреді, қанды қанмен жуады. Сөйтіп ол Қозыны адал көңіл, шын ниетімен сүйгендігін білдіріп, ғашық жарының жас қабырын құшақтай өзі де өліп кетеді. Жырдың барлық вариантында Баянның бұл әрекетін өлеңдік, амалсыздың күнінен жасаған қармауы деп суреттемейді, оны өжеттілік, ерлік, сүйген жарына шексіз берілгендік деп бейнелейді. Мұнда сүйген адамының өліміне күйініп жылаудан гөрі, оны өлтірген жаудан кек ал, кіршіксіз таза махаббатыңды аяққа бастырма, жауыздыққа қарсы алысып өт, қатал болып намысыңды қорға деген қорытынды жасалады, сондай сананы білдіреді.

Ал Жанақ вариантына Бейсенбай енгізген қоспа өңгімеде бұл жай бұрмаланып жырланады. Бейсенбай екі жасты өлімге душар етпей, қуанышқа жеткізеді. Мұның өзі жырдың халықтық сипатын өзгертін жібергенін аңғартады. Ол өткен заманда бір-біріне ғашық болған жастар ешқандай қиыншылықсыз, бөгетсіз арман-мүддесіне жеткен, жігіт сүйген қызын алған, қыз таңдаған жігітіне қосыла берген демек болады. Қарабай мен Қодарлар дәуірлеген заманда екі жастың өз еркімен қосылуы мүмкін болмағандығын жасыруға тырысады. Шынына келгенде, бұл олай болмасқа керек. «Жырдың желісіне, Қарабай, Қодар сияқты жандардың қиянатына қарағанда, – дейді М.Өуезов. – Баян заманының тым қараңғы, меніреу, әділетсіз болғаны байқалады. Ол кезде, Баян сияқты, өзінің сүйгеніне қолы жетпей, арманда өткен қазақ қыздары аз емес-ті. Баян – осы әділетсіздіктің, аталық, феодалық кертартпа салттың құрбаны»⁵⁵.

55 Қазақ әдебиеті тарихы, I том, 534-535 бет.

Жанақ жырында аса айқын суреттелген жанның бірі – Қарабай. Жырдың алғашқы өңгімелерінің өзінен-ақ Қарабайдың сараң, пейілі тар, мал құмар, мейірімсіз жан екендігін аңғарамыз. Бұл ретте, ол дара бейнеде алынса да, өзі сияқты адамгершіліктен айрылған сасық байлардың жиіркенішті кескінін, жағымсыз мінез-құлық, іс-әрекеттерін, тонастық ой-санасын жинақтап көрсеткендей болады.

Жыр оны:

Төксан мың жылқы айдаған бай болса да,
Үйінде сілкіп кнер шапаны жоқ, –

деп суреттейді. Осының өзінен-ақ Қарабайдың қандай жан екендігі көрініп тұрғандай. Ол мыңдаған малға ие бола тұрып, өзіне өзі сараңдық жасайды, ішер асқа, кнер киімге жарымайды.

Қарабайдың малдан басқа арманы жоқ. Мал дегенде ар-ұятын, адамгершілігін аяққа басуға дейін барады. Оған бала-шағасынан да қымбат болып көрінетіні – мал. Сексен беске келгенше бала көрмеген Қарабайдан Баян туады. Бұл қуаныш хабарды айттың, сүйінші сұрай келген әйелге сыйлық берудің орнына, Қарабай айып тағып, сөзіне құлақ аспайды. Сонда әйел тұрып:

Қартайғанда көріпсіз бір перзентті,
Шыныменен бір шапан бермейсіз бе? –

дейді. Мұндай сөзді жақтырмаған Қарабай жанағы әйелді сүйінші сұрадың деп жазалайды, сегіз өрме бұзау тіс қамшының астына алып, сабап, төніп қатты жаралайды. Бұл Қарабайдың адамгершіліктен айрылған, кісілік сезімі жоқ жан екендігін де айқындай түседі.

Қарабайдың мейірімсіздігі төксан мың жылқысынан сойып жерлік мал таба алмағандай, Сарыбайға буаз маралды

атқызуынан да көрінеді. «Буаз маралды ату обал ғой, әйелім екі қабат еді, буаз маралды атуым қырсық болып жабысар», – деген Сарыбай сөзіне Қарабай құлақ аспайды. «Буаз маралды атып бермесең, құдалықтан кетемін», – деп Қарабай өкпе сөзін айтады. Құдасының көңілін қимаған Сарыбай маралды атады. Қарабай маралдың өлген, өлмегеніне қарамастан ішін жарып, екі бұзауын тірідей моңіретіп алып шығады да: «Үйге анарып бір тоя жейін», – деп тарта жөнеледі. Сол жерде тіл тартпай өліп кеткен құдасы Сарыбайға да бұрылмайды.

Қарабай жиырма шапан, тоқсан саба қымыз алып, құдасына бата қылуға шығады. Бірақ ол Сарыбайдың үйіне бірден барып түспейді, алдымен сағт барып білін қайтады. Жөргекте жатқан Қозыны көре салып:

Мені жұтар жалмауыз туынты деп,
Тантық шал Бақа айғырға міне қапты, –

дейді. Осыдан кейін ол тоқсан сабасын пышақпен жарып тастайды, ақты төгеді, Сарыбайға берген антын бұзады да: «Жетім ұлға қызымды бермеймін», – деп көпе жөнеледі. Ақты төгін кесепаттық жасаса, антын бұзып адамгершілік ар-ұяттан айрылады.

Қарабайдың мейірімсіздігі, пейілі тарлығы, қара жүректілігі мұнымен ғана емес, өзінің жалғыз баласы Баянға жасаған жауыздығымен де көрінеді. Ол балам екен деп Баянға әкесілік жылы мейір білдірмейді, қайта одан мал артық деп түсінеді. Ел-жұртынан безіп Қозыдан қаша жөнелген Қарабай, жолда көп қиыншылық көреді, Бетпақтың шөліне кезігеді, малы қырыла бастайды. Осындай жағдайда оған Қодар жолығады.

Ол:

Қареке-ау, іздеп едім, кез келесің,
Қодар батыр мен едім, сен көресің.

Мен шолдетпей Бетпақтан алып шықсам,
Қанекей, ақысына не бересің⁵⁶, –

дейді. Бұған қуанған Қарабай: «Қалың малсыз, борынсыз қыз берейін», – деп айтып салады. Қодар: «Асыранды қыздарыңды алмаймын, тек Баянды бересің», – деп Қарабаймен саудасын шетелей түседі. Еңбегіне мал алмай, Баянды ғана сұрап отырғанына іштей көңілі толған және Баяннан да малды жақын көрген Қарабай Қодарға жалғыз қызы Баянды бермек болып уәде етеді.

Ел-жұртынан безген, адам баласын сүймеген, мінез-кұлқы, іс-әрекеті тұрпайы Қарабайды жыршы ақын аса айқын етін суреттейді, оның жиренінші бейнесін ешбір әлсіретпей үсті-үстіне күшейте түседі. Ақыр аяғында Қарабай екі жастың өліміне себепкер болып шығады. Сондықтан да халық жыры Қарабайды, осындай адамгершіліктен тысқары, азғындық қылықтары үшін ауыр жазаға бұйырады, бұл Қарабай сияқтыларды жек көрген халықтың ой-санасын білдіреді.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының барлық варианттарында айрықша орын алған жағымсыз кейіпкердің бірі – Қодар. Оның кім екендігі әр түрлі баяндалады. Мысалы, Шөже вариантында: Аяғоз бойына көшіп келген Қарабайды ноғайлының бні Сұлтанғазы ерулікке шақырады. Бұған сол елдегі Шақпақдейтін атақты байдың мырзасы Қодар да келеді. Жиналған жұрттың көзі Баянға түсіп, оның сұлулығына тап калысады. Осы кезде:

Жалғызы Шақпақ байдың Қодар мырза,
Баянға торде отырған көзі түсті...
Торде отырған Баянға көзі түсті,
Шымылдықтан көре алмай күйін-пісті.
Баянға ауызба-ауыз бір тілдесу
Қодарға жұмыс болды көкейтесті. –

56 – Қозы Көрпеш-Баян сұлу, 1959 ж., 224-бет.

Осыдан былай Қодарға Баян қатты ұнайды, қайда жүрсе де есінен Баян кетпейді. Баянға қалай үйленудің жолын таба алмай сандалады. Ақырында, Қарабайдың мал құмар адам екендігін біліп, Қодар оған жалшылыққа тұрады. «Тоқсан мың малыңды қандай жұттан болса да құтқарып берем, ақыма мал алмаймын, тек Баянды бересің», – дейді Қодар. Малының шығын болмайтындығына және Қодардай қарулы жігіт өзі жалданып отырғанына, оның еңбегіне мал сұрамай, Баянды сұрап отырғанына, Қарабай қуанады да: «Баянды берем», – деп уәде етеді.

Жырдың Н.Пантусов, И.Кастанье бастырған варианттарында Қодар қатмақ батыры еді делінеді. Жырдың біз талдан отырған Жанақ вариантында Баянның сұлулығын Қодар естілі де, Баянды іздеп шығады. Бұл кезде Қарабай бұрынғы ел-жұртынан көшіп кетеді. Бірақ Қодар олардың соңына түседі.

Арқадан қызы сұлу бай көпті деп,
Торғауыттан белеумен Қодар салды, –

дейді. Қодар Қарабайды шөл далада кездестіреді де: «Ақысыз жалданамын, малыңды жұттан аман сақтап беремін, ақыма Баянды бересің», – дейді. Малдан басқа ойы жоқ Қарабай Қодарға Баянды беруге уәде етеді және қызының айттырып қойған күйеуі бар екенін жасырады. Қарабайдың Баянды бермек болғанына сенген және Баянның басы бос деп ойлаған Қодар қатты алданады. Ол Баянға қосылу мақсатымен қолынан келген күшін аямайды. Шөл даладан құдық қазып, Қарабайдың тоқсан мың жылқысын қауғамен суарады.

Аңтұрған, білдірмейді Қодар жасып,
Өр жерден жүз кісілік құдық аршып,
Су шыққаниан су шығар құдығының
Суы жоғын толтырар меспен тасып
(соңда, 225-бет), –

дейді. Бойы он кез, жауырыны үш жарым кез, сыңар жұдырығы қол ағаштай болған алып Қодар Баянды аламын деп асыра қимылдайды. Ол белгілі мөлшерге дейін жырда қаіраты мол, қара күш несі ретінде көрсетіледі.

Қозы сияқты Баянға ғашық болып қол созған Қодардың еңбегін Қарабай қатты пайдаланады: оны ұзын арқан, кең тұсауға түсіреді. Баян үшін Қарабайдың тұзағына іліккен Қодар есекдәме болып жүре береді. Баянға үйленемін деген ойынан таңбайды. «Баян менен асып кімге барар дейсін, бай десе – шалқыған байлығым бар, батыр десе – алып күшім бар», – деп тасиды. Қодардың Баяннан дәмелі болуын, сырттай топ пінуін жыршы ақын өткір әжуа, мысқыл етеді. Қыс бойы Қозымен жылқы баққан Қодар көктем шыға ел шетіне келеді. Сонда ол қасындағы жолдастарына мақтана отырып: «Ауылға барып, жеңгеннен сендерге күрт-май, өрік-мейіз алып келейін», – дейді. Ауылға барған Қодар Баянмен сөйлеспек түгіл, онымен кездесе алмай, қосқа қайтып келеді. Бірақ ол мұнысын жасырады да: «Баянның сендерге берген сөлемдемесін ауылда ұмыт қалдырыппын», – деп өтірік айтады. Оның бұл сөзін Қозы да, жылқышылар да мазақ етеді.

Қодар Баяннан күлер үзбейді, оған өзін тең санайды. Бірақ Баян Қодарды жек көреді, Қозыдан басқа ешбір адамда көңілі жоқтығын білдіреді. Осыдан былайғы жерде: «Сені әйелдікке алмасам, дүниеде тірі жүрмеймін», – деп серт еткен Қодар Баянды қорқытып та, жалынып та көреді. Мұның бірде-бірі Баянға әсер етпегеннен кейін, Қодар кектене, катулана бастайды. Қозыны өлтіру жайын қарастырады. Қодар қаншама күшті болса да, өзіне бақталас болған Қозыны жекпе-жек ұрысқа шақыруға батылы бармай, тайсалақтай береді, қорқақтыққа салынады. Бір сәтте ол Қозымен қағысып та қалады. Қозыға әлі жетпей Қодар жеңіледі, жан сауға сұрайды, дос болайық деп жалынады. Көңіліне еш жамандық алмаған Қозы: «Нетейін қанын жүктеп осы иттің, – деп,

Қодарға, – тілегін болсын», – дейді. Бірақ Қодар Қарабай сияқты достық аңтын бұзады да, ұрланып келіп Қозыны өлтіреді. Екі жастың арасына тікендей қалалған Қодар оларға үлкен қиянат жасайды. Сонысы үшін оны хатық жыры жіңіркелініпті бейшеде алып суреттейді, ауыр жазаға тарталды; жауыздық жасағандардың жазасы осындай болмақ деген хатықтық сананы аңғартады.

Жанақ айтқан «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» сюжет құруы, оқиға желісін тізбектей отырып баяндауы және адам образдарын айқын етіп жасауы жағынан, өзі тектес басқа жырлардан өрі күрделі, өрі көркем екендігін байқаймыз. Жанақ жырының ең алдымен көзге түсетін ерекшелігі – оқиғаны реалистік өмірден алуында. Егер жырдың басқа варианттарында ертегіге тән, фантазиялық халге құрылған оңгімелер басым келсе, Жанақта олай емес. Қозы мен Баян да, Қарабай мен Қодар да шындықта болған тигілік бейне болып суреттеледі. Оларға қиял-ғажаптық сипат бермей, реалистік жағдайда бейнеленеді. Және жырдағы әрбір кейіпкердің мінез-құлық, іс-әрекеттеріне қарай қоз алдынан кетпейтін портреттер жасайды, олардың түс келбетін, ішкі сезім дүниесін айқындарлықтай бояулар табады.

Жыр оқиғасын дамытуда, адам образын жасауда жыршы өз кезіндегі қазақ поэзиясының әр түрлі үлгілерін барынша мол пайдаланғандығын аңғартады. Ретіне қарай, ол олеңнің айтыс түрін де, тұрмыс-салт олеңдерінің естірту, жоқтау, қоштасу т.б. түрлерін де қолданады. Және басқа жырларға қарағанда, мұндағы өзіне тән бір ерекшелік – оқиғаны диалог арқылы (мысалы, Қарабай мен Сарыбайдың, Қозы мен Қодардың, Баян мен Айбастың т.б. диалогтары) дамытуында деуге болады. Бұл диалогтар жыр оқиғасын жүдетпейді, қайта оңгіменің желісін үзбей, бір-бірімен жалғастыра үдете түседі.

Жанақ жыры тіл көркемдігі жағынан да шебер жырдың бірі болып табылады (бұған өз кезінде Шоқан да айрықша қоңіл аударған болатын). Мысалы:

Батталы, бағаналы ел аман бол,
Бақалы, балдырғанды қол аман бол.
Кірім жуып, кіндігім кескен жерім.
Ойнап, күліп, ер жеткен, жер аман бол
(сонда, 221-бет), –

деп басталатын қоштасу осы жырдың аса бір әсерлі, көркем айтылған, ақындық шабытпен суреттелген жері болады. Ақынның тіл байлығы оқиғаны суреттеуінен ғана көрінбейді. Ол, мұнымен қатар, әрбір кейіпкердің мінез-құлық, іс-әрекеттеріне қарай түрлі бояу таба білуінен де байқалады. Қарабай мен Қодар жағына келгенде жырдың бояуы да күңгірттеніп түседі. Қозы мен Баянды айтқанда жырдың әрбір сөзі жүрекке жылы тиіп, өзіне тартып өкетеді.

Қорыға келгенде, жауыздық пен әділет дүниесінің тартысын суреттеген, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» қазақ халқының ертеден келе жатқан көркем шығармасы болып табылады.

ҚЫЗ ЖІБЕК

Лиро-эпос жырларынан ел арасына ауызша да, басып арқылы да ертерек тарағаны – «Қыз Жібек». М.Әуезовтің айтуына қарағанда, «Қыз Жібек» жырының бір варианты өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарында Қазанда басылған⁵⁷. Бірақ ол күні бүгінге дейін қолға түскен емес. Ы.Дүйсенбаевтың зерттеуінде былай делінеді: XIX ға-

57 Қазақ әдебиетінің тарихы, I том, 547 бет, 1962 ж.

Кіші жүздің Россияға қосылғанына дейін мекен еткен емес. Екіншіден, жырдағы кісі аттары, Базарбай, Төлеген, Қорен қалмақ, Шеге т.б. дегендер, бертінде пайда болған. Мұнымен қатар, жырдың тілі бүгінгі тілімізге жақын, ескі сөздер жоқтың қасы дейді⁶³.

Әдебиетшілер мен тарихшылардың екінші бір көтерген мәселесі «Қыз Жібек» жырының халықтық немесе халыққа жат шығарма екендігін анықтау айналасында болады. Сәкеннің айтуынша, «Қыз Жібек» байлардың ұлдары мен қыздарын ардақтаған, соларды мадақтап суреттеген жыр болып табылады. Бұл пікірді Мұсатай да қостайды. «Жырдың жұртқа таныс вариантында, – дейді М.Ақынжанов, – халықтық элементтер өте аз. Жырдың идеялық мазмұны және көркемдік түрі халықтық емес. Поэманың мақсаты – көшпелі тұрмысты, жерді жеке меншік етіп пайдалануға және адамды адам қанауға негізделген патриархалдық-феодалдық қарым-қатынастарды мадақтау; ескі өмірді, қыздарды қатың малға сату, сатып алуды және өменгерлікті уағыздау. Сөз жоқ, бұл идея феодалдардың мүддесін көрсетеді. Поэмада озық ой-пікір жоқ, еңбекші бұқараның езушілерге қарсы күресі суреттелмейді, поэма ілгері ұмтылуға шақырмайды», – дейді⁶⁴.

«Қыз Жібек» жайында пікір айтқан (жоғарыда аталған) әдебиетші, ғалымдардың екінші тобы бұл жырдың халықтық негізінде шыққандығын дәлелдейді. Мұхтар, Сәбит, Хажым, Ғабит т.б. жырдың халықтық сипаты барлығын, халық тілегіне үйлесетіндігін айта келіп, жырға көптеген өзгерістер енгендігін, жырды үстем тап өз мақсатына пайдаланбақ болып өңдегенін, халықтық өңгімелерді феодалдардың мүддесіне қарай бұрмалағандығын айтады.

63 М.Ақынжанов, Проблема народности казахских социально-бытовых поэм, 1953 г., стр. 11-12.

64 М.Ақынжанов, аталған еңбегі, 12-бет.

Жоғарыда келтірілген пікірлердің дұрыс жағы да, қисынға келмейтін теріс жағы да бар деуге болады. Жырдың шығуы, онда суреттелетін оқиғалардың болған кезі жайында Сәкен, Мұхтар, Сәбит пікірлері бір-бірінен аямақ кетпейді және дұрысқа үйлесетін секілді. Өйткені тарихтың айтуынша, XVI ғасырдың орта кезінде ноғайлы ыдырайды. Сол кезде қазіргі Қазақстан жерінде құрылған үш жүздің бірі Кіші жүз болады. Кіші жүздің қарамағына: жеті ру (табын, тама, жағалбайлы, кердері т.б.), Өлімұлы (шөмекей, кете, төртқара, қарасакал т.б.), Байұлы (алай, тана, шекті, ашын, шеркені, т.б.) сияқты рулар енеді және олар Жаңық, Орал бойларын мекендеп, сол маңдарда көшіп-қонып жүреді⁶⁵. Он алтыншы ғасырдың аяғынан бері қарай кіші жүз нығая бастайды.

Бұл тарихи деректерге сүйенсек, «Қыз Жібек» жырының өңгімесі XVII ғасырда туған секілді деген пікірді қостауға болады. Мұның үстіне жырда қалмақтардың қазақ еліне шабуыл жасауын көрсетуі де кездейсоқ нәрсе емес. Тарихтың айтуынша, қалмақ басқыншылары сол XVII ғасырда қазақ елдеріне көбірек шабуыл жасаған. Ал жырдағы кісі аттары кіші жүздің Россияға қосылғанынан соңғы уақытта пайда болды деушілердің еске алатыны мынадай: Базарбай, Төлеген, Сырлыбай, Шеге деген аттар Россиямен қарым-қатынас жасаудың нәтижесінде туған, базар, сыр, шеге сияқты ұғымдар осы кезде пайда болған дейді. Осыған қарап, жыр өңгімесінің шығуын қазақ елінің Россияға қосылуымен байланыстырады. Бұл – әрине, бал ашып болжау жасағандай, жаңсақ айтылған пікір. Ерте кездің өзінде-ақ, қазақ әдебиетіне әсері тиген шығыс әдебиетін былай қойғанда, орта Азия халықтары тудырған шығармаларды, тіпті Қожа-Ахмет Яссауиға байланысты аңыз-өңгімелерді аламық. Осыларда сыр, шеге, базар, қата, сауда-саттық деген ұғымдар, атаулар өте көп

65 История Казахской ССР, I том, 1957 г., стр. 152.

кездеседі. Қожа-Ахметтің мешіті қандай сырмен боялғаны, қандай шегелер қағылғаны, шеберлердің еңбегіне қандай төлем берілгені айтылады. Демек, жырдағы кісі аттары бергі заманда пайда болды деу, соған қарап жыр әңгімелері соңғы кезде туды деу шындыққа жанаспайды.

«Қыз Жібек» жырының идеялық негіздері жайында Мұхтар, Хажым, Сәбит айтқан пікірлерді дұрыстыққа келеді деуге болады. Жырдың жұртқа таныс болған және талдау бергелі отырған вариантында, әсіресе оның бірінші бөлімінде, халықтық сипат бар екендігі, жырдың бұл бөлімі халықтық ортада туғандығы байқалады. Ескі рушылдық, феодалдық әдет-салтқа наразы болған Төлеген жастардың бас бостандығын аңсайды, қалыңдықты өзі талдауды, сүйген адамына өз еркімен үйленуді көздейді. Бірақ ол мақсатына жете алмай өлімге душар болады. Бәлкім, жырдың халықтық ортада туған варианты осымен, яғни Төлегеннің өлімімен, аяқталуы да мүмкін. Бұлай болғанда жырдың халықтық сипаты айқын көрінеді. Онда жыр жастардың бас бостандығы болса екен деген халықтық идеяны білдірген болып шығады. Және де ескі әдет-ғұрып, рушылдық-феодалдық құрылыс тудырын белгілі заң-жобаға айналдырған салт жүріп тұрған кезде бостандыққа ұмтылған жастардың көптеген бөгеттерге жолығатындығын, мақсаттарына жете алмайтындығын реалистік тұрғыдан бейнелеген болады. Қозы Көрпеш пен Баян сияқты трагедияға ұшырайтындығын және жастарды осындай күйге түсірген ескі салтқа, оны қолдаушыларға халықтың наразы екендігін білдірген болады. «Қыз Жібек» жырының бірінші бөлімі халықтық ортада туған, алғашқы кезде өз алдына жеке түрде айтылған жыр болуы мүмкін десек, ол әлгі айтылған халықтық идеяны жыр етіп таратқан болып шығады.

Бірақ жырдың халықтық ортада туған және жеке вариант болып тараған бірінші бөлімін кейіннен үстем тап

өз мүддесіне сәйкес пайдаланған. Оған жаңа бөлім қосып, Сансызбайды мақтай әңгіме еткен, феодалдық ортаның идеясын білдіретін жыр етіп қайта жырлаған. Жырдың осылай өңделгені айқын көрінеді. Онда жыр Төлегенді ескі салтты, ата жолын бұзды деп бейнелейді, Төлеген сияқты жастардың бостандыққа ұмтылуын қуаттамайды, қайта ондайларды жек көретіндігін білдіреді. Ал ата жолын, ескі салтты заң етіп ұстаған Сансызбайға батырлық тұлға беріп көтере жырлайды, Төлегенге қарсы қойып жолын болғызады, мұратына жеткізеді. Және де ескі салттың халыққа жат бір түрі өменгерлікті, «аға өлсе, іні мұра» деушілікті дәріптейді. Сөйтіп, әуелде халықтық ортада туған «Қыз Жібек» жыры кейіннен қатты өңдеуге ұшырап, феодалдық-кертартпалық сипат алған.

«Қыз Жібек» жырын осы сияқты аз-кем қайшылықтарына қарап, оның қалай өңделгенін, үстем таптың қандай түрде редакциялағанын ескермей тұрып, бірден халыққа жат жыр, халықтық мәні жоқ шығарма деу қиянат секілді. Мұнымен қатар, жырдың халықтық еместігін дәлелдеу үшін жырда еңбекші бұқараның езушілерге қарсы жүргізген таптық күресі суреттелмейді деп бағалаушылық құрғақ социология болып табылады. «Қыз Жібекті» былай қойғанда, халықтық жыр деп танылған «Қамбар батырдың» өзінде тап күресі айқын көрінбейді. Сондықтан «Қыз Жібек» жырын қайшылық-кемшіліктерімен ала отырып қарауға тиісіміз.

Біз талдауға алғалы отырған және көпке таныс болған «Қыз Жібек» жыры екі бөлімнен құралған. Біріншісінде Төлеген мен Жібек жайы суреттеледі. Жыр әңгімесі Төлегеннің өлімімен аяқталады. Екінші бөлімі Сансызбайға арналады да, оның істерін суреттейді. Екі бөлімнен тұрған бұл жырдың әңгімесі халықтың әдет-ғұрып салтынан туады. Жырдың алғашқы бөлімінің негізгі идеясы – жастардың бас еркі болуын көксегендіктен шығады, ескі мен жаңаның тартысын

бейнелейді. Екінші бөлімінде, яғни жырдың халықтық сипаты жоқ бөлімінде, ескі әдет-ғұрып, салтты дәріптеушілік идеясы беріледі, соны дәріптеп негізгі заң деп қараушылық жырланады. Жырдағы бұл идеялар басты кейіпкерлердің мінез-күлкі, іс-әрекеттері арқылы суреттеледі.

Жырдағы басты кейіпкердің бірі – Төлеген. Ол өзіне тең жар-жолдасқа ескі салт бойынша, ата-ананың айттыруымен, қосылуды көздемейді. Сүйген жарын өзі таңдап алуды мақсат етеді. Бұл ойын ол Жайыққа алғаш аттанып бара жатып, шешесіне білдіреді.

Бір сұлу алмай, шешеке-ау,
Сірә да, көңілім, тынар ма.
Талап қылған ісінен
Ат басын ерлер бұрар ма⁶⁶, –

деп, өзінің еркін махаббат іздеген, бір асыл жарға қосылу жолында қандай іске болса да шыдауға бел байлаған адам екендігін айтады.

Ойына алған асыл жарды өз елінен таба алмаған Төлеген саудагерден Қыз Жібек жаңын естіп, оған сырттай ғашық болады, «іздегенім сол» дегендей ойға келеді. Осыдан былай оның Жібекке деген махаббаты арта түседі, жас жүрегін ғашықтық сезімі билейді. Төлегеннің осы халін, көңіл-күйін жыршы ақын әсірелей суреттеп, үдетіп жібереді. Қыз Жібекке тез жетіп көрісуді, ұғысып білісуді асыға аңсаған Төлеген:

Атына қамшы басады,
Тұлпардан туған көк жорға ат
Аузынан көбік пашады.
Жер тарпынып, жануар,
Ауыздықты басады.

66 Қазақ эпосы, 1958 ж., 573-бет.

Алдындағы белестен
Орғытып келін асады (сонда, 582 бет).

Сырттай ғашық болып, алыстан аңсап келген Төлеген Қыз Жібекті көріп көңілі толады. Екі жас бір-бірін ұнатып қосылады да, аз уақыт қызық дәурен сүреді. Бірақ олардың өміріндегі бұл бір тәтті кез ұзаққа созылмайды. Төлеген қазаға, Жібек қайғыға ұшырайды.

Төлегеннің ізгі мақсатына жете алмай, арманда кетуіне жырдың алғашқы бөлімінде бірнеше себептер келтіріледі. Рушылдық-феодалдық құрылыс заманында, ескі әдет-ғұрып дәуірлен тұрған шақта, жастардың еркін махаббат іздеуі, бас бостандығы болуын көздеуі жүзеге аспайтын қиял екендігін көрсетеді. Ондай жастардың өмірі ұзаққа бармайтынын, қайғы-қасіретке душар болатындығын, қаншама әрекет жасаса да, ескі салтты жеңіп шыға алмайтындығын суреттейді. Сол жастардың өкілі ретінде алынған Төлеген аңсаған арманына жету жолында Қозы Көрпеш сияқты көптеген кедергі, бөгеттерге кездеседі. Қабағын қарс жапқан қатал әке, ескі салттың күзетшісі болған Бекежан, өзінің жалғыздығы, шөл дала, алыс жол – барлығы Төлегенге кездескен кедергі, мол бөгет болып шығады. Оларға қарсы алысарлық күші жетпей Төлеген қаза табады. Осындай ауыр халге душар болған Төлегенге жыршы көпшіліктің аяушылық сезімін білдіре:

Айтып айтпай немене,
Сол секілді асылдар
Көбіні жоқ, көрі жоқ,
Ит пен құсқа жем болып,
Мұратына жете алмай,
Арманда болып кетіпті
(сонда, 620 бет), –

деп, жас жігіттің өліміне өкінеді.

Жырдың халықтық негізі кейіннен феодалдық қауым тілегіне сәйкес өзгертілген де, Төлеген ата жолын аттап, теріс бата алғандығынан өлімге ұшыраған адам болып көрінеді. Ескі дінні ұғымдарды дәлел етеді. Теріс бата алған адамның жолы болмайды, оған ешкім де көмектеспейді, қайта қатың қырсыққа жолығады дейді. Бұған бірнеше мысалдар келтіреді. Соның бірі көк жорғаның Төлегенге жәрдем беруге жарай алмауы болады. Батырлар жырының қайсысын алсақ та, батырға серік болған тұлпарлар айрықша қызмет істейтін, батырмен бірге жауға қарсы баратын, жау қоршауынан батырды құтқарып әкететін. Кейде ондай тұлпарларға тіл бітін, батырға ақылшы, жаудың қайда екендігін айтушы болатын, ал Төлегеннің көк жорғасы ондай емес. Жау қаман келгенде көк жорға басын жерге салып, Төлегенді құтқарысуға жарамай қалады. Мұнымен жыршы теріс бата алған Төлегеннің нәліктен жолы болмағандығын көрсеткісі келеді.

Басында еркін махаббат іздеп, сүйген адамына қосылуды арман еткен және белгілі мөлшерде ескі салтқа қарсылық білдіре шыққан Төлеген кейіннен өзінің әлсіздігін сезіне бастайды, ескі салтқа мойын ұсынып, оны құптағандай болады. Осы тұста жыршы ақын рушылдық, феодалдық салттың бір түрі әмеңгерлік, жесірлік дегенді әңгімелеп, оған Төлеген мен Жібекті көндіріп те шығады. Төлеген еліне қайтар алдында: «Олай-бұлай болып кетсем, артымнан іздеп шығар інім Сансызбай бар, ол сені жылатпас, мұратына жеткізер, сені әмеңгер етіп алар», – дегенді Жібекке ескертін кетеді. Және бұл ойын ол Сансызбайға да айтады:

Олай-бұлай боп кетсем,
Асыл туған Жібекті
Ең жаманға қор қылмай,
Өзің бір алып сүйгейсің (сонда, 612 бет), –

дейді. Сөйтіп, жыршы-ақын Төлегенді де ескі салтты құптаған адам етіп бейнелейді. Мұнысы феодалдық сананы дәрiштеген ақынның «Қыз Жібек» жырының халықтық нұсқасын бұза отырып, үстем тап тілегіне қарай пайдаланғандығын аңғартады.

Жырдағы ең басты кейiпкердің бірі – Қыз Жібек. Төлеген сияқты, Жібектің де – ерекше мінезі бар. Талай байдың мырзасы айттырмақ болғанда, Жібек оның бірде-біріне көңiл болмейді, сүйген жігітіне өз еркімен қосылуды арман етеді. Жібектің осындай мінез-сипатын әсірелеп көрсету үшін жыршы ақын әр түрлі әдіс қолданады. Сырттай ғашық болып, алыстан іздеп келген Төлегенге жыршы ақын Жібекті бірден жолықтырмайды, біраз уақыт қызды көрсетпей, жігітті қызықтыра түседі. Жібектің басқа қыздардан артық екендігін байқатпақ болып, Төлегенді қатың көшке кездестіреді. Әр көшті бастап бара жатқан сұлу қыздар бірінен-бірі өтеді.

Көш алдына қараса,
Бір қыз кетіп барады.
Таң мезгілі болғанда
Шолпанның туған жұлдызы,
Кигені атлас қырмызы,
Бейiнтен шығып келмесе,
Бұл жалғанда хор қызы.
Сондай-ақ болып туар да
Адамзаттың бір қызы
(сонда, 581-бет), –

деп суреттесе, келесі қыздар одан да әдемі, сұлу көрінеді. Оларды көргенде Төлеген «Жібек осы болар» деп қалады. Бірақ ол Жібек болмай шығады. Көш соңында Жібектің шешесі келе жатады, оның сұлулығы алдыңғы қыздардан да асып түседі. Бұларды көрген Төлеген: «Жолдас қыздары мен

шешесі мынадай сұлу болғанда, Жібектің өзі қандай екен», - деп таңданады, Жібекті көруге асығады, оның осы сәттегі барлық арман-мүдесі Қыз Жібек болады.

Төлеген мен Қаршыға Қыз Жібектің күймелі арбасына кездеседі. Қаршыға Жібекке: «Өзіңе тең ер жігіт ертіп келдім», дейді. Бұл сөзге Жібек қатты ашуланып, менмендік білдіреді, паңдық көрсетеді. «Бай тауып әкел дегенім жоқ», - деп Қаршығаға тосын жауап қайырады. Бірақ Қаршығаның жақсылықтан басқа жамандық ниеті жоқтығын білетін Жібек қадірлі ағанын көңілін қалдырмайын деген оймен күймесінен шығып амандасады да, қайтадан күймесіне еніп кетеді. Жібектің сұлулығына көзі түскен Төлеген таңдана қарайды, тұла бойын махаббат сезімі билеп кетеді. Жыршы ақын Төлеген сияқты жігіттерді көрмей жатып өзіне ғашық еткен Қыз Жібектің сұлулығын суреттей келін:

Қыз Жібектің ақтығы
Наурыздың ақша қарындай,
Ақ бетінің қызылы
Ақ тауықтың қапындай,
Екі беттің ажары
Жазғы түскен сағымдай,
Білегінің мүсіні
Айбалтаның сабындай...
(сонда, 590-591 бет), -

дейді.

Жібек Төлегенмен жүздесіп сөйлескен кезде де ірілік білдіріп, төкаппар мінез көрсетеді. Жас жігітті сынау мақсатымен оған біраз өзіл-оспақ, аңы сөздер де айтады, өзін жоғары ұстап: «мен де сенен кем емеспін, асылмын, танысаң, кел, танымасаң, жолың өне, жүре бер», - дейді. Ақындар айтысында қолданылатын, бірақ кешірім етілетін

тұрпайы сөздерді айтуға дейін барады. Жібектің сынау түрінде айтқандарын көңіліне алмастан Төлеген қыз сөзіне орай жауап қайырады. Сөзбен қағыса отырып, екі жас бір-бірін ұғыса бастайды, сүйіспеншік сезім, ұғысу пайда болады. Мұның арты махаббат, ғашықтыққа ауысады.

Бір кездегі төкаппар, паң Жібек енді Төлегенді көрмесе тұра алмайтын болады. Басында қызға жігіт ғашық болса, енді жігітке қыз ғашық:

Үіден шықты Қыз Жібек.
Атқан оқтаң жылысып,
Ор қояндай ығысып,
Қылаң етіп, қылт етіп,
Сылаң етіп, сылт етіп.
Буындары былқылдап,
Отауға қарап жөпелді,
Ғашық жарын көрмекке
(сонда, 600-601 беттер),

- дейді. Ескі дәстүр бойынша қызды іздеп баратын жігіт болатын. Ал Қыз Жібек бұл салтты бұзады да, онанша отауда жатқан Төлегенге өзі барады. Мұнымен жыршы Жібектің де Төлегенге ғашық екендігін, асыл жарын көре алмаса, тұра алмайтындығын аңғартпақ.

Жібек Төлегеннен бұрын дәмелі болған талай жігіттерді естіген де, көрген де еді. Бірақ олардың бірде-біріне Жібек сөз беріп, көңіл аудармаған-ды, қайсысын болса да өзіне тең есептемейтін, менсінбейтін-ді. Ал Төлегенге кездесіп, алғаш рет қағыса сынағанда-ақ, оның қандай жігіт екендігін байқайды, оған көңілі толады, «ансаған адамым осы» дегендей болады. Төлегеннің ақыл, көркіне ғана емес, адамгершілігіне, ерлік өр мінезіне сүйсінеді. Және де менсінбеген жігіттерінің кектеніп жаманшылық істеу қаупін түсінген Жібек сол қауын-

қатерден құтқарып алатын, қорған болатын тек Төлеген деп біледі. Сондықтан да ол Төлегенді өзіне тең жар-жолдас деп қол береді, ендігі өмір қызығы Төлегенге байланысты деп ақ көңіл, адал ниетімен, таза махаббатымен қосылады. Төлегенге айнымас жар екендігін сегіз жылдай күтумен де көрсетеді.

Жібектің Төлегенмен өткізген аз күндері аса бір қызық дәурен еді, бір-біріне сүйісіп қосылған екі жастың өміріндегі ең әдемі кезі болған еді. Бірақ бұл дәурен ұзаққа созылмай, ақыры ауыр қайғыға өкеп соғады. Жау қолынан қаза тауып, Төлеген өлгеннен кейін Жібектің басына бір қайғыдан соң екіншісі орнай бастайды. Сүйген жары Төлегеннің қаза болуы Жібекке қатты батса, Бекежанның жауыздығы одан кем соқпайды. Бекежаннан құтыла бергенде, қылышынан қан тамған Қорен келеді, ол шаңыраққа қобыз тарта, айбынды ызғарын білдіре, күш көрсете келеді. Осындай жағдайда азалы Жібек қиын халге кілігеді. Есіне Төлегенді және оның көпшасарда айтқан сөзін түсіреді. Төлегенді жоқтай отырып:

Тағы да бас қосқаным Жағалбайлы,
Жылқысын көңтігінен баға алмайды.
Сол елде сірә жігіт жоқ па, төңірі-ай,
Жесірін іздеп келіп, неге алмайды
(сонда, 632-бет), –

деп зарланады. Бір кезде ескі салтқа қарсылық білдірген, сүйген адамына өз еркімен қосылуды көздеген Жібек енді сол салтқа бас неді, құптаушысы болады. Меңіреу дүниенің мейірімсіз заңына бойсұна отырып, жас қайыны Сансызбайдың өменгері болып баруға ризалық білдіреді: «Тағдырдың жазуы осы шығар», – деп көндіккен пейіл көрсетеді. Бұдан жалғыз Қыз Жібек емес, қытымыр заманда талай жібектердің осындай азалы ауыр халге душар болғандығы елестейді. Олар қаншама қарманын талпынса да, барар жер басар тауы болмай, әділет

таба алмай, ескілік салтқа бағынады. Соның бірі Қыз Жібек еді.

Ескі салтқа бас иген Жібек енді Сансызбайдың іздеп келуін, оған өменгері болып баруын арман етеді. Осыдан былай жыр әңгімесінің екінші бөлімі басталады. Мұнда жыршы ақын рушылдық, феодалдық салтты дәріптей отырып, соны идеялық нысанаға айналдырады. Бұл ретте Ы.Дүйсенбаевтың жоғарыда аталған еңбегінде айтқан: «Қыз Жібек пен Сансызбай жайы жырдың бөлек вариантты болуы керек» деген пікірі дұрыстыққа келетін сияқты. Жібектің өменгерлік салтты құптауын жыршы мадақтап, көтере жырлайды. Және бұл ретте Жібекке өжеттілік, ерлік мінез, қысылған жерде жол тапқыштық сипат береді. Басында жан-тәнімен Төлегенді сүйген Жібек кейіннен:

Тұлпардың қалған тұяғы,
Сансызбай іздеп келіпті;
Тілекті берсе құдайым,
Қосыламын деп тұрмын
Басында қосқан теңіме (сонда, 645 бет), –

дейді. Ескі әдет-ғұрыптан туған өменгерлікті жыршы шенемейді, оны белгілі заң, ата жолы деп қарайды, Жібекті соған бағындыра сойлейді. Жібекті бұл салтқа қарсылық білдірмеген, қайта оны қостаған адам етіп бейнелейді. Сансызбай келген кезде Жібек әрі ақылды-айлалы, әрі өр мінезді сипатта көрінеді. Ол Сансызбайға өменгер болып қосылу үшін алдымен жолда тұрған күшті жаудың бірі қалмақ ханы Қореннен құтылу жайын қарастырады. Ақылмен айла жасайды, жеңгесі арқылы Қореннің тұлпарын сұратады, бірақ: «Жібек маған тимеймін деп айтады ғой, атымды бермеймін», – дейді хан. Сонда оған Жібектің өзі барып, Сандалкөкті сұрап алады. Жібекке Сандалкөкті бере тұрса

да, хан сезіктенеді, біреумен қашып кетер деген ойға келеді де, қыздың соңынан еріп шығады. Бұл арада Жібек қулығын да асырып жібереді: «Ей, тақсыр, неше атаңнан бері хансыз? Хан болған өзіңіз бе, иә арғы атаңнан бері хансыз ба?», – деді. Қорен: «Жеті атамнан бері ханмын», – деді. Жібек: «Сен хан болатын болсаң, мен сенің әйелің болатын болсам, құл қойшыға ұқсап, көш жөнекей менің қасыма неге келесің. Бұл жерде тұрмаңыз, ілгері барып шатырыңызды тігіп жатыңыз, біз көшпен бірге барамыз» (Сонда, 642 бет), – дейді. Хан алданып соғылады, Жібек айласын асырып, Сансызбаймен кете барады. Жібектің бұл істерін жыршы сүйсіне жырлап, мактан етеді.

Жырдың Төлегенге қарсы қоя, жағымды кейіпкер ретінде суреттейтіні – Сансызбай. Ол рушылдық-феодалдық қауым тудырған әдет-ғұрып салтын қорғаушысы және қолдап құптаушысы болады. Сондықтан да оған батырлық тұлға беріледі. Жайық бойына екінші рет аттанып бара жатқан Төлеген:

Алтын балдақ, ақсемсер
Саған арнап соқтырып,
Салдырып қойдым қынапқа
Аш беліңе ілгейсің...
Бадана көзді кіреуке
Тоғыз қабат көк сауыт,
Саған арнап соқтырып,
Будырып кеттім кілемге
Оны үстіңе кигейсің
(сонда, 611-612 беттер), –

дейді Сансызбайға. Оған арналған тұлпар да, қару-жарақтар да басқыншы жаудан ел-жұртын қорғауы үшін емес, ескі салтты қолдауы үшін даярланған болады.

Ескі салтты жақтаған, атадан бата алып шыққан, өменгерін іздеп аттанған, «аға өлсе, іні мұра» дегенді қолдаған Сансызбайдың жолы болып отырады. Ол кездескен бөгеттердің бәрін женеді. Қоренмен кездескенде Сансызбай батырлық қимыл көрсетеді. Қоренмен жекпе-жекке шығады, жасанған жауға қарсы барады. Өзінің кезегі келгенде «қорамсакқа қол салып, сұр жебе деген оқ алып» Қорен ханды ұшырып түсіреді. Сонда оның атқан оғы:

Зырлауменен өтеді,
Бір төбеге жетеді,
Үй орнындай бір жерді
Төңкере тастап кетеді.
Оқ тоқтаған кезінде
Қорен аттан құлады,
Туы қолдан ұшады (сонда, 655 бет).

Кейіннен ол Сырлыбайдың еліне қайта оралып келеді де, жау әскерлерін қырып-жоюып, қайын жұртын құтқарып алады. Сөйтіп, жыршы ақын Сансызбайға батырлық тұлға бере, котере жырлайды. Ескі салтқа қарсы келмей, оны қолдаған, бата алған адамдар міне осындай күт жолды болады деген феодалдық керітартпалық көзқарасын білдіреді.

«Қыз Жібек» жырында ұнамсыз, жек көрінішті бейнеде алынғандар – Бекежан мен Қорен. Мұның біреуі ішкі жау, екіншісі сыртқы жау бозын суреттеледі. Олар бір-біріне ғашық болған жастарды зар жылатып айыруды ғана көздеген жандар емес. Сонымен қатар, олар – ел-жұрттың мазасын алған, жауыздық-зұлымдық әрекеттер жасаған адамдар. Бұл жағынан Бекежан мен Қорен бір-біріне ұқсас та келеді. Бірақ екеуінің мінезі, ісі екі түрлі. Бекежан – ішкі қызғаншақ, насық адам. Ол Жібекке сырттай ынтық, қызға сырттай тон пішіп өзіндік санайды, бөтен адамға бермеймін деп әрекеттенеді.

Қыздың сүймесін, тимесін білген Бекежан зорлық, қиянат жасайды. Бақталас адамы Төлегенге қарсы жекпе-жек күреске бара алмайды, қарақшылық әдісін қолданады, бір қурайды тасалап келіп Төлегенді атып өлтіреді, екі жасты зар жылатады. Осындай жауыздық жасаған Бекежанды:

Атаңа нәлет, қарақшы,
Құдайым сені қарғасын,
Қатын-балаң зарласын,
Басыңа қиын іс түссе,
Қасыңа досың бармасын! – (сонда, 622-бет)

деп қарғайды Жібек. Осы жауыздығы үшін Бекежан өлім жазасына бұйырылады. Бұдан жауыздық, қарақшылық, қиянат пен зорлық жасаушыларды, қанаушылықты халықтың жек көретіндігі де аңғарылады.

Жау бола тұрса да қалмақ ханы Қореннің мінезі, іс-әрекеті Бекежаннан басқаша. Ол алдына қойған мақсатына жету үшін Бекежан сияқты қарақшы, қорқақ болмай, ашық күреске шығады; намысын күшпен қорғаған батыр болып суреттеледі. Жібектің Сансызбаймен кеткенін біліп, Қорен олардың соңынан қуып шығады; Сансызбайды жекпе-жек ұрысқа шақырады және батырлардың дәстүрін жасап алғашқы кезекті өзі алады. Осы тұста жыршы ақын Сансызбайдың да ер екендігін айқындай түсу үшін Қоренді күшті батыр етіп көрсетеді. Қорен мықты болғанымен де Сансызбайдан жеңіледі. Бұл арада зорлықшыл, әділетсіз жау қаншама күшті болса да жеңіледі деген халық санасы аңғарылады.

Қорен қаншама аңушан, содыр, оғар мінезді болғанмен жол білмейтін тентек емес. Жібек келіп, Қореннің тұлпарын сұрап алады. Ертеңіне: «Тұлпарымды беріп жіберіңдер», – деп Қорен Сырлыбайға хабар сатады. «Тұлпарыңды алған да, көрген де емеспіз», – деген жауапты естігенде Қорен

катты ашуланады, әскерін жинап алып, Сырлыбайдың аулын шабуға аттанады. Сонда оның алдынан Қаршыға шығып:

Тұлпардың сырын білесің,
Біле тұрып әйелге
Тұлпарды неге бересің?
Жұрттан неге көресің?
Өз мініңді ойламай,
Тентектік қылып, күйеужан,
Өзің беріп атыңды,
Алмағын елдің зәресін (сонда, 649 бет), –

дейді. Бұл сөзден ұтылған Қорен қаһарынан қайтады. Әйткенмен Қорен осал жау емес. Ол да – зорлықшыл, қиянат жасағыш адам. Өзін сүймеген Жібекті күшпен аламын, қонбесе көндіремін, деп әрекеттенеді. Және де Жібекті сырттай иемденіп, өзіндік етіп жүреді. Қореннің осы мінезін жырда күлкі, мазақ қылады, оны топас, ақымақ адам етіп суреттейді. Қыздың өзі келіп тұлпарды алуын жақсылыққа жорыған және Жібектің мұнысы: «Мені ұнатып, тимек болғандығының белгісі», – деп ойлаған Қорен тұлпармен сырғытын бара жатқан Жібекке қамқорлық білдіре:

Иә, пірім-ау, иә, пірім...
Көксандалды жүгіртер,
Қыз Жібек менің, қатыным,
Басы қатты Сандакөк
Тастап кетіп жүрмесің,
Айналайын, Жібек-ау,
Ақырын шапшы, ақырын (сонда, 642 б), –

дейді. Бұл сөздер Жібектен дәмелі болған Қоренді кекету, мазақтау ретінде айтылады.

«Қыз Жібек» – сюжет құрылысы, көркемдік шеберлігі жағынан да көрнекті жырдың бірі. Жырдың өзіне тән ерекшеліктеріне айрықша көңіл бөліп тексерген, бірсыпыра құнды пікірлер айтқан Мұхтар мен Хажым деуге болады. «Жыр оқиғасын айтып беруде үш түрлі әдіс аралас жүреді, олар: хикаялау, сипаттау, сөйлету», – дейді Мұхтар жоғарыда аталған еңбегінде.

Тақырыбы мен мазмұны ескі әдет-ғұрып салттан алынған «Қыз Жібек» – бір оқиғаны екіншісімен байланыстыра баяндауы, оларды көптеген тартыстар арқылы суреттеуі жағынан әрі тартымды, әрі әсерлі жыр. Және де жыр оқиғасы желісін үзбей, тізбектеле айтылады, әрбір ұсак жайлардың өзі кеңінен жырланып кетеді. Жырда әсіресе оқиғаны сипаттау арқылы баяндау әдісі мол қолданылады. Көш картинасы, Жібектің сұлулығы, оның отауға барғандағы келбеті, Сандалкөктің шабысы т.б. сипаттау түрінде беріледі. Сипаттау арқылы әрі әдемі, әрі әсерлі картиналар жасалады. Мәселен, Жібек мінген Көксандалдың шабысын жыршы ақын:

Табап жолмен тартысып,
Ауыздықпен алысып,
Екі қолы қарысып,
Үшқан күспен жарысып,
Маядай мойнын созады.
Тарта-тарта Жібектің
Алақаны тозады.
Томаша жерден сырғытып,
Ойнаң жерден орғытып...
Ұйтқытып, заулап келеді (сонда, 646-бет), –

деп суреттейді. Бұдан, М.Әуезов айтқандай, Сандалкөктің шабысы ғана емес, Жібектің қуанышы да елестеп бара

жатқандай болады. Ал, Қорен мінген қаз мойын қара тұлпардың шабысы Сандалкөктен де асып түседі. Жібектің кетіп қалуына намыстанған Қорен хан Сансызбайларды қуа аттанады. Осы тұста жыршы ақын қалмақ ханының сырт пішінін, намыстан туған ашуы мен атының шабысын:

Жөнелді қалмақ, жөнелді,
Шеңбер ұрып келеді.
Көк қабыландай арсылдап,
Төбінгісі тарсылдап,
Құйысқаны сартылдап,
Сауырынан аққан ақ көбік
Омырауда балшылдап.
Қаз мойын қара тұлпарды,
Сауырға сипай қамшылап...
«Шу» десе қалмақ дауысы,
Түлек күстай шаңқылдап,
Көпір қалмақ жөнелді,
Қаһарланып келеді (сонда, 650-бет), –

деп суреттейді, осы картинаны көз алдыға елестеткендей әсер қалдырады.

Жыршы ақын оқиғаны сипаттау арқылы баяндай отырып, Хажым Жұмалиев айтқандай, күрделі образдар жасайды. Әрбір кейіпкердің мінезі, іс-әрекеттері бір-біріне ұқсастығы жоқ бояулармен безенеді, әр түстес әдемі портреттер жасалады. Бұған мысал етіп көш бастап келе жатқан қыздарды алайық. Олардың бейнесін сипаттағанда жыршы ақын бірінен-бірі асыра, әдемілей түседі. Әрбір қыз өз алдына бір портрет болып шығады. Бұл ақынның шеберлігін көрсетеді.

Жыр оқиғасын айтып беруде жыршы ақынның қолданған тағы бір әдісі – сөйлету. Оқиғаны ақын үнемі баяндау, сипаттау арқылы емес, жырдағы кейіпкерлерді

сөйлету арқылы да дамытып отырады. Кейіпкерлердің ішкі ойы, сезім дүниесі, қуанышы мен күйініші, арманы мен тілегі т.б. сөйлету түрінде, яғни олардың өз сөздерімен, монолог және диалогтар ретінде, баяндалады. Сөйлету әдісін оқиғаны сезімге құра айтып берудің бір түрі деуге болады. Жібектің түсі, Төлегеннің алты қазға айтқаны, Жібектің жоқтауы жыр өңгімесін бірсыпыра дамыта түсумен қатар, олардың сезім дүниесін, арман-мұңын білдіреді, тыңдаушыны тебіренгің егілдіргендей әсер қалдырады. Мұнымен қатар, жыршы ақын сөйлету әдісін қолданғанда ертедегі халық поэзиясының әралуан үлгілерін (естірту, жоқтау, қоштасу, жалбарыну, айтыс т.б.) ретімен пайдаланып отырады. Солар арқылы да кейіпкерлерінің хал-жайын аша түседі.

«Қыз Жібек» – ақындық тіл жағынан да әдемі жырдың бірі. Неше түрлі әсірелеу, көріктеу, кейінтеулер, әдемі тенеулер, сұлу сөз саптастары жиі ұшырайды. Жыршы ақын халықтың тіл байлығын пайдалана отырып, аз сөзге көп мағына сыйғыза біледі. Жібектің сұлулығын, тұлпарлардың шабысын немесе кейіпкерлердің көңіл-күйін суреттегенде ақын тілінің әдемілігі де, байлығы да көрінеді.

Қорыта келгенде, «Қыз Жібек» жыры қазақ ауыз әдебиетінің көрнекті бір үлгісі болып табылады. Көрсетілген қайшылықтарымен қатар, халықтық жақтары да бар екендігі сөзсіз. Сондықтан да оны сын көзімен қарай отырып, пайдалануға тиістіміз.

АЙМАН-ШОЛПАН

Қазақ халқының тұрмыс-салтына байланысты туған жырдың бірі – «Айман-Шолпан». Жырдың ел арасынан жазып алынған нұсқасы, 1896 жылы Қазан қаласында басылып шықты. Бірақ оны жырлаған ақынның аты-жөні күні бүгінге

дейін мәлім емес. Жырдың қысқаша мазмұны 1901 жылы «Торғай газетінде» (№17) басылды. Ал 1902 жылы «Торғай облыстық ведомосы» (№62) жырды қазақ тілінде жариялады. Бұлардың бәрі 1896 жылғы басылғанын қайталады. Бұл жыр 1939 жылы Хажым Жұматиев құрастырған «Халық поэмалары» деген жинаққа енді. Жазушы М.Әуезов жырда айтылатын өңгімелерді негізге ала отырып, «Айман-Шолпан» атты пьеса (1934 ж.) жазды, ол алғашқы кезде қазақтың Абай атындағы опера театрында қойылды, кейіннен облыстық театрлардың репертуарынан орын алды.

«Айман-Шолпан» жырының оқиғасы реалистік өмірден алынған. Жырдың басты кейіпкерлері – Көтібар мен Арыстан – тарихта болған адамдар. Тарихи деректердің айтуынша, Көтібар Берсеннен, Арыстан Тінәліден туған. Берсен мен Тінәлі бір кісінің баласы. Бұлардың руы – Шекті, оның ішінде Тілеуқабақ, мекені – қазіргі Ақтобе облысы, Шалқар ауданы. Көтібар мен Арыстан өткен ғасырдың ортасына дейін өмір сүрген⁶⁷. Т.Шойғарин: «Көтібар Ақтобе облысы, Шалқар ауданының он бірінші ауылында туған, ұрпақтары осы күнде де бар», – десе, Тыным Бірманов: «Ақтобе облысының Ключевой ауданында Көтібардың моласы бар. Көтібарды бай-сұлтандар, хан тұқымдары Жанқасқа дегенге ақша беріп өлтіреді. Оның сүйегін Арыстан мен Есет сауын айтып, өзер тауып алады», – деп жазады⁶⁸. Ал жырдағы Айман, Шолпан, Әлібектер жайында тарихи мәліметтер жоқ.

Х.Жұматиев «Айман-Шолпан» жырының оқиғасы Исатай мен Махамбет бастаған халық көтерілісінен кейін туған⁶⁹, – дейді. Ал филология ғылымдарының кандидаты Ә.Қоңыратбаев «Қазақ әдебиетінің тарихында» (I том, 1948

67 Қазақ әдебиетінің тарихы. 1948 ж., I том, 207-бет.

68 Бұл екі адамның мақаласы «Социалистік Қазақстан» газетінде 1939 ж. 6-апрельде №79 (5085) басылды.

69 «Халық поэмалары», 1939 ж., 134-бет.

ж., 207-бет) жазған еңбегінде бұл жырдың XIX ғасырдың орта шенінде туғандығын айтады. М.Ақыпжановтың айтуына қарағанда, бұл жыр откен ғасырдың екінші жартысының бас шенінде, яғни Қазақстанның Россияға қосылуы аяқталған кезде, туған⁷⁰. Бұлардың қайсысы болса да жырдың нақтылы шыққан мезгілін дәлден айтпағанымен де, оқиғасы шындық өмірден алынғандығын анықтайды.

«Айман-Шолпан» жырына талдау берместен бұрын, оның мазмұнымен қысқаша таныса кетелік. Онда былай делінеді: Кіші жүз ішінде шөмекейдің олған бір кісісіне үлкен ас беріледі. Оған таманың бай адамы Маман келеді, ол сән-салтанатымен, өншен нарға артқан тоғыз саба қымызымен келеді. Шөмекейліктер Маман байды құрметпен қарсы алып, алтындаған ақ үйге енгізеді. Бұл асқа қант-шай алып және тоғыз нарға тоқаш артып шектінің батыры Көтібар да келеді. Оның жадағай үйге көңілі толмайды да, маман бай отырған үйді бер деп шіренеді. Шөмекейліктер сасады да, Көтібарға жауапты өзін бер деп Маман байға барады. Маман бай Көтібардың кедейлігін және өзінің байлығын айтады. Осыдан кейін бай мен батыр ерегіседі, Көтібар күш көрсетеді: «Еліңді шауып аламын», – дейді. Көтібар өзінің інісі Арыстанның: «Арындама», – деген ақылына құлақ аспайды.

Аста ат шабысы болады. Бөйгіден Көтібардың күрең аты озып келеді. Бұған масаттанған Көтібар, Маманға алғашқы айтқан сөзін қайталайды да: «Еліңді шауып алам», – деп аттанып кетеді. Айтқанындай-ақ, Көтібар жеті жүз жігіт алып Үрпекбас деген жерде отырған Маманды шауып алады, Маманның Айман, Шолпан атты екі қызын жайдақ нарға мінгізіп өкетеді. Жолшыбай Айман өзіне Көтібардан бір жорға сұрап алады да, оны Шолпанға береді. Екінші тұлпарды Арыстаннан алады. Айман Көтібардың жігіттерінен:

70 М.Ақыпжанов, жоғарыда аталған еңбегі, 27-бет.

«Шолпан екеуіміздің бірімізді елге қайырыңыздар», – деп отінеді. Бұған Көтібар үндемейді, Арыстан келісім білдіреді, Шолпанды еліне қайырады. Оны Арыстан бастаған жігіттер еліне шығарып салады. Және де Айман еліне қайтып бара жатқан Шолпан арқылы өзінің атастырған күйеуі Өлібекке сәлем жолдайды: «Алпыс күннен қалмай, келіп жетсін», – дейді.

Көтібар еліне келеді. Оның Теңге деген тоқалы бар екен. Оны жігіттер әзіл араластырып ашуландырып: «Сені Айманның көрімдігіне береміз», – дейді. Бұған намыстанған Теңге Айманмен қақтығысады және Айманның алдынан ешбір адамды шығармаймын деп үйіне қайтады. Айтқандай-ақ Айманды қарсы алған адам болмайды, сонан соң ол Арыстанның аулына барып түседі. Айман Көтібардың ұлы Есетпен танысып, оны бауырына тартады, балаға жақсы киім-кешек тігіп береді. Ол Есетке ақыл үйретеді: «Өкең бар, киімдеріңе байғазы сұра. Алпыс күнге дейін Айманға үйленбе, берер байғазың осы болсын де», – дейді. Есеттің тілегін Көтібар орындамайды, сонда бұған Арыстан араласып, баланың тілегін қабылдайды. Айман Есеттен Көтібардың күші күрең тұлпарында екенін біледі және айламен тұлпарды қолына түсіреді.

Осы кезде бір мың төрт жүз жігіт алып Өлібек келеді. Оның алдынан күрең тұлпармен Айман шығады. Өлібек Айманды танымай қалып найза салады, Айман өзін танытады. Өлібек шекті елін шабуылдайды. Бірақ арашаны Айман болады, ол екі жақты татуластырады. Көтібар өкіл ата болып, Айманды Өлібекке аттандырады. Шолпанды Айман Арыстанға қосады. Екі жақтың шабуылға түскен малы қайтарылады, ел арасында татулық орнайды. Жыр осымен аяқталады.

«Айман-Шолпан» халықтық жыр және ол откен ғасырдың 70 жылдарында шығарылған секілді. Жырдың оқиғасы осы кездегі қазақ елінің тұрмысында, әлеуметтік-қоғамдық

өмірінде болған жаңалықтарды суреттеу идеясынан туған деуге болады. Бұлай деудің бірнеше себептері бар.

Қазақстанның Россияға қосылуы өткен ғасырдың 70 жылдарында аяқталған еді. Бірақ бұл қосылу бүкіл қазақ елінде бір мезгілде басталған емес-ті. Әуелі Россия мемлекетіне кіші жүз (1731 ж.), содан кейін орта жүз (1740 ж.), өткен ғасырдың бас кезінде ұлы жүз қосылды. Мұның нәтижесінде қазақ елінің тұрмыс-тіршілігіне, қоғамдық өміріне көптеген жаңалықтар ене бастады, ел басқару, ел билеу істеріне бірсыпыра өзгерістер енді. 1822 жылы патша үкіметі орта жүз казактары жайында арнаулы устав шығарды да, бұрынғыдай хандық жолымен ел билеу тәртібін өзгертті. Орта жүз округтерге бөлінді. 50-70 үйден бір әкімшілік ауыл, 10-12 ауылдан бір болыс (волость), 15-20 болыстан округ құрылды. Әрбір ауылды үш жылдық мерзімге сайланған старшиндар басқаратын болды, округтерді болыстар сайлаған аға сұлтандар басқарды⁷¹.

Бертің келе бұл устав та өзгерді. Патша үкіметі 1865 жылы арнаулы комиссия құрып, оған қазақ елін билеу, басқару жайында «Уақытша жоба» (мұны казактар «Жаңа нұзам» дейді) жасауды тапсырды. Комиссия жасаған жоба 1868 жылы 21 октябрьде қабылданды.

«Уақытша жоба» бойынша қазақ елі облыстарға бөлінді. Орал мен Торғай облысы Орынбор генерал-губернаторлығына, Ақмола мен Семей Батыс-Сибирь генерал-губернаторлығына қарайтын болды. Ал Жетісу мен Сырдария облыстары Түркістан генерал-губернаторлығына бағынды. Әрбір облысты губернатор басқарды. Облыстар уездерге бөлінді, уезд бастықтары болып патша үкіметінің офицерлері, ал олардың көмекшісіне қазақ байлары тағайындалды. Уездер болысқа, болыстар ауылға бөлінді. Болыстар да, ауылдарды билейтін старшиндар да сайлау

арқылы сайланатын болды. Бірақ «сайлау» деген аты болмаса, оған қатысатын да, сайланатын да байлар еді. Олар патша әкімдеріне көптеген нара бере отырып сайланатын болды.

Сойтіп, ел басқару жөнінде ескі тәртіп жойылады да, оның орнына «сайлау», жоғарыдан «тағайындау» тәртібі қолданылады. Бұл ретте патша әкімдері қазақтың байларымен, нысықтарымен санасып, бірлесіп отырады. Кімде-кім ұлықтарға жаға білсе, параны көп берсе, бай болса, оларды патша әкімдері дәрежеге жеткізетін болады. Және де мұндай «сайлау» тәртібі ел арасының ала ауыздығын, бақастығы мен тартысын күшейте түседі, елді жікке бөлу, араздастырып атыстыру көбейеді. Мұның арты әкелін дау-жанжалға, ұрыс-қағысқа соғады. Осы жағдайларды өз көзімен көрген және терең түсінген Абай «Болыс болдым мінекі», «Мәз болады болысың» дейтін өлеңдерінде тамаша етіп суреттеген болатын. Мұны қазақ халқының ұлы жазушысы Мұхтар Әуезов те «Абай» романында жан-жақты алып, реалистік тұрғыдан «сайлаудың» таптық сырын ашып көрсетті.

Қазақтың әлеуметтік тұрмысына, қоғамдық өміріне енген үлкен жаңалық ел билеу, ел басқару ісі ғана емес еді. Мұндай өзгеріс, жаңалықтар қазақтың экономикалық және мәдени өміріне де енген еді. Қазақ даласына қалалар салына бастайды, өндіріс орындары және мектептер ашылады, сауда-саттық қарым-қатынастар күшейеді. Бұлардың қазақ халқы үшін аса көп прогрестік мәні болды, халқымыздың экономикасы мен мәдениетінің дамуына, алға баса өрлеуіне жағдай жасады, әсер етті.

Қазақ еліне капиталистік қарым-қатынастардың ене бастауының да ескі феодалдық, құрылыспен салыстырғанда анағұрлым прогрестік мәні болды. В.И. Ленин «Россияда капитализмнің дамуы» атты еңбегінде: «Реформадан кейінгі дәуірдің ішінде кеңінен және тереңінен дамып келген, дамып отырған бұл процестердің бәрі капиталистік дамудың қажетті

⁷¹ История Казахской ССР, 1957 г., том I, стр. 323-324.

бір саласы болып табылады, әрі тұрмыстың ескі түрлеріне қарағанда, оның терең прогресшілдік маңызы бар», – дейді⁷².

Капитализм элементтерінің қазақ еліне ене бастауы, әлеуметтік тұрмыс пен қоғам өміріне бірсыпыра өзгерістердің кіруі ескі әдет-ғұрып, салтқа да әсерін тигізді. Бұл жөнінде де көптеген жаңалықтар туды. Осыдан өзгеріс, жаңалықтарды жүзеге асыру, дамыта беру үшін патша үкіметі, оның жергілікті әкімдері ескіні көксейтін адамдарды жақтаған жоқ, жаңа заманның мән-жайын түсінген және соған қызмет ететін жаңа адамдарды қолдай бастады, соларға арқа сүйеді. Бұл жайды қазақ халқы да түсінді, ел басқару, ел билеу ісіне экономика мен мәдениеттің жаңа бағытта дамуы жолында жаңаша қызмет ететін адамдар болу керектігін ұғынды. Осындай адамдарды ардақтады және оларды ескілік өмірді, кертартпа дүниені көздейтін, сол үшін күресу ойынан қайтпаған адамдарға қарсы қоя бастады. Және де мұндай жаңа адамдар ерлермен қатар әйелдер арасынан да шығады деп ұғынды. Халықтың осы ұғымы оның әдебиетінен де орын алды. Соның бірі «Айман-Шолпан» жыры деуге болады.

«Айман-Шолпан» – реформа дәуірінен кейінгі қазақ аулындағы әлеуметтік қарым-қатынастарды, қоғам өміріне, тұрмыс-салтқа енген өзгеріс, жаңалықтарды суреттеу идеясынан туған жыр. Ол өзінің осындай негізгі идеясын жырдағы басты кейіпкерлердің мінезін, іс-әрекеттерін суреттеу арқылы көрсетеді. Бұл ретте жырдың кейіпкерлері екі топқа бөлінеді. Біріншісі – ескілік өмірді, бұрынғы тұрмыс-салтты жақтайтындар. Ол – әлеумет сахнасынан кетіп бара жатқан феодалдық құрылыстың өкілдері Көтібар мен Маман. Екіншісі – жаңа туып келе жатқан капиталистік қарым-қатынасты, қоғам өмірінде соған негізделген жаңалықты жақтаушы жастар. Олар: Айман, Арыстан, Өлібек, Шолпан. Бұлар қазақ

қоғамына ене бастаған жаңа дәуірдің өкілдері ретінде жырға қосылады, олар бұрынғы заманда кездеспеген жаңашыл іс-әрекеті, мінез-қылығымен алынады. Сондықтан да олар бұрынғы қазақ әдебиетінде болмаған, жаңа заманда туған жаңа кейіпкерлер болып табылады. Сөйтіп жырда ескі мен жаңаның тартысы бейнеленеді, жыр оқиғасы сол тартыстарды суреттеуге құрылады.

Жыр оқиғасы Маман мен Көтібардың үйге таласып қактығысуынан басталады. Бұл таласу, бір-біріне күш көрсетіп, мықтылық білдіру кездейсоқ нәрсе емес. Бұдан олардың өздері үстемдік етіп, әкімдік жүргізген заманы сол қалпында деп түсінудің көрінеді, ол заманның өтіп бара жатқандығын, қоғамдық қарым-қатынастардың өзгере бастағанын мойындамаушылықты аңғартады.

Қазақ қоғамында көп заман бойына ел билеу, ел басқару ісі хандар мен феодалдардың, батырлардың қолында болып келді. Елдің өміршісі де, әкімі де солар еді. Бірақ XIX ғасырдың бас кезінде-ақ олар бұл дәуренінен айрыла бастаған болатын. Дегенмен олар мұны мойындамай: «Заман әлі де біздікі, барлық билік қолымызда, айдасак – жүресің, акырсақ – көнесің», – дейді. Маман мен Көтібар да сондай, бұрынғы дәрежесі бұзылмаған, өзгермеген, баяғы бір қалпында деп түсінеді. Сондықтан да олар үйге таласуды сылтау ете, өздерінің құдіреті қолында, бұрынғыдай күшті екендіктерін жұртқа танытпақ болады. Маман байлығын айтып күш білдіреді, Көтібарды кекей сойлейді. Ол Көтібарға:

Маман айтты: дәулеті бар немедей,
Жүр еді осы шекті кезі келмей,
Үй таңдап біздің елден не қылады,
Су артқан Қаратаудан қума кедей⁷³, –

72 В.И. Ленин. Шығармалары, 3-том, 509 бет.

73 Қазақ әңгімесі, 1958 ж. 661-бет.

дейді. Ол Көтібардың байлығын біле тұрса да, одан өзін мықтылау етіп көрсету үшін әдейі келей деп кемітеді.

Маманның бұл сөзіне ыза болған және оның алтындаған ақ үйге түсуіне, ондай үй өзіне тимегеніне намыстанған Көтібар елге қамшы үйіріп қалған әдетіне басады; ашу-жанжал шығарады, Маманды шауып алатындығын білдіреді. Ол Маман байға:

Аулына жеті жүз қол жүргізбесем,
Шектіні таң сәріден тигізбесем.
Көтібар менің атым жерге кірсін, –
Айманды жайдақ нарға мінгізбесем
(сонда, 664-бет) –

деп, ант етеді. Ол артынша-ақ осы антын орындайды да, Маманды шауып алады, оның екі қызы Айман мен Шолпанды жайдақ нарға мінгізіп өкетеді.

Белгілі мөлшерде жыр Көтібарға батырлық сипат та береді. Оның «батырлық» қимылы тік мінезді докірлігі, морттығы, намыстанып ел шабуымен көрінгендей болады. Ол ескі әдеттерін қолдайды, халыққа қамшы үйірген салтына тартады, жұрттың бәрін ызғармен ықтырам деп ойлайды. Ат жарысына үш жүздей сәйгүліктер қосылғанын біле тұрып: «Бас бөйгемді шаппай бер», – деп менмендік мінез білдіреді. Көтібардың осы сияқты мінездерін, іс-әрекеттерін халық жыры дәріптеу ретінде емес, күні өткен батырды мазақ, күлкі ету түрінде суреттейді.

Көтібар өзін-өзі жоғары бағалап, «мықтысының» жүрсе де, оның әлі Тенгеге де жетпей қалады. Аймандарды алып келе жатып: «Мен барып, үйдің ішін қуаңтам», – деп аулына қарай тарта жөнеледі. Бірақ Көтібар үй ішін қуаңта алмайды. Тенгенің қаһарына ұшырайды. «Айманды алса, тұрмаймын, кетемін», – деп айқап салған, ашу шығарған Тенге Көтібарды

қыпқ еткізбейді. Сөйтіп, «батырсынған» Көтібар, ақырында, жұрт алдында күлкіге айналады.

Жыр Көтібар мен Маманды дәурені өтіп бара жатқан феодалдық құрылыстың ескі көзі етіп суреттейді. Олардың заманы ескіргені сияқты, өздері де ескірген, тозған адам екендігін аңғартады. Солай бола тұрса да, олар тозып, ескіргендігін мойындамайтын, бұрынғы күндерін жоқтап, соны көксейтіндігін, тартысып, таласып өтетіндігін білдіреді, соған әрекет жасайды. Олардың мұнысын халық жыры «Әуреншілік, болмайтын іс», – деп бағалайды және күлкі етеді. Бұл тек Көтібар мен Маманды ғана мазақтау емес. Сонымен қатар, олардың күні өтіп бара жатқан заманның ескі салтын, жаңа дәуірге үйлесі жоқ мінездері мен іс-әрекеттерін келеке, сықақ етеді. Жыр бұлардың қазақ халқының алға басыуына шырмау болатындығын, жаңа заман жағдайына керегі жоқ адамдар екендігін аңғартады. Жаңа тілек, жаңа жағдайлар тұрғысынан қараған жыр Көтібар мен Маманды, солар арқылы ескі өмірді, оның халыққа жат салттарын сынайды.

Көтібар мен Маманды ескі феодалдық дүниенің кертартпа өкілдері деп көрсеткен және олардың бұдан былай өмір жасап алмасын тарихи шындық тұрғысынан суреттелген жыр ендігі жерде жаңа заманның адамдарын көрсетеді. Олар – жастар. Жыр халықтың жаңа дәуірдегі үмітін ақтайтын жастар екендігін көрсетеді. Олардың мінезін, ісін ұнамды түрде суреттейді. Бұл ретте жырдың айрықша көңіл бөлгені – Айман.

Айман – реформа дәуірінен кейінгі жерде қазақ қоғамына енген өзгерістер мен жаңалықтарға сәйкес әлеумет сахнасына шыққан жаңа адамдардың өкілі ретінде жырға қосылады. Ол жаңа дәуірдің жаршысы бейнесінде алынады және оның ақылы, мінезі, ісі Көтібар мен Маманға қарсы қойыла жырланады. Жаңа заманның жаңа адамы болған Айманды халықтың ендігі панасы, қамқоршысы, ақылгөйі

деп көрсетеді, «Айман болар, өлгенде паналарың» – дейді жыр.

Айман – өз кезіндегі қазақ әдебиетіне енген жаңа кейіпкер. Бұдан қазақ әдебиетінде Айманға дейін жыр болған қыздар жоқ деген ұғым тұмау керек. Ондай қыздар (Құртқа, Назым, Ақжүніс, Қыз Жібек т.б.) болған. Бірақ олардан Айманның айырмасы – әлеуметтік мәселелерге араласуында, жаңа заманда ел басқару ісіне ерлермен қатар әйелдердің де қатысқанын, ел арасын шабуылдан құтқарушы, арапаны, татулық орнатушы екенін көрсетуінде.

Айман – ақылды, білгір, болашақты болжағын қыз. Көтібардың елге шабуыл жасауы оған қатты батса да, қайғысын сыртқа шығармайды, дәрменсіздік білдірмейді. Қайта қара күштің иесі болған Көтібарға қарсы шығып, оны ақыл-айламен жеңу жағын қарастырады. Бұл ретте Айманның бірінші жеңісі Көтібардан жорға сұрап алуы, оған жайдақ нардың үстінде келе жатқан Шолпанды мінгізуі болады. Бірақ Айманның өзі де аянышты күйде, нарға жайдақ мініп келе жатқан-ды. Енді ол тағы бір жорғаны сұрайды, Көтібар бермейді. Сонда Айман:

Қу түйе ел шапқанға обалың деп,
Ақ Айман қамшы менен басқа ұрады
(сонда, 672-бет).

Айманның бұл әрекеті тек түйені ғана емес, сонымен қатар Көтібарды да басқа ұрғанға тең еді. Осыдан былай Айман Көтібармен тартысқа түседі, сөзге келіп еркін сөйлесе, ақылын асыра бастайды. Есебін тауып ол Шолпанды еліне қайырады. Бұл оның екінші бір жеңісіне айналады.

Айман Шолпанды еліне аттандыра отырып, өзінің сүйген жары Әлібекке хабар салады. «Алпыс күннен қалмай келіп жетсін», – дейді және Көтібардың ырқына бой бермейтіндігін,

сүйген жарына адал екендігін айтады. Мұны ол өзінің ақыл-айласына сенгендіктен, соған сүйеніп іс жасай алатындығын білгендіктен айтады.

Көтібарды жеңу жайын қарастырған Айман мақсатына жету үшін Теңгені пайдаланады. Батырдың Теңгеден асып кете алмасын біліп, оған қарсы Теңгені салады, Теңгемен кездескенде:

Базарда Теңге болсаң, пұл боларсың,
Қолыңа құрық алсаң, құл боларсың.
Батырдың айтқан сөзі рас болса,
Қолыма су құятын күң боларсың
(сонда, 683-бет), –

дейді. Айман кулық жасап, Теңгенің намысына тиеді. Теңге арқылы Көтібарды қыңк еткізбеу жайын көздейді. Айманның бұл ойы жүзеге асады, Көтібар Теңгенің тегеуірінінен шыға алмай қалады. Сөйтіп ол тағы бір қауіптен құтылған болады.

Бірақ Көтібардың: «Айманды тоқалдыққа алмаса, Көтібар атым құрысын», – деген сөзін есінде ұстаған Айман, Көтібар бұл антынан танбайды деп түсінеді. Сондықтан Айман тағы бір амал жасайды. Бұл жолы Есетті пайдаланады.

Айман жырда болашақты болжағын қыз болып та суреттеледі. Көтібардың Маманды шауып алмақ болып айтқан сертін Айман естіген-ді. Оның бұл сертіне жетпей қоймасын білген Айман алдын ала қам жасап, мал-мүліктерін жан-жаққа жасырған болатын. Бұл сырын ол Шолпанға айтады:

Қызыл күм есік алды беткей бар-ды,
Құдайым сатды басқа қайғы-зарды.
Ішінде үш жүз ішік санап салған,
Жалғыз шыбық түбінде төрт тең бар-ды.
Көтібар серт қып кетті деген күні
Аралға айдап тастап ем бес жүз атты
(сонда, 674-675 бет), –

дейді. Айманның мұнысы да ақылмен істелген іс болады. Және де Көтібар Маманнан айдан алған малдарды қасындағы жігіттеріне үлестіре бастағанда, Айман да олажа сұрайды. «Өздеріммен бірігіп Маманды мен де шабыстым», – деп, олажаға жүз пар алады. Ондағы ойы айдауға түскен малынан аз да болса үлес алып калу болады.

Жыршы-ақын белгілі мөлшерде Айманға ерлік сипат береді. Ол Өлібектің келер мерзімі жақындаған кезде Көтібардың күрең тұшарын, қару-жарағын қолына түсіреді де, сүйген жарының алдынан шығады. Жыр мұнымен Айман өз намысын ақыл-айласымен ғана емес, керек болған жерде қару-жарақпен де қорғап алуға жарайтын қыз екендігін аңғартпақ және ақылына ерлік мінезі сай демек болады.

Айманның бойындағы сүйкімді қасиеттің бірі – оның Өлібекке адалдығы, қыз махаббатының беріктігімен де көрсетіледі. Көтібардай қара күштің қолына түсіп тұтқын болған, одан құтылып кетуі екі талай жағдайға ұшыраған Айман артында қалған асыл жары Өлібектен күдер үзбейді. Қандай халге түссе де, есінен Өлібек шықпайды, қайткен күнде де оған қосыламын деп өзіне-өзі ант етеді. Сол үшін күреседі. Бұл ойын ол Шолпан арқылы Өлібектің өзіне де жеткізеді:

Қоңіме ғашық оты болды уайым,
Пенденің қадір алта білер жайын.
Ешкімге басым кеспей мен тимеспін,
Қазаны жеткізбесе бір құдайым
(сонда, 676 - бет), –

дейді.

Асыл жар, адал дос, тұрақты махаббат иесі екендігін білдіреді. Қалың қолмен Өлібек келіп, Көтібардың еліне шабуыл жасаған шақта Айман үлкен адамгершілік іс жасайды.

Ол ел арасына араздық отын салмай, екі жақтың ашуын басушы, келістіріп татуластырушы болады. Бір кезде қара басының намысы үшін Көтібар ел шауып ерегіс бастаған еді. Енді сол кекті қайырмақ болып, Өлібек аттаңды. Екі елдің арасында үлкен дау, жаңжал туды. Мұның арты жақсылыққа соқпайтынын, қайта ерегістен туған араздық үдей беретінін, одан елдің зықы кететінін аңғарған Айман осы тұста билік айтады. Ол Көтібар мен Өлібекке:

Алыстың да, жығыстың, екі батыр,
Сіздерді бітірейін төре беріп
(сонда, 694-бет), –

дейді де, екі жақты жарастырып, татуластырады. Шолпанды Арыстанға қосады, өзі Өлібекке барады, Көтібарды өрі құда, өрі оқіл ата етіп кетеді. Осындай ақылды төрелік айтқан, ел арасын бүліндірмей келісімге келтірген Айманға жұрт разы болады.

Сондықтан да халық жыры Айманды жаңа заманның сүйікті қызы етіп көтере жырлайды. Көтібар мен Маман бай ел арасын бүлдіруге бар болса да, татуластыруға жоқтығын айта отырып, бұл жөнінде жыр Айманды үлгі етеді. Оның адамгершілігін, ақылын, мінезін, ел үшін жасаған істерін артық бағалап, халықтың ендігі сенері де, сүйенері де Айман секілді жаңа азаматтар, жастар екендігін көрсетеді.

Жырдың жағымды бейнеде алған адамының бірі – Арыстан. Ол мінезі салмақты, ақылды жігіт кейінде суреттеледі. Бұл ретте Арыстанды өз ағасы Көтібарға қарама-қарсы қойылған кейіпкер деуге болады. Арыстан ағасының ісін де, дорекі мінезін де ұнатпайды, оған ақыл айттың, дұрыстық жолға салуды да қарастырады. Көтібар Маманды шауып аламын деп ант берген шақта, Арыстан:

Арыстан осы уәдесіне жетеді, Айманның төрелігін қабыл алып, Шолпанға қосылады. Ел арасының бітісуіне, табысып татуласуына басты себепкердің бірі болады.

Сонымен хатық жыры Арыстан образын жағымды бейнеде суреттей отырып, оны өз тұсының жастарына үлгі етеді. Елдің ендігі тілегі де, үміті де жастар екендігін, бұлар жаңа заманның бастаушысы болатынын аңғартады.

Жырда Өлібек пен Шолпан образы айқын түрде суреттелмесе де, олардың да жаңа заманның жемісі екендігін сезінгендей боламыз. Бұл ретте олар Айман мен Арыстан бейнесін толықтыра түскен образ секілді. Өйткенмен Өлібек образына жырда азғантай болса да көңіл бөлінеді. Ол сауда-саттық ісіне араласады, қазақ арасына жаңада кіріп келе жатқан капиталистік элементтерді құптаған кісі болып көрінеді. Өлібек образының бір қыдыру көзге түсетін жері – оның қасына 1400 жігіт алып, Көтібарға шабуыл жасауы. Бұл шабуыл Көтібардан кек қайыру ғана емес, сонымен қатар, оны ескі салтқа, барымтаға, ел талауға және бұларды қолдаушыларға қарсы көтерілген халық күші деуге болады.

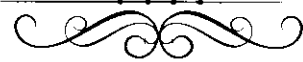
«Айман-Шолпан» – композициялық құрылысы, оқиғаны баяндауы жағынан өзіндік ерекшелігі бар жырдың бірі. Жырдың басты ерекшелігі – оқиғаны шиеленіскен тартысқа құруында. Оның қандай әңгімесін алсақ та үлкен тартысты көреміз. Мұның өзі жыр оқиғасын әрі қызықты, әрі әсерлі етеді. Көтібар мен Маман, Айман мен Көтібар, Теңге мен Айман арасындағы тартыс, қақтығысуларды суреттеу арқылы жыр оқиғасы дами түседі.

Екіншіден, жыршы ақын жағымсыз кейіпкерлерді суреттегенде, олардың мінездерін, іс-әрекеттерін күлкі-мазақ ете, сықақтай сипаттайды. Маманның байлығын айтып піренуі, Көтібардың «батырмын» деп кеудесін соғуы – жырда ащы мысқыл, келекеге айналады.

Қорыта келгенде, «Айман-Шолпан» – реформа дәуірінен кейінгі кезде қазақ қоғамына енген жаңалық, өзгерістерді шындық тұрғыдан бейнелеген халықтық жыр. Бұл жыр жаңа жағдайға байланысты қоғам өмірінен орын алған талас-тартысты, ескінің жеңіліп, жаңаның жеңетіндігін бейнелейді, әлеумет сахнасынан ығыстырылып бара жатқан және ескілікті қолдаушы адамдарға жаңа заманның жаңа адамдарын, жастарды қарсы қоя отырып, соңғыларын ардақтай жырлайды, үлгі етеді.

ІІІ ТАРАУ

АЙТЫС ӨЛЕҢДЕРІ

Ертеде жазу өнері болмаған кезде қазақ халқының жасаған ауыз әдебиетінің негізгі бір саласы – айтыс өлеңдері.

Қазақтың айтыс өлеңдері жайында үлкенді-кішілі зерттеу еңбектер жазған С.Мұқанов, М.Әуезов, Е.Ысмайылов, Х.Жұмалиев, Т.Нұртазин⁷⁴ тағы басқалардың айтуына қарағанда, «айтыс» деген сөз бірнеше мағынада қолданылған. Айтыс екі адамның сөз қағыстыруы, сөз жүзінде тартысуы, дауласуы, жарысуы, сыңасуы, өнер салыстыруы деген ұғымды қамтыған. Және де «айтыс» қара сөз түрінде де, өлең түрінде де болған. Әдебиет көлеміне енетіндері және әдебиеттік жанрдың бірі болып табылатыны да – осы өлең түрінде айтылған айтыстар.

Белинскийдің жоғарыда келтірілген пікіріне сүйенген және оны қуаттаған қазақ әдебиетшілері, айтыс өлеңдері халықтың жазу өнері болмаған кезінде туғандығын дәлелдей түседі. «Бір кезде көпшілі тұрмыс құрған елдердің, - дейді Сәбит Мұқанов «айтыс» туралы жазған еңбегінде, - сауаты аз болды, оқуы, мектебі жоқтың қасы еді; мектебі, оқуы жоқ елде ақынның күші аузына түсіп, басқа жанрлар сықылды, «айтыс» жанрын ауызша тудырды, ауызша айту жолымен өркендетті».

74 С.Мұқанов, Айтыс, 1941 ж., Алматы; М.Әуезов, Айтыс өлеңдері (қазақ әдебиетінің тарихы, I том, 1962) және «Жамбыл-айтыстағы өнері» (АН КазССР, № 6, 1948); Е.Ысмайылов, Ақындар, 1956; Х.Жұмалиев, қазақ әдебиеті, 1949; Т.Нұртазин, Айтыс өлеңдері (диссертация).

Демек, қазақтың айтыс өлеңдері халықтың қоғамдық өміріне, тұрмыс тіршілігіне байланысты және жазу өнері болмаған кезінде туып, қалыптасқан. Оны тудырғандар да, дамытқан да ақындар болған. Бұл жағдай тек қазақта ғана емес, ол қазақпен ағайындас және бір кезде тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, қоғамдық өмірі ұқсас келетін қырғыз, түрікпен, қарақалпақ т.б. халықтарда да «айтыс» болған.

Айтыстың түрлері

Әдебиеттік жағынан алғанда, айтыс өлеңдерін мазмұнына, тақырыбына қарай екі түрге бөлуге болады. Біріншісі – халықтың тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрып салтына байланысты туған айтыстар. Екіншісі – шын мәніндегі ақындар айтысы. Бұл соңғысы қазақ айтыстарының ең күрделісі болып табылады.

Айтыс өлеңдерінің алғашқы үлгілері халықтың тұрмыс-салтына, әдет-ғұрпына байланысты туған. Және ол жұрттың жиналған жерінде, ойын-сауық үстінде шығарылған. Оларды шығарушы да ақындар болған. Бұл айтыстар жалпы айтыс өлеңдерінің алғашқы үлгілері болғандықтан да өзіне тән ерекшеліктері барлығын көрсетеді. Ең алдымен, ол ойын-сауық ретінде, халықты көңілдендіру, күлдіру негізінде туғандығын аңғартады. Өлеңі жұрттың жаттап алып, айта беруіне лайықталған болады. Мұнда нағыз ақындар айтысындағыдай тыңнан қозғалатын күрделі өңгімелер, оқыстан туған оқиғалар, буырқанып-бұрсанып шығатын сөз саптасы кездеспейді. Көбінесе жеңіл-желпі айтылған әзіл-оспақ түрінде болып отырады. Екіншіден, бұл айтыстарда халықтың тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрып салтына байланысты туған әр түрлі ұғым, түсініктер араласа жүреді.

Бұл айтылғандар тұрмыс-тіршілік, әдет-ғұрып салтқа байланысты туған айтыс өлеңдерінің кемшілігі емес. Ол – айтыс өлеңдерінің қатай туып, алғашқы қалыптасу ретінде нені сөз еткендігін аңғартатын ерекшеліктері болуға тиісті. Және осы айтыстар кейіннен үлкен айтыс өлеңдерінің, яғни ақындар айтысының шығуына негіз салды, соның бастамасы болды деп түсінеміз.

Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрып салтына байланысты туған айтыстарды мазмұнына қарай бірнеше тақырыптарға бөлеміз. Солардың ішінде бастылары: «жар-жар», «бөдік айтысы», «қыз бен жігіт айтысы», «дін айтысы», «жұмбақ айтысы». Бұларды талдағанда «жар-жар» мен «бөдік» айтысына тоқталып жатпаймыз. Өйткені ол екеуін осы кітаптың алғашқы тарауында қарастырғанбыз. Бұл арада, қайталау түрінде, «жар-жар» мен «бөдік»- айтыс өлеңдерінің ең ескі алғашқы үлгілерінен саналатындығын ескертпекпіз.

Қыз бен жігіт айтысы

Бұл айтыс халықтың әдет-ғұрып салтына байланысты ойын-сауықтар кезінде айтылған және ол ойын-сауыққа жиналған жұртты көңілдендіру, күлдіру, ән мен өлең қызығына батыру негізінде туған. Мұның алғашқы үлгілерін белгілі ақын қыздар мен жігіттер шығарған. Оларды осы айтыстағы өлеңдерін кейіннен өлең айтуға икемі бар, бірақ өздерінің ақындық өнері жоқ жастар жаттап алып, ойын-сауық кезінде айтып жүретін болған. Бұл айтысты көбінесе қыздар мен жігіттер бастап, солар айтатын болғандықтан, халық оны «қыз бен жігіт» айтысы деп атаған.

Қыз бен жігіт айтысы, әдетте, екі жастың амандасуынан басталып, әзіл-оспақ, әдемі қалжың ретінде айтыла береді. Онда ақындар айтысындағыдай үлкен әңгімелер

қозғалмайды, ойын-сауыққа лайықты жеңіл-желпі күлдіргі жайлар сөз болады. Айтыстың өлеңі ертеде шығарылған және жұртқа таныс, үйреншікті, жаттамалы болғандықтан, оны ойын-сауық үстінде өлең айтуға икемі бар жігіт пен қыздың қайсысы болса да орындай береді. Бұл айтыстың мысалы төмендегідей болып келеді.

Жігіт:

Көгілдірік, ендеше, көгілдірік,
Көк дөненге жарасар өмілдірік.
Осындай бірме-бірге кез келгенде,
Айта гөр өлеңінді төгілдіріп.

Қыз:

Асыл қайрақ, замандас, асыл қайрақ,
Бау ағашта тұрады бұлбұл сайрап.
Құдай айдап осындай кез келгенде,
Өлеңінді айта гөр, тәуір сайлап⁷⁵, –

деп, айтысқа түскен қыз бен жігіт бір-бірін өлеңге шақырады. Бұлардың айтысы осылай басталып, үдей береді, жұртты күлдіру үшін әр нәрсені әдемі әзіл, қалжыңға айналдырады. Бұл ретте айтысушылар бір-бірінің бойындағы мін-кемшіліктерді де өлеңмен күлкі ететіні болады. Мәселен:

Қыз:

Қызға барған ел білсін атағыңды,
Түзетін ки мұнан соң шапаныңды.
Қыздан көңілі қалмаған қу көкірек,
Қырғызсаңшы бір қап жүп сақалыңды...
Сақалыңды айнаға көрші қарап,
Ту құйрықтан маңызды тор-бес қадақ.
Аулыңдағы бақалға күзеп сатсаң,
Алты сабын береді, жеті тарақ⁷⁶, –

75 "Айтыс" жинағы, 1941 ж., 41-бет.

76 "Айтыс" жинағы, 1941 ж., 58-59 беттер.

деп жігіттің қауқиған сақалын күлкіге айналдырады. Бірақ жігіт оған дау айтып – «Сөздің көркі – мақал, адамың көркі – сақал», – дегенді дәлел етеді. Және өз тарапынан қыздың да мінін айтып, өзіл етеді.

Айтысқа түскен қыз бен жігіт кейде қоңіл сырып, бір-бірін ұнататындығын да білдіріп отырады. «Бұдан былай таныс болып, көрісін жүресің» – дегендерді де өлеңге қосады. Айтысып отырған бір қыз жігітке: «Кешке таман қозы қараған кісі болып, келіп-кетіп жүр», – дейді. Оған жігіт:

... Қозы қарап, мезгілсіз бара берсем,
Итін қосар қу өкең сорым қайнап, –

дейді. Жігіттің бұл сөзіне қыз:

... Ит түгілі қасқырдан қорықпас ем,
Дәл өзіңдей, дариға, болсам жігіт, –
(сонда, 57-бет), –

деп жауап қайырады да, жігіттің намысына тие сойлейді.

«Қыз бен жігіт айтысы» ойын-сауыққа жиналғандарды көңілдендіріп күлдіру, қызыққа батыру тілегінен туғандықтан, айтысқа қатысушылар, бір-бірін жеңу, жүлде алу мақсатын көздемейтін секілді. Ойын-сауық дүкенін қыздыра беру үшін, олар өлеңді жанынан шығарумен қатар, ел арасында айтылып жүрген халық өлеңдерінің сөздерін де пайдаланатындығы байқалады. Мұны «Айтыс» атты жинаққа енген «Қыз бен жігіт айтысы» бөлімінен көреміз. Онда «Қаратаудың басынан көш келеді», «Қаратау кейде қарлы, кейде қарсыз», немесе «Әуеде аң болмаса, аласады» сияқты халық өлеңдері де қыз бен жігіт айтысына айналғандығын аңғарамыз.

«Қыз бен жігіт айтысының» өлеңдік құрылысы көбінесе халыққа белгілі он бір буынды өлең түрінде келеді. Және қазақ өлеңдерінің алғашқы түрлерінде кездесетін қайталау дәстүрін

көбірек қолданып отырады. Өсіресе, өлеңнің бастапқы екі жолын жігіт те, қыз да қайталай отырып, өздерінің айғайын деген негізгі ойын өлеңнің үшінші-төртінші тармағымен білдіреді.

Қорыта келгенде, халықтың әдет-ғұрып ойын-сауық салтына байланысты туған «қыз бен жігіт айтысы» қазақ ауыз әдебиетінде «айтыс» жанрының алғашқы үлгілерінің бірі болып табылады. Ол кейіннен үлкен «айтыстың» шығуына негіз салған жанрдың бірінен саналады.

Дін айтысы

Тарихшылардың айтуына қарағанда,⁷⁷ XVI-XVII ғасырға дейін қазақ халқы тұтасынан бір дінде болмаған, тек XVII ғасырдан бері қарай ислам дінін қабылдап алған. Осы кезден бастап ислам – қазақтардың да негізгі дініне айналған.

Дін иелері, қожа-молдалар қазақ арасына ислам дінін үгіттеп жаю үшін поэзияны, соның ішінде айтыс өлеңдерін пайдаланған. Олар халыққа түсініксіз дін сөздерін, діни шарттарды кейбір жалдамалы ақындар арқылы ұғындырмақ болған, көпшілікке түсінікті ақылдық тілмен діни әңгіме-үгіттерді таратқан⁷⁸. Дін иелері өздерінің қолынан ұстаған ақындарына әдейілеп тапсырып, жұрттың жиналған жерінде дін үгіттерін айттырған, не туралы және қалай айтуды алдын ала ескертіп те қойған. Осы негізде діни тақырыпқа арналған айтыс өлеңдері туған.

Дін айтысы екі ақынның бір-біріне берген сұрау-жауабы түрінде айтылады. Айтыстың негізгі тақырыбы дін әңгімелері, дін үгіті болады, соларға қараңғы халықты нандыру, нандырып, сендіру жағы қарастырылады. Бұл

77 История Казахской ССР, том I, 1957 г., стр. 186.

78 С.Мұқанов, «Айтыс», 1941 ж., 8-бет.

ретте дін айтысы жаңалығы жоқ, бір айтқанын қайталай беретін өлеңге айналады. Дін айтысының үлгісін, мәселен, Болық пен Елентай дейтін акындардың мына бір айтысынан көруге болады.

Болық:

Ақын жігіт атапған, Елентайым,
Өнерпаздың өнерпаз білер жайын.
Жауап бер, бір азырақ сөз сұрайын:
Әуелі не жаратты бір құдайым?

Елентай:

Болық, маған белгілі сенің сырын,
Біздерден артық емес айтқан жирын.
Бұрынғы даналардан есітемін,
Жер менен көк жаралды елден бұрын
(сонда, 8-бет)

Осыдан әрі қарай дін өңгімелері жаңағы екі акын айтысының негізгі тақырыбы болып кетеді. Құдайдың алғашқы жаратқаны жер мен көк болса, сол жерді көтеріп тұрған кім деген сұрауға: «Көк өгіз», – деп жауап қайырады Елентай. Көк өгізді көтеріп тұрған балық, оны көтеріп тұрған су, ал суды көтеріп тұрған бұ... деп өлеңге қоса, өңгімесін соза береді.

Осы сияқты дін айтыстарында сұрау-жауап ретінде аспан әлемі, жердің асты-үсті, табиғат көріністері, хайуанаттар дүниесі айтылады. Бұлардың барлығын жаратушы бір құдай екендігін айтып, халықты соған нандырмақ болады. Сондай-ақ, дін айтыстарынан бес уақыт намаз оқу, ораза ұстау, қайыр-садақа, үшір-пітір беру жайы да орын алады. Бұларды да дін айтысы халықтың «құдай тағаланың өмірін орындау, құлшылық ету» жағын көзден өңгіме етеді; намаз оқыған, ораза ұстаған, қайыр-садақа берген адам ғана «жұмақтың»

төрінен орын алады, ал бұл шарттарды орындамағандар «тамыққа» жанады деп қорқытады. Сойтіп, дін айтыстары әр түрлі діни ұғымдарды елге тарату, қараңғы халықты дін насихаттарына сөзсіз бағындырып ұстау мақсатын көздеген қожа-молдалардың бір кездегі үгіт құралы етіп пайдаланғандығын аңғарамыз. Бұдан дін үгіттерін араб тілінде халыққа ұғындыра алмайтындығын, ол халыққа түсініксіз болатындығын білген қожа-молдалардың поэзияны дін насихатының құралы еткендігі көрінеді.

Ерте кезде дін айтысы қазақтың ауыз өдебиетінде белгілі жанр болғандығы да байқалады. Бірақ бертін келе халықтың дүние танудағы көзқарасы ұлғайған және діниін халыққа жат екендігін түсіне бастаған кезінде, дін айтыстарын бұрынғыдай құптап қарсы алушылық жойыла береді; дін айтыстары өз алдына өдебиеттік жанр болудан қала бастайды. Бұдан, әрине, кейінгі кездегі айтыс өлеңдерінде дінге байланысты ұғымдар, дін үгіттері мүлде айтылмайтын болды деген түсінік тумайды. Ондай діни өңгімелер бергі кездегі акындар айтысынан да орын алған. Мәселен, Шоже мен Кемпірбайдың бір айтысында, Шоже әр нәрсені айта келіп: «Уағтурн ләззәйтүш», – деген аяттың мағынасы не деп сұрайды. Онысы ескі дін аңызы бойынша, Мұса пайғамбардың Сина (Синай) тауына шығып, құдаймен жауаптасқан сөздерінде не айтылғанын шешіп бер дегені еді. Бірақ, діни білімі шала Кемпірбай бұған жауап таба алмай, жеңіліп қалады. Бұл мысал дін өңгімелерінің соңғы кездегі акындар айтысынан да орын алғандығын аңғартады. Өйткенмен ол таза дін айтысы емес еді, өйткені бұл кезде дін айтысы бұрынғыдай, өз алдына сақталған айтыс болмайтын.

Дін айтысы қазақтың айтыс өлеңдеріне, оның қалыптасып дамуына зор ықпал-әсер жасаған айтыс емес. Бұл арада дін айтыстарын сөз қылып отырған себебіміз қазақта айтыс жанрының алғашқы үлгілері қандай екендігін, онда не

айтылғанын қарастыру жайын көздегендіктен. Ал, өлеңдік жағынан алғанда, дін айтыстары үздік шыққан айтыс тобына жатпайды. Тек дін жайын сөз ететін қара дүрсінді өлеңдер болып келеді.

Жұмбақ айтысы

Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне, әдет-салтына байланысты туған айтыс өлеңдерінің тағы бір түрі – жұмбақ айтысы. Бұл айтыс та ойын-сауық үстінде, көпшіліктің жиналған жерінде айтылатын болған.

«Жұмбақ айтысы» бүкіл айтыс өлеңдерінің ішінде ең қиыны секілді. Өйткені ол тапқырлық пен білгірлікке құрылады. Сондықтан мұндай айтысқа түсу үшін ақынның өлеңді суырып салып айтуы жеткіліксіз. Бұған қоса ақын тапқыр, білгір және тез ойлап, шапшаң жауап беретін болуға тиіс. Сонда ғана ол өзімен айтысқа түсін отырған ақынның сынау мақсатымен оқыстан берген жұмбағын дұрыс шеше алатын болады. Бұл үшін жұмбақты берушінің де, оны шешушінің де әр нәрседен хабары, көп мәліметі болуы шарт. «Жұмбақ айтысына» қатысушылар жұмбақ ететін нәрселерін көбінесе адамға таныс, деректі заттардан алады, бір затты екіншісімен салыстыру арқылы жұмбақ шығарады. Бұл ретте жұмбақ көлеміне кіретіндер: аспан әлемі, жаратылыс дүниесі, хайуанаттар, адам, оқу-білім, еңбек-кәсіп құралдары т.б. болып келеді.

Қазақта айтысқа қатысқан ақындар көп болғанымен де, олардан «Жұмбақ айтысына» араласқандары аз сияқты. Мұның өзі «жұмбақ айтысының» оңай еместігін аңғартады. Дегенмен, бұл айтысқа қатысқа Рысжан, Әсет, Шөкей, Қубата, Нұржан, Сапарғали секілді ақындардың болғанын білеміз. Олардың жұмбақ түріндегі айтыстары аталған

ақындардың ақындық өнерімен қатар, тапқыр, білгір адамдар екендіктерін көрсетеді. Мысалға, Рысжан мен Әсеттің айтысын алайық. Бұл екеуі де ірі айтқыш, ел арасына атағы жайылған ақындар болған. Әсет «айыр көмей, жез таңдай, қаусырма жақ» атанған ақын.

Олар бір-бірін сырттай білгенімен де, жүздесіп айтыспаған екен. Бір жылы көп елдің жиналған жерінде (бір деректерге қарағанда, олар бұрынғы Қоянды жәрмеңкесінде кездескен секілді) Рысжан мен Әсеттің қызу айтысы болады. Оны ел адамдары ұйымдастырған деседі. Осы айтыста атақты екі ақын бір-бірінен ақындық өнер асырамыз деп зор тартысқа түседі. Бірақ жеңісе алмайды. Сонда Әсеттің білгірлік шама-шарқын сынамақ болып, Рысжан бірнеше жұмбақ айтады. Оқыстан берілген жұмбақтарды Әсет іркілместен табан астында шешіп береді. Әсет Рысжанның бірінші жұмбағын шеше отырып, сол замандағы әкімдерді, болыс-билерді мейлінше жамандайды: «Елубасы – құзғын, старшын – қаңға тояттаған қаршыға, онбасылар – күйкентай» деп көрсетеді. Рысжанның екінші жұмбағы – адамның дене мүшелері. Мұны да Әсет әдемілеп шешіп береді. Ал үшінші жұмбағында:

Арықтап бір түіе өлді жетіп ажал,
Алты батпан бұлы бар безбенге сал.
Сүйегі жерден, көкпен табылмайды,
Білдің бе, мұның өзі қайда өлген мал? –
дейді Рысжан. Бұл жұмбақты Әсет:
Домбыра саған ерген бұлбұл екен,
Рысжан соңлер сөзге қырғын екен.
Арықтап оттай алмай өлген түіен
Ақылмен абайласам бір жыл екен
(«Айтыс», 239-бет), –

деп шешеді және «алты батпан бұлы бар» дегені бір жылдағы алты ай жаз дейді. Соңында ол қыздың барлық жұмбағын табан аузында шешіп шығады, тез ойлап, шапшаң жауап қағырады. Өз кезінде жұмбақ айтыстарының мәні зор болған. Ол ақынның көп ізденуіне, білмегенді білуіне талпындырған. Оай етпесе, айтыста жеңіліп қалатындығын білген. Мұның өзі кейінде жастардың білімге ұмтылуына әсер еткен деуге болады.

Қазақ халқының ертеде туған айтыс өлеңдерінің түрлері жоғарыда аталғандар ғана емес. Санай берсек, бұл алуандас айтыстардың түрлері өте көп. Мәселен, ерте кезде Жетісу жағында «Тау өлең», «Жер өлең», «Су өлең» деген айтыстар да болған. Онда айтысқа түсетін ақындар өз еліндегі және өздері білетін тау, жер, суларды атап, өлеңге енгізген. «Тау өлеңінің» айтысына қатысатын ақындар өздері білетін тауларды атап отырып, олардың қандай артықшылығы, қасиеті, пайдасы барлығын көрсеткен. «Жер өлеңі», «Су өлеңі» дейтін айтыстар да осылай айтылған⁷⁹. Мұндай айтыстар ақындардың білім шарқын байқайтын сынға да айналған.

Сондай-ақ ерте кезде «Мал мен несінің айтысы», «Өлік пен тірінің айтысы» сияқты айтыстар да болған. «Мал мен несінің айтысында» төрт түлікті өсіру үшін оның күтімін жақсарту, қорасын, жем-шөбін даярлау керектігі сөз болады. Және ол әдетте шаруаға икемі жоқ, салақ, бейқам адамдарға арналады. Мұндай адамдардың малы бағысыз, күйсіз келетіндігі айтылады. Мысалға осы тақырыптағы мына бір айтысты алайық:

Мал несі:

Неғып жүрсін, қу жалғыз шолақ сныр,
Снырымен Айтқтың болдың үйір.

79 — М.Оуесов, Қазақ әдебиетінің тарихы, I том, 684-бет, 1960 ж.

Үй маңында кодені жұлып жатпай,
Сен шолаққа бір сойқан болып биыл.

Сныр:

Жасағанның жарлығы тастан қатты
Сүмендетіп арыттың кер жорға атты.
Үй қасында коденің түк дәмі жоқ,
Қара өлеңің қамыспен түбі төтті⁸⁰, -

дейді. Содан әрі қарай сныр несіне көп кінәлар тағады. «Жалқауланып, жазда шоп шаппадың, қыдырумен уақыт өткіздің, менің қысқы жем-шөбімді, қора-қопсымды қамдамадың, ақырында, арықтап өлетін болдым, көршілерге телміретін болдым», - деп айыптайды.

«Мал мен несінің айтысы» көбінесе осы тәрізді болып келеді. Малы мен несін айтыстыру арқылы айтыс өлеңдері шаруа адамының қамын қарастырады, төрт түлікті өсіру ерінбей еңбек етуге байланысты екендігін аңғартады. Бұл осы тақырыптағы айтыстардың негізгі сарыны болады. Ал, әдебиеттік жағынан алғанда, «мал мен несінің айтысы» күлкі-сықақ түрінде айтылады, малға қарамайтын, шаруаға қыры жоқ адамдарды сынға алады. Мұндай айтыстардың өз кезінде мәні-маңызы болғандығы сөзсіз. Ол бұл мәнін осы күнде де жойған емес.

Жоғарыда аталған «Өлік пен тірінің айтысы» да — қазақтың айтыстарынан орын алған әдебиеттік түрдің бірі. Бірақ, бұл тектес айтыстар сан жағынан алғанда көп емес. Соның ішінде ауызға аларымыз «Боздақ пен Ақбаланың айтысы».

Қазақтың айтыс өлеңдері жайында жазған еңбегінде Сәбит Мұқанов мынадай бір пікір айтады: «Ислам дінінің заңында, — дейді ол, — өлікке дауыс шығарып жылау, өсіресе әйелге жылау, «күнә» болған. Бірақ бұл «күнәны» қазақ халқы

80 — Сәкен Сейфуллин, Қазақ әдебиеті, I кітабы, 1932 ж., 127-бет.

еш уақытта тыңдаған емес, одан тиылған да емес⁸¹. Расында да, қазақ халқы нағыз діншіл, дін сөзіне жан-тәнімен берілген халық емес. Өткен кезде қазақтар құдайды басына қиыншылық іс түскен жағдайда ғана есіне алған, сол қиыншылықтан құтқар деп жалбарынған. Кейде, олар бір қуанышқа не болса, соны құдай берді деп түсінген, қуаныш үстінде құдайды есіне алып, шүкіршілік еткен. Ал басқа уақыттарда қазақтың құдайға спынуы да, табынуы да шамалы болған. Және де егер қазақтың ісі оңға баспай жатса, ауырмалық үстіне ауырлық, азап түсе берсе, онда құдайға жалбарынудың орнына, сол құдайды аңы, ашулы сөзімен тілдеп те тастайтын болған.

Дін сөзіне онша сене қоймаған қазақ исламның заңдарын мүлтіксіз орындаған да емес. Егер ислам дінінің заңы бойынша, өлген адамды жоқтап жылауға болмайды делінсе, бұл заңды қазақтар бұзған. Өлген адамын жоқтап жылаған да және сол алам жайында әдемі әңгіме-жырлар шығарып, есте қалдырған. Мұны ол айтыс өлеңдеріне де енгізген. Бұған «Боздақ пен Ақбаланың айтысы» дәлел. Онда бір-біріне ғашық болған, бірақ арманына жете алмаған екі жастың сыры, көңіл-күйі, ауыр қайғысы беріледі. Бұл айтыс сүйген қызы Ақбаладан айрылған Боздақтың сөзімен басталады.

Боздақ:

Әуеде ызылдайды жасыл сона,
Қатыпты айдалада жалғыз мола.
Жайлауың мен кеткенде Терек еді,
Болмасын Ақбала қыз, мына қара...

Ақбала:

Жайлауы біздің елдің құм еді ғой,
Базарға қой айдаса пұл еді ғой.

81 – «Айтыс», 1941 ж., 8-бет.

Басыма келмей жатып өлең айтқан
Қайғырған қайсы байдың ұлы еді ғой!
(«Айтыс», 9-бет), –

деп басталған айтыс, екі жастың арасындағы махаббат сырын, арманы мен мұңын, көңіл-күйін білдіреді, жарасқан жастық кездерін еске түсіреді. Соңғын, бұл айтыс «өлік пен тірінің айтысы» деп атала тұрса да, сүйікті адамның еш уақытта да естен шықпайтынын аңғартады.

Өткендегі тұрмыс-тіршілік, әдет-ғұрып салттарына байланысты туған «айтыс өлеңдерінің» бастылары жоғарыда аталғандар. Бұлар қазақтағы айтыс өлеңдерінің алғашқы үлгілері, кейінгі кезде туған үлкен айтыстардың, яғни ақындар айтысының бастамасы еді.

Ақындар айтысы

Айтыс өлеңдерінің ішінде ең көлемдісі, тақырыбы мен мазмұны жағынан күрделісі, көркемдік жағынан әдемілері – ақындар айтысы. Қазақтың айтыс өлеңдерін зерттеген әдебиетші-ғалымдардың айтуына қарағанда, шын мәніндегі үлкен айтыс, яғни ақындар айтысы, молшермен алғанда он тоғызыншы ғасырда туған. Бұлай деудің бірнеше себебі бар секілді. Ең алдымен, XIX ғасырға дейінгі айтыс ақындары жайында өмірбаяндық деректер де, олардың айтыс өлеңдері де сақталмаған. Тіпті XVIII ғасырда өмір сүрген кейбір ақындардың (Бұхар жырау, Көтеш, Жанкісі, Шал ақын т.б.) аттарын білгеніміз болмаса, айтыс өлеңдерін толық білмейміз. Олардың қай түрде, қандай көлемде айтысқандарын дәлелден айту да қиын.

Ал он тоғызыншы ғасырда ақындар айтысына қатысқан адамдардың аты-жөні белгілі, кейбір айтыс өлеңдері де сақталған. Бұған Қазақтың Ғылым академиясында XIX

ғасырда ақындар айтысына араласқан бір жүз елуден аса адам жайында өмірбаяндық материалдардың болуы және олардың айтыс өлеңдері жиналуы дәлел. Бұл материалдар өткен ғасырда ақындар айтысының мол дамығандығын, оған көптеген адамдар қатысқанын көрсетеді. Сонымен қатар, ол ақындардан қалған айтыс өлеңдер де мол дүние екендігін білдіреді.

Демек, айтыстың күрделі, көлемді түрі, яғни шын мәніндегі ақындар айтысы, XIX ғасырдың бас кезінде туып, бертін келе, молайып дамыған, халық әдебиетіндегі басты жанрдың біріне айналған. Бұған көптеген ақындар қатысып, өздерінің ақындық өнері, қызметімен айрықша үлес қосқан.

Октябрь революциясына дейін жазу өнері болмаған қазақ сияқты елдерде ақындар айтысының алған орны, атқарған қызметі ерекше еді. Жазба әдебиет тұмай тұрған кезде ақынға «ақын» атағын өперетін де осы «айтыс» болған және ол ақындар үшін үлкен сын деп есептелген. Сол сыннан өтіп, көпшілікке ақындық өнерін танытқан адамды ғана халық «ақын» деп білген.

Өрпие, ақындар айтысына екі ауыз сөздің басын ұйқастырып өлең шығарушылардың барлығы бірдей қатысқан емес. Ақындар айтысына ақындық беті ашылған, біраз даярлықтар жасап келген, ысылған адамдар ғана араласқан. Бұл жөнінде Сәбит Мұқанов «Айтыс және ақын» деген еңбегінде (1941 ж.), Жамбыл шығармаларының толық жинағына жазған кіріспесінде (1946 ж.), Мұхтар Әуезов «айтыс өлеңдері» және «Жамбылдың айтыстағы өнері» туралы жазған зерттеуінде (1948 ж.), Есмағамбет Ысмайылов «Ақындар» атты монографиясында (1956 ж.) ғылым үшін мәні бар бірнеше фактілер келтіреді. Олар шын мәніндегі үлкен айтысқа түсушілердің қайсысы болса да аса көп даярлық жасағанын айтады. Мәселен, жас кезінде ақын болуды мақсат еткен Жамбыл ауыл-үй арасында, кіші-гірім ойын сауықтарда

жанынан өлең шығарып жүреді, бірақ онысымен үлкен «ақын» танылмайды. Сондықтан ол өзінің ақындық өнерін сынату және ақыл-кеңес алу, ақындық өнерге үйрену мақсатымен сол кездегі атақты ақын Сүйінбайға келеді. Жамбылдың ақындық талантын таныған Сүйінбай жас ақынға көп ақыл береді, жақсы ақын болу үшін не істеу керектігін айтады. Көп уақыт Жамбыл аға ақынның қасында болып, одан сөз өнерін үйренеді, үлгі алады және Сүйінбайды тәрбиешім, ұстазым деп түсінеді. Кейіннен Жамбылдың ақындық қанаты қатқан шақта ғана, Сүйінбай оның айтысқа түсіп, ақын атағын алуына рұқсат етеді. Жамбылдың:

Менің пірім – Сүйінбай,
Сөз сойлемен сынбай,
Сырлы сұлу сөздері
Маған тартқан сыпындай.
Сүйінбай деп сойлесем,
Сөз келеді бұрқырап
Қара дауыл күйындай⁸², –

деуі тегін емес. Жоғарыда айтылғандар Жамбылдың «ақын» атағын алу жолында қандай даярлықтар жасағанын, ақындық алғашқы адымы неден басталғанын көрсетеді.

Мұндай ақындық даярлықтарды жалғыз Жамбыл емес, өткендегі ірі ақындардың барлығы да жасаған. XIX ғасырда қазақ еліне ақындық аты шыққан Жанақ, Шөже, Кемпірбай, Тоғжан, Орынбай, Балта, Біржан, Әсет, Рысжан, Майкөт, Сабырбай, Сара, Кеншімбай, Нұрпейіс тағы солар секілді жүздеген жүйріктер «айтыс» арқылы, ақындық үлкен сыннан оту арқылы ақын атанған. Бұлардың бәрі де өздері үшін үлкен сын болып табылатын ақындар айтысына бірден түскен емес.

82 Жамбыл, Толық шығармалары, 1946 ж.

Олар көп даярлықтар жасап отырып, ақындық өнері кемеліне келген кезде ғана айтысқа араласқан.

Айтыс – ақындар үшін сөз таласы, сөз барымтасы, сөз майданы ғана емес. Ол – ақындық өнер салыстыратын, жауаптаса отырып, білім шарқын байқататын жер. Сондықтан да айтысқа түсетін әрбір ақын бұл жайлы жақсы ұғынып, мол дайындықпен келетін болған. Бұл ретте айтысқа түсетін ақынды С.Мұқанов бөйгеге қосылатын тұлпарға теңейді. М.Әуезов «Жамбылдың айтыстағы өнері» туралы жазған еңбегінде шапшаң айтқыш, суырып салма ақынды: «Қынаптан қылып суырғандай жалт еткіш, өткір өнер иесі», – дейді. Және: «Шабыты келген ақпа ақын бабындағы қыранға меңзес, томағасын тартқанда алғыр қыран бар өңірді сәтте көріп, шолып өтіп қимыл еткен шоп басын, қыбыр еткен тышқан жүрісін, қылт еткен түлкі түгін лезде шатып қалғандай, айтыс ағымындағы ақпа ақын да сондай көмескіні көргіш, бұлдырды білгіш болмақ шарт. Бұл қасиет оңай орнамайды, ол шын ақпа ақын өнеріне бейім болған күнде де ұзақ сонар жол кешіп, сан айтыста сілкісе жүріп, сан рет жаға жыртып тон тоздырып барып келеді», – дейді⁸³. «Айтысқа түсетін ақындардың мұндай ақындық дәрежеге жетуі үлкен даярлық, көп ізденудің нәтижесінде болмақ», – дейді Е.Беймағұлов «Ақындар» атты еңбегінде.

Айтысқа ақындардың көп даярлықпен келуінің екінші бір себебі бар. Айтыс халықтың жиналған жерінде өткізіледі және айтыс не туралы, қандай тақырыпта болатындығы ақындарға алдын-ала белгісіз болады. Айтыстың тақырыбы сол айтыс үстінде туады. Сондықтан әрбір ақын өзімен айтысатын ақындарды қай ретпен жеңу, неден сүріндіру жайын қарастыра, соған даярлана, ойлана келеді.

83 М.Әуезов, «Жамбылдың айтыстағы өнері», Е.Беймағұловтың «Ақындар» атты кітабынан алынды, 1956 ж., 23-24-беттер.

Әдетте, айтыс екі ақынның амандасып көрісуінен басталады да, содан әрі қарай үдей береді, көптеген мәселелерді көтеретін болады, бір тақырыптан екіншісіне ауысып отырады. Мәселен, Батта ақын Шөжемен айтысқанда сөзін:

Шөже ақын, сен де шешен, мен де шешен,
Салғанда қара алдына мен бір көсем.
Екеуіміз екі жақтың жүйрігіміз
Күйлі, жайлы жүрмісің аман, есен?⁸⁴ –

деп бастайды.

Бірақ айтысқа түскен ақындардың көпшілігі айтысты амандық-саулық сұрасудан бастап беруді дәстүр етпейді. Көбінесе олар, жекпе-жек ұрысқа шыққан батырлардай, бір-біріне айбар шеге, күш көрсете келеді. Әрқайсысы өздерінің мықтылығын айтып, бір-бірін ығыстыра, үрейлендіріп қорқыта сөйлейді, сескендіріп үркітпек болады. Мәселен, Шәріпжамалмен айтысқа түскен Әжек ақын: «Мен саған біле білсең, келген тажал», – деп қыр көрсетеді. Әсет ақын Рысжанға:

Айыр көмей, жез таңдай қаусырма жақ,
Алты арысқа білінген өкең менмін,
(«Айтыс», 230-бет), –

дейді. Бірақ Әсеттің айбарынап қымсынбаған Рысжан өзінің де осал ақын еместігін айтып:

Ақынның тура келмей данасына,
Соқтықтым жанып тұрған шаласына
(«Айтыс», 231-бет), –

дейді де Әсетті кеміте сөйлейді. Кемпірбай ақын Шөжеге:

84 С.Сейфуллин, Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары, 130-бет.

Жолықпай дүр ақынға жүр екенсің,
Берейін сыбағанды әлдеқайдан”.

деп асқақтайды. Шөжеден өзінің ақындық өнері артықтығын айтып қорқытпақ, үрейлендірмек болады. Ал белгілі Жанак ақын Түбек ақынмен қағысқанда, салған беттен:

Біздерді «шу» дегенде өлең басты,
Өлең айтсақ, аруағың сенің қашты.
Сенімен он сегіз күн тарпысармын,
Одан ары жан маған шыдамас-ты
(сонда, 138-бет),

деп ойқастайды.

Кейде айтысқа түскен ақындар өздерінің мықтылығын ғана айтып қоймайды. Сонымен қатар, келген жерінің, ел-жұртының, шыққан ортасының да мықтылығын білдіріп қыр көрсетеді. Бұларды айтумен де айтысын отырған ақынды қорқытып, қобалжыту, ығыстырып алу жағын қарастырады.

Осы ретпен айтысқа кіріскен ақындар ұзақ арпалысады: дауласа, салғыласа отырып, әр алуан өңгімелерді ортаға салады. Бұл ретте олар әшейінде айтпайтын тұрпайы сөздерді айтуға дейін барады. Бірақ қызу айтыс үстінде ондай сөздерге кенірім етілетін болады. Сонымен қатар, айтысқа түскен ақындар кейде бір-бірін жеңу мақсатымен әрқайсысының бойындағы мін, кемшіліктерін де қазбалайды. Мәселен, Шөжемен айтысқан ақындардың барлығы да оны жасытып жасқандырмақ болып, Шөженің соқырлығына тиіседі. Балта ақын Шөжеге:

Өз сөзің дәл өзіңе жөн де, соқыр,
Ел кемітін жүруін жөн бе, соқыр?

Қараөткел, Көкшетауды жеген, соқыр,
Ел түзеуші, тергеуші сен бе, соқыр?
(сонда, 131-бет) –

дейді.

Бірақ бұдан Шөже қымсынып қысылмайды да. Сондай-ақ, айтыс үстінде Біржан Сараның барғалы отырған күйеуі Жіненкүлді қортық деп кемітеді, әшейінде айтпайтын сөзін айтады. Омаркүл Төбияға айттырып қойған күйеуін: «Жидіген таз», – деп мысқылдайды. Мұның бәрі қарсы айтысын отырған ақындарды жеңу үшін қолданылған айла-амал, құрылған тұзақ секілді болса да, олар одан мүдіре қоймайды. Жалпы алғанда, айтысқа түскен ақындар мұндай нәрселерден немесе өлең шығара алмағандықтан жеңілмейді. Олар екі мәселеден жеңіліс табады. Біріншісі, ақынның білім көлемі тайыз келсе, әр нәрседен мәліметі, хабары болмаса, айтыс үстінде оқыстан қойылған сұрауларға табан аузында жауап қайыра алмай қалса, онда ақын жеңіледі. Ақын өзінің жеңілгендігін мойныдан, сөзді доғаратын болады. Екіншісі, ақын әлеуметтік мәні бар мәселелерден жеңіледі. Айтысқа түскен кейбір ақындар өз елінің байлығын, байларын, бәні мен болысын, дін иелерін, ел басқарған адамдарын мақтап, дөріштей келеді. Бұған қарсы ақын дәлелді дау айтады, жаңағы мақталған адамдарды қатты сынға алады, олардың халыққа жасаған жауыздық істерін әшкерелейді. Алғашқы ақын бұл сынға қарсылық білдіре алмаса, жеңілген болып шығады. Ол қаншама дауласам дегенімен шындықтан асып кете алмайды. Бұл ретте Жамбылдың Құлмамбетпен, Досмағамбетпен айтысын алайық.

Жамбыл мен Құлмамбеттің айтысы 1881 жылдар шамасында болған. Құлмамбет сөзге жүйрік, алғыр ақын болыпты. Сондықтан да ол «Құланаяң Құлмамбет» аталыпты.

Ол өзінің әдеті бойынша бұл жолы да Албан руындағы байлардың атынан сөйлеп, оларды меілінше мақтайды. Мұндай байлар сенің елінде жоқ деп, Жамбылды мұқата сөйлейді. Бірақ Жамбыл өзін байлардың сойылын соғып, солардың сөзін сөйлеп жүрген ақын еместігін ескертеді де, халық ақыны, халықтың жыршысы екендігін айтады. Сонан кейін жаңа ғана Құлмамбет мақтаған байлардың жекесұрындық сипатын жиренішті түрде суреттеп береді. Бұл байлар еңбекші халықты езу, қанау арқылы байығандығын айта келіп:

Адамдықты айт,
Ерлікті айт, батырлықты айт,
Ел бірлігін сақтаған татулықты айт.
Қарынбайдай сарандар толып жатыр.
Оны мақтап әуре болмай жөніне қайт⁸⁶! –

дейді. Және сол Қарынбайлардың шапбауын көтеріп, сөзін сөйлеп отырған Құлмамбеттің аузын ашырмай, жеңіп шығады. Ақынның міндеті байлардың жыршысы болу емес, халықтың жырын жырлаушы болу екенін, адамдықты, ерлікті, халық ісі үшін күрескен адамдарды жырлау екендігін көрсетіп береді. Жамбылдың орынды сөзіне жауап қайыра алмаған Құлмамбет жеңіліп қалады.

Жамбыл Досмағамбетпен айтысқанда да халықты қанаушы бай, молдалардың еңбекші елге істеп отырған озбырлық, обырлық істерін әпкере етеді. Сол қанаушы таптың сөзін сөйлеп отырған Досмағамбетті де сынға алады. Досмағамбеттің молдалық құрып, елді алдан жүргенін Жамбыл былай суреттейді:

Молда емессің, соқырсың
Зікір айтып зарлаған,

86 Жамбыл, Толық жинақ, 1946 ж.

Жаназа оқып өлгенге,
Педия алып жалмаған.
Шарнағат жолы мынау деп,
Қараңғы пайдан халықты
Көзді жұмып алдаған.
Кедей өлсе үйіне,
Күніреніп бармаған.
Аттана шауып бай өлсе,
Қирағаттап құранды,
Күні-түні сарнаған (сонда), –

дейді. Халық атынан айтылған бұл шындыққа Досмағамбет жауап қайыра алмай жеңіледі.

Айтысқа түскен ақындардың жеңу-жеңілуі, негізінде, жоғарыда аталған екі жағдайға байланысты дей отырып, кейде кейбір алғыр ақындардың болмашы нәрседен жеңіліп қалатындығы барлығын байқаймыз. Мәселен, бір ретте Жанақ ақын қатарынан он алты ақынды жеңіп шығады. Бірақ ол он жетінші болып айтысқан бала ақын Сабырбайдан жеңіліс табады. Сондай-ақ жаңағы Сабырбай ақын ұзақ жылдар бойына ақын қыз Тойбаламен айтысып, тартысып жүреді. Шаң ілеспес алғыр ақын атанған бұл екеуі бір-бірін жеңісе алмай аңдысу, қапысын тауып мұрттай ұшыру жайын қарастырып жүреді, бірақ жеңісе алмайды. Ақырында Сабырбай Тойбалаға тұрнайы бір қалжып айтам деп қалпақтай түседі, жеңіледі.

Айтыста жеңілген ақын «жеңілдім» деп ашу шығармаған. Жеңілгендігі үшін ашулану ақынға лайықсыз, ол жамандықтың белгісі деп түсінген. Және де жеңілген ақындар кейіннен қандай жағдайда, кімнен жеңілгендігін өздері айтып та жүрген. Жанақ Сабырбайдан, Кемпірбай Шөжеден, Сүйінбай Күнбаладан қалай жеңілгендіктерін кейінгі ұрпаққа

мәлім етіп, жырлап берген. Мәселен, Кемпірбай Шөжеден қалай жеңілгендігін:

Келін ем осы тойға өктемделіп,
Жүруші ем қу соқырдан секемделіп.
Бағасы жоқ соқырмен айтысам деп,
Жығылдым төрт аяғым көкпен келін⁸⁷, –

дейді. Мұндай мойындаулардың өз кезінде жас ақындар үшін мәні де болған. Олар ақындардың неден жеңілетіндігін, қай ретте сөзден ұтылатындығын еске алып, одан өздері үшін қорытынды жасап отырған. Бұл ретте көптеген айтыс өлеңдері сол жеңілген ақындардың айтуымен сақталған секілді.

Жоғарыда айтыс өлеңдерінің тақырыбы өте көп және айтыс үстінде туатындығын ескерткенбіз. Шынында да, айтысқа түсетін ақындардың алдын ала белгілі бір тақырыпты даярлап әкелетіндері аз секілді. Өйткені, болашақ айтыста кімнің не туралы айтысары, қандай мәселенің төңірегінде сөз қозғайтындары күні бұрын мәлім болмайды. Айтыстың қызықтылығы да осында. Егер айтысатын ақындар алдағы тартыс тақырыптарын алдын-ала білетін болса, онда айтыс кезектесіп өлең айтумен бір болар еді. Бірақ айтыста мұндай жағдайлар болмайды. Айтыстың тақырыбы екі ақынның жауаптасып, қағысуынан туады, үлкен өңгімелер тосыннан, тұтқиылдан шығады да, әрі қарай бір өңгімеден екіншісі туып, дами береді. Айтысқа түскен ақындар ұсақ-түйек қалжыңдардан бастап күрделі сөзге келтіретін; дау тудырып айтысатын, қыздыра, үрлей түсетін жайларға дейін барысады. Бұл ретте олардың көбірек көңіл бөлетіні, үңіле қарап, ақтара жырлайтыны ру мен ру арасындағы қарым-қатынастар жайы болады.

87. Сәкен Сейфуллин. Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары, 1931 ж., 137-бет.

Октябрь революциясына дейін үстемдік еткен қазақтың байлары мен болыс-билері ел билеу ісінде халыққа жат саясатты қатты қолдап, соны жүзеге асырып келді. Олар қазақ қауымын руға бөліп жіктеу, ру намысын қорғаған болып, ел арасында ұрыс-жанжал шығару, бір руды екіншісіне айдап салу, араздастыру, шапқыншылық жолымен барымта алдыру т.б. арқылы өз дәрежелерін көтере түсуді көздеді, пайда табуды мақсат етті. Халыққа жат бұл саясатты жүргізу, ру тартысында сөз сойылып соқтыру үшін, олар айтыс ақындарын да қол шоқпар етуге тырысты; кейбірақындарға азын-аулақ ақы беріп, сөз барымташысы ретінде пайдалану әрекетін жасады. Ондай жалдамалы ақындарына олар өздерінің рударын, байларын, белді деген адамдарын мақтатып, қарсы жақты жамандатып отырды. Бұл ретте К.Маркс пен Ф.Энгельстің: «Буржуазия... дәрігерді, юристі, священникті, ақынды, ғылым адамын өзінің ақыты жалдама қызметкерлеріне айналдырды»⁸⁸, – деген сөзі қазақ байларына да арнатып айтылған деуге болады.

Бірақ айтыс ақындарының ішінен бірен-сараны болмаса, көпшілігі қазақ байларының сойылып соғып, солардың ру намысын қорғаушысы болған емес. Рас айтысқа түскен ақындардың ру мәселесіне соқпай кететіні жоқ. Өңгіме ру мәселесін айтысқа қосуда емес, оны қалай және қай тұрғыдан қосуда ғой. Біздің байқауымызша, ру жайып сөз қылған ақындардың көпшілігі бұл мәселені халықтық тұрғыдан қозғайды; рудың белді адамдарын, болыс-билерін, байларын зор дәрежеге көтеріп мақтай бермейді; қайта олардың жауыздық іс-әрекеттерін, жағымсыз қылықтарын ашып айтады, баса айтады, оны ел алдында өпкере етеді. Бұған мысал етіп (жоғарыда талданған Жамбыл айтыстарын қоспағанда) Кеншімбай мен Ақсұрудың, Шөже мен Балтаның, Майкөт пен Құлмамбеттің, Сүйінбайдың т.б. айтысын алуға болады.

88. К.Маркс пен Ф.Энгельс, Коммунистік партияның манифесті, 1948 ж., 50-бет, Алматы.

Кеншімбай Ақсұлумен айтысқанда өз еліндегі Мырқы, Нүреке, Жүсіпбек, Өлі секілді байларын, болыс-билерін жер-көкке сыйғызбай мақтап сөйлейді. Бірақ оның мақтап отырған адамдарын Ақсұлу мына түрде өшкере етеді:

Жаннасым, сен мақтама Мырқыңызды,
Алдымен Мырқы бұзған шырқыңызды.
Байлықпен бес адамың өлек қылып,
Неше жыл бүтіндірген жұртыңызды.
Нүреке, Жүсіпбек пен Өлім болыс,
Біздерге үшеуі де мәлім болыс.
Сүгір мен Батырбайды ұстап берген,
Ары жоқ адамдықтан зәлім болыс...
Жаннастың штаты бар және қызық
Штатқа жиналады өңіңіз бұзық.
Біреуі-біреуіне нөле салып,
Жатқаны күні-түні қағаз сызып.
Патшаға мактанбаққа ұстап берер,
Айдатып азаматын қойдай тізіп...⁸⁹

Сөзден ұтылмаудың қамын ойлаған Кеншімбай Ақсұлудың елінде де «қылығын құдай сүймеген» жауыз адамдардың бар екенін айтады. Ол:

Патшаға Қапан болыс ұстап берген,
Кінәсіз Боранқұлдың бес баласын...
Білемін Дербісәлі, Есқожаны,
Шендерін ер құнына сатып алған...
(сонда)

дейді. Қапан, Дербісәлі, Есқожа сияқты болыстардың халықты қысып отырғанын, олар патшадан шен аламыз деп, елдің ер ұлдарын асып, атқанын, айдауға жібергенін өшкере

⁸⁹ «Айтыс» жинақ. 1941 ж., 193-бет.

етеді. Сөйгіп, айтысқа түскен екі ақын, екі жактың байлары мен әкімдерін халық алдында жамандап шығады.

Немесе Шөже мен Балтаның айтысын алайық. Бұл айтыс қаракесек Шаншар деген кісінің асында айтылады. Асқа көп жерден кісі келген екен, ішінде атақты ақын, өңшілер де болыпты дейді. Асқа келген аға сұлтан Құнанбай Шөже мен Балта ақынды айтыстырады. Сол жерде Балта Шөжеге тұтқиылдан тиісіп, айтыс бастайды; Шөженің соқырлығына жармасады. Бірақ айылын жимаған азулы ақын Шөже Балтаға қарсы шабуыл жасап отырып, оның өзіне де және қолдап отырған Құнанбай мен Алшынбайға да біраз мін тағады. Құнанбайдың да соқырлығын, Алшынбайдың паракорлығын, Балтаның ұры екендігін айтып салады. Және де Шөженің соқырлығын айтып қоймаған Балтаға:

Жалғыз соқыр халқына тынышсыз болса,
Құтылсайшы мына отырған Құнанбайдан, –

дейді Шөже. Азуы алты қарыс Құнанбайды жұрт алдында мазаққа айналдырып, келеке етеді. Құнанбай мен Алшынбайды жеміт иелері, жебірлер деп, жыртқыш құстарға, құзғындарға теңейді және:

Ұры, піркін қорқа ма бір құдайдан,
Кісі өтпес пара жеуге Алшынбайдан, –

дейді. Шөженің бұл сөздеріне шыдай алмаған Алшынбай азулы ақынға қамшы жұмсайды. Қамшымен жуасытып алмақ болады. Бірақ Шөже алған бетінен қайтпайды да, Алшынбайға қарап:

Япырай, бұл немене тарсылдаған?
Қаншық емес, төбет қой арсылдаған.
Тепкілей бер, сабай бер – өлтірмессің,
Ашуыңды бас, бірақ сен қалшылдаған.

Ақ серкесі Бошанның, Алпынбай таз,
Жаз пілдеде ұшады итала қаз.
Екі сөздің бірінде соқыр дейсің,
Қасиетің бар болса, басыңды жаз!⁹⁰ –

дейді, аңы ашудан шыққан сынын бұрынғыдан бетер үдетіп жібереді. Өздерін ел «ағасы», ел «жақсысы» деп білетін Құнанбай мен Алпынбайды Шөже ақын халық алдында масқара етіп нығады, ел еңсесін түсіріп отырған әкімдерге деген халықтың өрі турашыл, өрі ызалы сөзін естіртеді.

Айтыстарда халық ақындарының ел билеген бай, болыс, төре, сұлтан, әкімдердің еңбекші елге жасаған зорлық-зомбылығын, паракорлығын әшкере етіп сынаудың мысалы жоғарыда аталғандар ғана емес. Мұндай сын Сүйінбай ақының Тезек төремен айтысында да орын алғанын көреміз. Бүкіл Жетісу өлкесін билеген Тезек төре аса айбарлы, қатты, залым және жұртты қорғалатын, ығыстырып ұстаған адам болыпты. Мұның үстіне оның қарамағында ұры-қарылары болыпты. Тезек төре сол ұрыларын аттандырып, әр жерден мал ұрлатып алдырып отырады екен. Бір күні төренің найманға аттандырған екі жігіті жылқы ала алмай таяқ жең қайтып келіпті. Олардың өрі олжасыз, өрі соққыға жығылып қайтқанына ашуланған төре ұрыларына ұрсып-зекіріп жатқан үстіне Сүйінбай ақын кіріп келеді. Сүйінбайдың рұқсат сұрамай, үйге кіріп келгеніне төре қатты ашуланады. Төре тұқымдарының заңы бойынша, сұраусыз кірген аламың ат-тоны айыпқа алынады екен. Тезек төре осы жазаны Сүйінбайға да қолдану туралы жігіттеріне бұйрық береді, олар ақынды шеніндіре бастайды. Сонда Сүйінбай:

Ассалаумағалайкүм, Тезек төре,
Елден жылқы қоймаған, кезеп төре, –

деп сөзін бастайды да:

⁹⁰ Қазақ әдебиетінің тарихы, I том. 722-бет.

Төрені келіп едім көрейін деп,
Сөлемін пайғамбардың берейін деп,
Аттандырған ұрысы қолға түсіп,
Хан нем отыр екен олейін деп
(сонда, 704-бет), –

дейді. Тезек төренің елге істеген жауыздықтарын ақтара айтып, қыза түседі. Төреден өмірші әкім екен деп именбеген, қайта одан өзін жоғары санаған Сүйінбай халықтың ызалы ашу-кегін тасқындатып жібереді. Елге «кезеп» аты жайылған төрені қылқындыра жерлейді.

Бұл келтірілген мысалдардың барлығы нағыз халық ақындарының еңбекші ел намысын, соның жырын жырлағанын, мұны айтыстары арқылы да білдіргенін көрсетеді. Олар байлар мен болыс-билердің, сұлтан, төрелердің сойылып соққан кейбір жалдама ақындар секілді шындықты жасырмайды, тұрасын айтады. Еңсесі түсіп езілген халықтың атынан сойлеп, қалың көпшіліктің көзқарасын білдіреді.

Ақындар айтысына жігіттермен қатар ақын қыздар да қатысқан. Тойбала, Құнбала, Тоғжан, Сара, Ақсұлу, Дөме, Ақбала, Манат, Шөкей, Ажар, Тәбия, Айқын, Хадиса, Рысжан, Шәріпжамал, Ұлбике сияқты ақын қыздар сан жүйріктермен салғыласа отырып, жұрт алдында ақындық өнерін танытқан. Олардың кейбіреулері өздерімен айтысқа түскен ақын жігіттерден ақындық өнерін асырып та жүрген, жігіттерді жүндей түтін, сөзбен бұған кездері де болған.

Жігіттермен қатарласа айтысқа түскен ақын қыздар өздерін еркін ұстайды, есіле сөйлейді. Олар сөз майданына шыққан шақта жасқаншақтық жасамай, жарқылдай келеді. Айтысқалы отырған жігіттерді үрейлендіре, қорқыта сойлеп, ақындық өнерінің күштілігін айта, айбат шегеді. Біржанмен айтысқан Сара, Кеншімбаймен арпалысқан Ақсұлу, Өсетпен

сөз қағыстырған Ырысжан т.б. осы әдісті қолданады. Жігіттерді баса-коктеп жуасытып алмақ болады.

Ақын қыздардың ақындық өнерін халықпен бірге ақын жігіттер де жоғары бағалаған. Шәріпжамалмен айтысатын Әжек ақын: «Даңқты сен сықылды болмасам да», – деп ақын қыздың өнері артықтығын мойындайды. Рысжанмен айтысқан Әсет ақын:

Сөзінің қайран қалдым кірін таппай,
Кенедей лебізінің мінін таппай,
Жүйрік ем жеке шапсам жан салмайтын,
Адастым айтар сөздің бірін таппай
(«Айтыс», 228-бет), –

деп Рысжанды сүйсіне ардақтайды. Ал Кеншімбай Ақсұрудың ақындық өнерін сырттай естіп құмартады, көп елге даңқы шыққан ақын қызбен көрісуді, айтысуды арман етеді.

Ақын жігіттердің қайсысы болса да, ақын қыздарды кемсітіп, мұқатпайды, оларды өз қатарлы өнер иесі деп бағалайды. Солай бола тұра, жігіт ақындар сөз майданында ақын қыздарды жеңу үшін әр алуан әдіс қолданады. Соның ішінде ең бастысы – қыздың барғалы отырған күйеуінің жамандығын, атақты ақын қызға тең еместігі. Қалың малы алынып, сүймеген біреуге атастырылып қойған қыз «мықты болсаң, жаман күйеуге барма» деген сөзден тосылады. Бұдан кейін ақын қыз айтысып отырған ақын жігітке дау айтпай, мұңын шағады, ел алдында көңіліндегі қайғы-шерін зар етеді. Қыз қайғысына ақын жігіт те ортақтаса отырып, аяушылық білдіреді. Атақты өңші, алғыр ақын қыздардың сүйген жігітіне бара алмай, теңіне қосыла алмай арманда болып отырғанын ақын жігіттер де тебірене жыр етеді. Мұндай аяулы, ардақты қыздардың бақытына тұсау болған ескі әдет-ғұрып, қалың мал екендігін қатты сынға алады және бұларды зорлықпен

қолдаушыларды жерлей таршды. Осы ретте қазақтың ақындар айтысында өз алдына күрделі тақырып болып әйел теңдігі мәселесі көтеріледі. Бұл тақырыптың «Біржан мен Сараның», «Омарқұл мен Төбияның» айтыстарынан басты орын алғандығын байқаймыз.

Ақындардың айтысын сөз теккенде жоғарыда айтылғандарға қоса тағы бір-екі мәселені қарастыра кетелік. Ақындар айтысы тек ақындар үшін ғана мәнді, маңызды болған емес. Ол қазақ халқының мәдениеті мен тарихынан елеулі орын алады, қазақ поэзиясының қалыптасуы мен даму тарихын, көркемдік дәрежесі қай кезде қандай болғандығын білдіретін көрсеткіштің бірі болып табылатындығын «айтыс» жанрын зерттеушілердің барлығы да айтады. Қазақтағы ақындар айтысы, – дейді олар, – әуел кезде түре айтыс, сонан кейін сөре (сүре) айтыс түрінде туды. Екі ақынның кезектесіп бір шумақты өлеңмен жауаптасуын түре айтыс деген. Ал, екі ақынның көп өңгімені қамти, дамыта және бірнеше шумақпен ұзағынан сөйлеп кететін жауаптасуларын сүре айтыс деп атаған. Мұнда ақын айтаыны деген ойын кеңінен толғап жырлайтын болған. Сүре айтыс ақындар айтысының өскелең дәрежеге жеткен кезінде туған⁹¹. Әдебиеттік түр жағынан алғанда, түре айтыс пен сүре айтыс жалпы айтыс жанрының қалыптасу, осы-орлеу кезеңдерін, тарихын баяндайтын көрсеткіштің бірі болмақ.

Айтыс өлеңдерінің идеялық бағыты біркелкі болмағаны сияқты, оның көркемдік дәрежесі де біркелкі емес. Айтыс өлеңдерінің ішінде олшы-солшы құрала салғандары, көркемдігі төмендері де бар. Бұған қарап оларды «өлең емес» деуге болмайды, олар да өлең, халық әдебиетінде ауызша шығарылған өлең үлгілері болып табылады. Мұнымен қатар, айтыс өлеңдерінің ішінде нағыз ақындық шабыттан туған асылдары, әсерлі-өдемілері, жазба поэзияға бара-бар

91 М.Әуесов, С.Мұқанов, Е.Мемдінқолов, Х.Жұмалиев, Т.Нұрғалин т.б. жоғарыда аталған еңбектерін қараңыз.

келетіндері бар. Кемпірбайдың Өсетке айтқаны, Біржан мен Сараның айтысында жиі кездесетін айшықты, маржандай тізілген әдемі шумақтар мұның мысалы бола алады. Оларды шын мәніндегі көркем, нағыз шебердің ақындық қиялынан шыққан асыл қазына деп қараймыз.

БІРЖАН МЕН САРАНЫҢ АЙТЫСЫ

Қазақтағы айтыс өлеңдерінің ішінде айрықша орын алатыны, көркемдік дәрежесі жоғарысы Біржан мен Сараның айтысы. Және ол қазақ еліне ертеден таныс, көп тараған айтыстың бірінен саналады. Бұл айтыстың идеясында аздаған қайшылық-кемшіліктер бола тұрса да, революцияға дейінгі қазақ поэзиясының ең сұлу, асылдарының бірі болып табылады.

Октябрь революциясына дейін қазақ ақындарының айтыс өлеңдері негізінде ауызша сақталып келді. Бірен-сарандаған айтыстар болмаса, көпшілігі баспа жүзін көрген емес-ті. Сол кезде өз алдына кітап болып шыққаны Біржан мен Сараның айтысы (1900 және 1912 жылдар басылған) болатын. Ал советтік дәуірде бұл айтыс бірнеше рет басылып шықты да, халыққа көптеп тарады.

Біржан мен Сараның айтысына талдау берместен бұрын, қысқаша түрде осы екі ақынның кім екендігін баяндай кетелік. Біржан Қожағұлұлы қазіргі Көкшетау облысына қарасты Еңбекшілдер ауданындағы (Степняк қаласы) «Қожағұл бұлағы» деген жерде туған. Сәбит Мұқановтың айтуына қарағанда⁹², Біржан 1825 жылы туып, 1887 жылы қайтыс болған, профессор Ахмет Жұбановтың мәліметтеріне сүйенсек⁹³, Біржан 1831 жылы туып, 1894 жылы алпыс үш

92 «Айтыс», 1941 ж., 22-бет.

93 А.Жұбанов, Қазақ композиторларының өмірі мен творчествосы, 1942 ж., 193-бет.

жасында қайтыс болған. Ал «Қазақ ССР тарихында» Біржан 1832 туып, 1895 жылы қайтыс болды делінген⁹⁴. Бұл үш фактінің қайсысы дұрыс екендігін дәлелдеп айту қиын. Өйткені Біржанның өмірбаяны әлі күнге дейін толық зерттеліп жазылған емес.

Біржанның әкесі Тұрлыбай (Қожағұл Біржанның атасы) кедей шаруа болыпты. Біржанның «Мың жарым жылқы біткен Қожағұлға» деуі ақындық шалқу үстінде айтылған сөз, анығында Қожағұл да, Тұрлыбай да өлді-ауқатты кісілер болмаған. Тұрлыбайдың Ержан, Нұржан, Біржан атты үш баласы болыпты.

Алдында ағалары болғандықтан, Біржан шаруашылықпен айналыспайды, шаруа жаінын Ержан мен Нұржан басқарады. Біржан жас кезінен-ақ өлең мен өнге үйір болады. Қайда ойын-сауық болса, ол соған қатысады: асқан әнші, өлеңші, домбыраны атанады. Ол қай жерде болса да халықтың, әсіресе жастардың, құрметтейтін, сағынын күтетін адамы болады. Ол өнді де, өлеңді де өзі шығарып жүреді. Өлеңінен гөрі әншілігі, ән шығарғыштығы басым келеді, ән мен өлеңді сүйгіні, соған құмар жастар осыдан былай Біржанды аға тұтады, атақты әнші, әрі композитор, әрі ақын Біржаннан жас өнерпаздар көп үлгі, өнеге алып отырады. Сол кездерде елге атағы шыққан Ақансері, Жарылғанберлі, Құлтұма, Иман Жүсіп, Мәдін, Балуан Шолақ, Мұса сияқты әнші, ақындар Біржан айналасына жинала бастайды.

Біржанның әншілік, ақындық даңқы қазақ еліне жаңыла, тарай береді. Ол енді ақын Біржан, әнші Біржан, сал Біржан, қысқасы, барлық өнер бойына жиналған өнерпаз атанады. Ол ел аралап, жер таниды, жүрген жерінің бәрінде оның өнеріне сүйсінген халықтың алғысын алып отырады. Бір кезде ол Абайдың аулында болып, ұлы ақынмен диалдасады.

94 История Казахской ССР, том I, 1957 г., стр. 474.

Көркем өнерді артықша түсінетін Абай Біржанның өнерін аса жоғары бағалап, екеуі айнымас дос болып кетеді. Және Абай Біржанға достық көңілмен көптеген ақыл-кеңес береді. Біржан творчествосының жаңа бағытта дамуын, халық тілегін орындай беру үшін не істеуі керектігін айтады. Осыған орай ол өз творчествосына асқан ұқыптылық, жауаптылықпен қарап, бір өніпен екіншісін асыра шығаруға, халықтың эстетикалық тілегін орындай беруге ұмтылады.

Ел ардақтаған, халық қадірлеген Біржанды қазақтың байлары, қожа-молдалары, болыс әкімдері көре алмай, күндейтін болады. Бірақ оларды Біржан адам екен деп те есептемейді, халық арасында болып, барлық өнерін халыққа арнайды. Бұған ызаланған болыстар мен әкімдер Біржанның сарайақыны, сарай өншісі болмай, халық жағына шығып кетуін қорлық деп есептеп жүреді. Сондықтан да олар өздерінің күштілігін білдіріп, Біржанды жуасытып алу жағын қарастырады. Бұл ойдың іске асатын сәті түсе кетеді. Бір жылы бір үлкен ас болады да, оған көп ел жиналады. Қасына ығай мен сығайларын, әкімдерін ертіп, асқа Жанбота, Азынабай сияқты болыстар да келеді. Жиналған ел ішінде Біржан да болады, ол асқақтаған әдемі әндерімен халықты сүйсіндіріп отырады. Осы кезде Азынабайдың почтОВОЙы болыстардың намысын қорғамақ болып, Біржанға қамшы соғады, оның домбырасын тартып алып, ардагер өншінің үнін өшірмек болады. Елден асқан бұл қылыққа шыдамаған Біржан табан аузында өзінің ызалы өнін шығарады.

Жанбота, осы ма еді өлген жерім,
Көкшетау боктығына қонған жерің?
Кісісін бір болыстың біреу сабап.
Бар ма еді статьяда қорған жерің⁹⁵, –

95 А.Жұбанов, аталған кітабы, 101-бет.

дейді. Біржанның бұл өні, кейіннен, «Жанбота» атанып, елге тарап кетеді.

Осы сияқты, Біржанның «Ләйлім» дейтін өнінің де шығу тарихы бар. Ол былай, Жанбай, Көлбай дейтін ағайынды байлар болыпты, жас жағынан олар Біржанмен күрдас болса керек. Байлық дәрежесіне сүйенген Жанбай мен Көлбай Біржанды менсінбей, өздерінен кем тұтып жүреді. Және олар Біржанды өсектеп, сөз де таратады. Мұның бәрінен хабары бар Біржан бір күні жанағы екі байдың аулына келеді. Біржанның келе жатқанын көріп, ұнатпаған Жанбай мен Көлбай үйлерінен кетіп қалады. Біржан басқа біреудің үйіне барып түседі. Ол менменсіген екі байды есінен кетпестей етіп маскаралаудың жайын қарастырады, қалай тиісерін білмей аласұрады. Ертеңіне атқосшысы аттарына кетеді, Біржан есік алдына шығып қарап тұрса, Жанбай мен Көлбайдың қарындасы Ләйлім су әкеле жатады, о да Біржанмен салқын ғана амандасады. Осы кезде Біржанның атқосшысы келіп, атының шідері жоғалғанын білдіреді. Жанбай мен Көлбайға қалай тиісу амалын таба алмай тұрған Біржанды бұл хабар қатты қуантады. Сол жерде Біржан Ләйлімге тесіле қарап, тиісе кетеді, шідерімді ұрладың деп жабыса түседі. Шырқалған өнге ел жиналып қалады, Көлбай мен Жанбай да келеді. Сонда Біржан ол екеуіне қарап:

Көлбай, Жанбай,
Шідерімді кім алды Ләйлім алмай,
Шідерімнің бағасы қырық қысырақ,
Күйігіне отырмын шыдай алмай...
Ләйлім шырақ,
Шідерімнің бағасы қырық қысырақ.
Тиектерін алтынмен жалатын ем,
Қолқа қылып бермеп ем төре сұрап...
Асыл тасым,

Колбай, Жанбай, бірге өскен замандасым,
Келген жоқ көктем пері, жерден шайтаң,
Шідерімді ұрлаған қарындасың...⁹⁶, –

деп екі байға төне түседі, қыспаққа алады. Колбай мен Жанбай Біржанның аяғына жығылып, кешірім сұрайды, айып төлейді. Бұл ән «Ләйлім» атанып, елге тарайды.

Біржанның шығарған әндері бұлар ғана емес. Ол - әнді көп шығарған композитор. Оның «Көкшетау», «Жамбас синар», «Айтбай», «Адасқақ», «Тентек» тағы бірнеше әндері бар. Ол әндеріне текстік өлеңді де өзі шығарған.

Барлық композиторлық, ақындық талантын халыққа арнаған Біржан өмірінің соңғы кезінде қалың қасірет-қайғыға душар болады «Жынданды, есінен ауысты», – деген осек-өңімелер көбейеді. Соның салдарынан ағайын-туыстары Біржанды үйден шығармай қол-аяғын байлап тастайды. Осындай ауыр күйге түскен Біржан күрбы-күрдас, жолдастарына арнап:

...Дүние, отеріңді біліп едім,
Білдірмей серілікпен жүріп едім.
Бұл күнде арық қойдан бағам төмен,
Үш жүздің ортасында Біржан едім⁹⁷, –

деп зарланады, көңіліндегі қайғы-мұңын шағым етеді. Теміртас, Асыл, Ақық атты өзінен туған балаларына:

...Теміртас, Асыл, Ақық балдан тәтті,
Қинауға салады екен адамзатты,
Үкідей желіндірген, қарақтарым,
Шешсеңші, білегіме арқан батты...
(сонда, 112-бет), –

96 Х.Жұмағалиев аталған кітабы, 127 бет.

97 А.Жұбанов аталған кітабы, 112 бет.

деп мұңын айтып, көмек сұрайды. Осындай ауыр қасіретке ұшыраған, үш жыл бойына қол-аяғы байланған, қазақ халқының ұлы өнші-ақыны Біржан, алтыс үш жасқа келіп, азаппен қайтыс болады. Оның денесі өзінің туған жеріне қойылады.

Ал Біржанмен айтысқа түскен Сара жайында баспа жүзіне шыққан өмірбаяндық материалдар жоқ, тек ел өңгімелері бар. Олардың айтуына қарағанда, Сара әрі өнші, әрі алғыр ақын, сан айтыстарға қатысып жүзде алған жүйрік болған. Сараны 1911 жылдар шамасында қайтыс болған деседі.

Біржан мен Сараның атақты ақын болғандықтарын олардың айтысы көрсетеді. Бірақ бұл айтыс жайында әлі ғылымда дәлелденбеген, тек ел аузында жүрген бір өңгімелер де бар. Оған құлақ түрсек – Біржан мен Сараның айтысы болмапты, оны Әріп Төңірбергенов деген ақын шығарыптымыс. Әріптің белгілі ақын болғаны рас, оның Біржан мен Сара айтысын естуі, білуі де мүмкін. Өйткенмен Әріптің осы айтысқа қатысы қандай, ол жинаушы немесе баспаға даярлап беруші ретінде қатысты ма, ол арасын айту қиын. Сондықтан біз мұны Біржан мен Сараның шығарған айтысы деп қараймыз. Сондай-ақ, бұл айтыс алғашқы қалпын сақтаған ба, кейінгілердің қосқан, өңдеген жері жоқ па дегенді де айта алмаймыз. Өйткені, өткен заманда ақындар айтысын табан аузында жазып алу болған емес. Айтыстардың қайсысы болса да ақындардың кейіннен өз айтуымен тараған, кейде айтыстың ішінде болып естігендер, оны ұтып алушылар таратқан. Ал «Біржан мен Сара айтысы» айтыстың болып өткен кезінен көп кейін Сараның өз аузынан жазылып алынған⁹⁸.

«Біржан мен Сара айтысы» зерттеушілердің қайсысы болса да, бұл айтыстың шынында да болғандығын дәлелдейді. Ол былай болады: «Найман-Матайда (қазіргі Талдықорған

98 "Айтыс" жинағы, 109 бет.

маңында) Сара дейтін өрі өнші, өрі атақты ақын қыздың бар екенін, оның сан жүйріктерді сөзбен бұғандығын Біржан естиді. Ал, Біржан жайын, оның қандай өнші, ақын екендігін Сара да естіген болады. Бұлар бір-бірін көріп біліспесе де, сырттай таныс, диалогтасып көрісуді арман етіп жүреді... Бір жылы қасына бірнеше жолдастарын ертіп, Біржан Сараның еліне келеді, ондағы ойы атақты ақын қызбен танысу, өнер салыстырып айтысу, ақындық-өншілік күш байқасу. Біржан келсе, Сара үйінде жоқ екен. Біржанның алдынан Сараның шенесі мен сіңдісі шығады, олармен бір-екі ауыз сөз қағыстырады. Олар Сараның хажы аулына кеткенін айтады, Сараны іздеп сол ауылға Біржан да тартады.

Бұл кезде Сара жиналған көпшіліктің алдында, хажы атасына:

... Сіз мені айып етпе зарлағанға,
Тұңғыш сырым терең барлағанға.
Мінеки он жетіге биыл келдім,
Сан жүйрік ілескен жоқ самғағанға...
Хажеке, сізге айтарлық арызым сол,
Қанамын бастан билік алмағанға...
(«Айтыс», 107-бет), –

деп, мұңын шағып отыр екен. Осы тұста Біржан келін: «Бұл үйде Сара бар ма, шықсын бері», – деп хабар салады, жұрт жиналып қалады, екі ақынның айтысы басталып кетеді. Біржанның:

Адымым күні бүгін қалыбында,
Екі жыл отыз беске келгеніме
(сонда, 115-бет), –

деуіне қарағанда, Біржан Сарамен отыз жеті жасында айтысқан. Сөбиттің айтуынша, бұл айтыс 1862 жылы, Ахмет Жұбановтың айтуынша, 1868 жылы болған.

Біржан мен Сара өңгімені амандасып көрісуден бастап, ұзақ айтысады. Екеуі де елге атағы шыққан алғыр, азулы ақын екендігін таныта, бір-бірін қорқыта, үрейлендіре сөйлейді:

Біржан:

... Қырандай аспандаймын желді күнгі,
Даусымның көтерілер шықса тері.
Болжаған жер шарасын майталманмын,
Жасымнан маған мәлім қыз не дері.
Алтын менен күмістің нақысындай,
Міні жоқ бізден шығар сөз бедері...
Ақ нық мұзбалақшын жерге түспес,
Кең қолтық арғымақшын алқымы іспес
(сонда, 110-бет), –

деп, өзін көкке самғаған көк дауылпаз қыранға немесе алғыр ағынды ақ ныққа теңейді. Енді бір сәтте «ақкумен аспандағы» өн қосады, тағы да шарықтап жоғары көтеріледі, «қанды көз, май жеп алғыш ақ нықтай» суылдайды. Ол өз өнерін, ақындық-өншілік күштілігін осылай суреттей отырып, Сараның адымын аттатпай, аузын ашырмай ашысын қуырмақ болады, ақын қызды сескендіре сөйлейді. Бірақ Сара Біржанның айбарынан үрейленбейді, одап өзінің ақындық-өншілік өнерін артық болмаса, кем деп білмейді. Сарамен айтыскалы отырған жалғыз Біржан емес. Ол бұдан бұрын да талай ақындармен: «Бәйгімді шаппай бер», – деп ірілік көрсете келген сан жүйріктермен кездескен болатын. Солардың бәрін есінен қалмастай етіп жеңген де еді. Мұны еске алған Сара:

Арыстан, сал Ниязбек іздеп келін,
Шошынған жүгірістен таңбағанға...

Жанақ та қобызбенен түк қылған жоқ,
Оңай ма сендей сорлы бишараға.
Орынбай іздеп келін кеткен қаңғып,
Жеңген жоқ Кеншімбайың о да аңдып
(сонда 116-бет), –

дейді. Айтыста осыша ақындарды жеңген Сара Біржанға да күштілік білдіреді. «Келгенің жақсы болды, әйтпесе өзін іздеп барғалы отыр едім», – дегенді ескерте келін:

... Найманда екі жүзді нар кескенмін,
Желкенді қимақ үшін қойған саптап.
Тозаңың анда-санда бұрқ-бұрқ етер,
Сабағам бейпіл тілді екі жақтап...
Жалынмын жаның тұрған нәсерге ошпес,
Болатпын екі жүзді алмас кеспес
(сонда, 112-бет), –

дейді Сара.

Айтыс майданында бір-бірін осылай шоғытпақ болып сөз бастаған екі ақын, айтыс дәстүрі бойынша, енді бір сөтте әрқайсысы өз еліндегі бай мен болыстарды, әкімдерді мадақтайды. Олардың халық қамын ойлаған адамдар етіп көрсетуге тырысады. Бұл, әрине, тарихи шындықты бұрмалаушылық, қанаушы тап адамдарын рақымшы, халыққа жаны ашптындар етіп көрсетушілік болып табылады. Айтыста аталған: Мұса, Шорман, Құнанбай, Кенжеқұл, Байтоқы тағы басқалары үстем тап өкілдері болатын. Бұларды мақтап, дәріптеу «Біржан мен Сара айтысының» басты қайшылығы – кемшілігі еді. Осы аталған адамдардың қасына Абайды анарын қосқандары айтыстың тағы бір кемшілігі деп ұғыну керек. Рас, алдыңғыларына карағанда, Біржан Абайды бөліп алады. Ол Абайды:

... Ыбырай жас жолбарыс жүректенген,
Дұспанға арыстандай білектенген...
Ей, Сара, кісің бар ма оған жетер,
Өнерін көрген жанның есі кетер...
Орта жүз Абай қойды атын батпай,
Үйіне ояз кірмес жауап қатпай...
Зейіні түпсіз дария көзің жетпес...
Дос көрген олар заһир ғалымдарды,
Момынға зәбір, жапа қыласың ден,
Жіберген жер аударып залымдарды
(сонда, 118-бет), –

ден ардақтайды. Абайдың халық ұлы, елдің ер-азаматы екендігін суреттейді. Ұлы ақынның адамгершілігін, ақылын, білімін, халық қамын ойлап қызмет етушілігін мақтап етеді.

Айтысқа түскен екі ақын бірін-бірі жеңу, мүдіртпін мерт ету мақсатымен көп алысады, орай шауып оза тартады. Әр жерде бір түйреп, шабуыл жасайды. Бірақ тал бойларынан мін, сөздерінен сынық табылмайды, бір-біріне ақындық, әншілік өнері бара-бар келеді. Сараның сұлулығына, ақындық-әншілік өнеріне көңілі толып, оны жоғары бағалаған Біржан:

Жарайды жаным Сара, осы сөзің,
Тас түлек тұрымтайдай екі көзің...
Шіркін-ай, мұндай жүйрік туармысың,
Сойлейсең алтындай ғып сөзің жезін.
Қанатын күн шалмаған ақ түйіңіңның
Жаналақ немленер басқан ізін...
Кемітер дұшпан шіркін қай жеріңді,
Адамзат озар емес бір басыңнан
(сонда, 126-бет), –

деп сүйсіне мақтайды.

Біржан Сараны ардақтай, мақтай отырып, осындай орлі өнері барақын қызды ағайын-жұртының қалай бағалайтынын, өзі секілді теңіне берген-бермегенін білу мақсатымен үлкен бір өңшімені бастап кетеді. Елден ерен шыққан ардақты Сараны ағайын-жұрты қандай адамға күйеуге бергелі отырғанын айқындамақ болады. Біржанның мұнысы Сараны мұқатып жеңу үшін емес, оның ағайын-туысын сынау ойынан туған болады. Осы мақсатпен ол Сараға:

Шақыртын, осында алдырт күйеуінді,
Көрейін таңдап қосқан сыңарыңды
(сонда, 127-бет), –

дейді. Сан жүйрікті сөзбен бұған Сараның қауіптенетін жері де осы еді. «Күйеуінді алдырт», – деген Біржан сөзі Сараға атылған оқтан кем тимей, жауап сөзден тосылып қалады. Сараның ағайын туыстары қалың малды матап алып, Сараны Жиенқұл дейтін бір жаманға атастырып қойған болатын. Бұған Сара аса наразы, өз басында теңдік болмай, сүймеген қортыққа байлаулы болғанына ызаланып жүретін. Құрбы-кұрдастарымен әзілдескенде болсын, ақындармен айтысқанда болсын, Сара сол Жиенқұлдан қорлана беретін. «Күйеуінді алдырт, ағайын-туыстарыңның таңдап атастырған адамын көрсет», – дегенге Сара қайғыға ұшырайды да, өзін малға сатқан, теңіне қоспаған туыстарына қарап, ызамен:

Хажеке, күні құрсын ұрғашының
Білігі болмаған соң бір басының.
Берген соң тері-терсек ит те алады,
Нұлындай берекесіз арбашының...
Адамға жол бермеген есіл тілім,
Күн отпей желің ұшқан қызыл гүлім
Сіздерден ұялғаннан жүруші едім,
Есекке қосақтаулы өтті күнім.

Өзі білер деуші едім жақсылардың,
Ақыры қайғы болды енді мұным...
Сіздерге сенетұғын сорлы басым,
Келгенде Жиенқұлға шықпайды үнім...
(сонда, 127-бет)
Жиылған қаптағайдың жақсылары,
Олжама айырып бер өз басымды, –

деп, қатты қамығады, басына теңдік беруін сұрайды. Бұл жалғыз Сараның ғана мұңы-шері, қайғы-зары, тілегі емес еді. Ол сол кездегі қалың малға сатылған қазақ қыздарының қасіреті еді.

Сараның аянышты халіне Біржан да көңіл аударып, аяушылық білдіреді. Сараның қайғы-зары оған да қатты батады; елге данқы шыққан, ақыл-ойы озат, ақындық-өңшілік өнері асқан Сараның теңіне бара алмай, бір жаманға қосақталып отырғанына Біржан да ауыр күйінеді. Сондықтан да ол Сараның қайғысына ортақтаса отырып:

Обалың Есімбек пен Тұрысбекке,
Күйеуің жаман екен, ей, бишара
(сонда, 129-бет), –

деп аяушылық білдіреді. Сараның ауыр күйзеліске түсіп отырғанын білген сезімтал Біржан жығылған үстіне жұдырық болмасын деген оймен: «Жиенқұлды алдырма, Сараның тырнағынан садаға кетсін», – дейді. Және ол Есімбек пен Тұрысбекке: «Сараны жылатпай, теңіне қосыңдар», – ардақты ақынның обалына қалмаңдар деп ақыл айтады.

Сөйтіп, «Біржан мен Сара айтысы» атакты екі ақынның өнер жарысы, сөз шарпысуы ғана болмай, бүкіл қазақ ауыз әдебиетінде әлеуметтік мәні бар тың тақырыпты, яғни өйел теңдігі мәселесін көтерген айтыс болды. Бұл айтыста қазақ қыздарының аянышты ауыр халі, сүйгеніне бара алмай жас

өмірін қайғы-зармен, жылаумен өткізгені, ескі-ғұрыптың құрбаны болғаны суреттеледі. Олардың мұндай ауыр халге түсуіне феодалдар, байлар, хажылар кінәлі, оған Есімбек, Тұрысбек сияқты жуандар айыпты екендігін көрсетеді.

Айтыста Сара сөзден ұтылып, ақындық өнерден жеңілген жоқ. Біржан да оны жеңіп шықтым демеіді. Бұл айтыста жеңілгендер – Сараның ағайын-туыстары. Сара сияқты саңлақты малға сатқан, теңіне бермей бір жаманға қор қылған Есімбек, Тұрысбектер жеңілді. Айтыста соларға деген халық қарғысы айтылады. Қазақ қыздарының бас бостандығына тұсау болған, сор болып жабысқан қатың мал екендігі жиіркенішті түрде әшкере етіледі. Айтыстың әлеуметтік мәні де осында. Сондықтан да біз «Біржан мен Сара айтысын», аздаған қайшылығы болса да, халықтық сипаты мол көркем айтыстың бірі деп қараймыз.

Айтыстың көркемдігі

Ақындар айтысының ішінде ең көркемі, ақындық тілге байы, сұлуы да «Біржан мен Сараның айтысы». Бұл жағынан алғанда, ол шын мәніндегі көркем шығарманың бірінен саналады. Айтысқа қатысқан екі ақынның қайсысы болса да халықтың тіл байлығын молынан пайдалана отырып, неше түрлі әдемі теңеу, сөз образдарын жасайды, айтайын деген ойын өрі ашық, өрі терең мағыналы етіп жеткізеді.

Бұл айтыстан үздік теңеу, әдемі сөз айшықтары, эпитет, метафоралар жиі ұшырасып отырады:

Ақ нық мұзбалақшын жерге түспес,
Кең қолтық арғымақшын алқымы іспес, –

немесе:

Қырандай желді күнгі аспандаймын, –

дейтіндер әдемі эпитет, метафора болып табылады. Мұнда ақын өзін «желді күнгі қыранға», «кең қолтық арғымаққа» балай отырып, үздік эпитет, әдемі метафора жасайды. Бұл ретте оның өзіне тән бір ерекшелігі күрделі метафора, яғни метафораның ұлғайған түрін жасауында. Мәселен:

Жорғамын шаршы топта самғайтұғын,
Бәйгі аттай серпінімді шалмайтұғын,
Өнімді он екі звод жіберейін,
Есіннен оде-өлгенше қалмайтұғын.
Ежелден құлаш мойын көк айылмын,
Ылауға алты күнге талмайтұғын.
Болатшын екі жүзді, жетем құрыш
Шапса да қара тасқа таймайтұғын...
Ой желке, қамыс құлақ, қара көкіпін,
Тұнықтан жүзін ішпей қанбайтұғын
(Х.Жұмалиев, 125-бет), –

деп, Біржан өрі күрделі, өрі ұлғайған метафора тудырады. Мұндай үздік метафоралар, сөз образдары, теңеулер Сараның сөздерінен де орын алады. Сара өзін сипаттағанда:

Тамағым жас баланың білегіндей,
Иығым тік сандалдың тірегіндей.
Бет алдым кеудесіндей қоңыр қаздың,
Тал бойым жолбарыстың жүрегіндей, –

дейді.

Біржан мен Сараның ақындық тіліндегі ерекшелік бұл ғана емес. Олар ақындық тілдің бір түрі болып табылатын прония мен сарказмды да орынды және әдемі қолданады⁹⁹. Мәселен, осы прония, сарказм арқылы Жиеңкұя бейнесі

99 Х.Жұмалиев, жоғарыда аталған кітабын және Абайдың ақындық тілі туралы монографиясын қараңыз.

шебер суреттеледі. Мысалы, Біржан: «Жиенқұлды шақырт», – дегенде, Сараның айтқан сөзі ирония мен сарказмге құрылады. Онда Сара:

Көрінсін Біржан салға ай секілді,
Ақ күйрық көңіл ашар шай секілді.
Ұсынса қол жетпейтін, арғымағым,
Біржанға баламаймын тай секілді...
Асылым, құдай берген өз бағыма,
Тенцелмес жеті Біржан тырнағына.
Найманда ұлы дария саяткерім,
Балық боп ілінгемін қармағына, –

дейді. Бұл үзіндіде, сырт қарағанда, Сара Жиенқұлды мақтап отырған сияқты. Бірақ ол мақтау емес, Жиенқұлды кекетіп, шенеу, ирония арқылы оның кескін-көрінісін әжуа етеді. Иронияның өзі бір пәрсенің жаман екендігін мақтау арқылы білдіретін құрал болады. Ал сарказм олай емес. Мұнда ой ашық, тұрасынан айтылады. Сара Жиенқұлды жаны сүймейтіндігін, жек көретіндігін жасырмайды, ашып айтады:

Құнжынып мінер құла жорға барса,
Келе алмас, ол шірігін қорғаласа,
Рас, бізді масқара қылар сонда
Қорс етіп, «бармаймын» деп үйде қалса.
Кісі емес ел намысын ұққандай-ақ,
Ербнер есіз тауға шыққандай-ақ,
Жиенқұл күжірейін келер ме екен.
Он мата арқасына тыққандай-ақ
(сонда, 130-бет), –

деп, Жиенқұлдың кім екендігін сарказм арқылы ашып айтады.

Қорыта келгенде, «Біржан мен Сара айтысы» айтыс өлеңдерінің ішінде елеулі орын алатын күрделі, коркем

айтыстың бірі болып табылады. Қазақтың айтыс өлеңдерінде әйел теңдігі және қалың мал мәселесін бірінші рет «Біржан мен Сараның айтысы» көтерсе, кейіннен басқа ақындардың да көңіл аударған, сөз еткен тақырыбына айналады. Бұған бір мысал етіп Омарқұл мен Тәбияның айтысын айтуға болады.

Сәбит Мұқанов ақындар айтысы туралы жазған мақаласында: «Омарқұл Итақұлы бұрынғы Қастек (қазіргі Жамбыл ауданы, Алматы облысы) ауданында туған, руы шапырашты ішінде Жолсейіт, ал Тәбия Қазыбекқызы қазіргі Қаскелең ауданына (Алматы облысы) қарасты Шаматқан деген жерде туып өскен», – дейді¹⁰². Омарқұл мен Тәбия ел арасында ақын жігіт, ақын қыз атанады. Жас шағында олар өмірлік жар болуға уәде байласады. Бірақ, Омарқұлдың қалың малға төлейтін малы болмай, қызға берген уәдесін орындай алмайды. Ақырында Тәбияны ағайын-туыстары малы көп, ағайынды тоғыз таз жігіттің біріне бермек болады. Тәбиядан күдер үзген Омарқұл бір пұшық қызға үйленіп қала береді.

Бұлардың айтысы Тәбияның күйеуге аттанар тойында болады. Тойға келген Омарқұл Тәбияға құтты болсын айта отырып, екеуінің арасында жастық шақта болған біраз жайды еске түсіреді; бір-біріне беріскен уәделеріне жете алмай, арманда қалғанын сөз етеді. Бұл армандарының орындалмауы, сүйіскен екі жастың қосылыса алмауы қалың малға байланысты болғандығын айтады және талай жасқа обал жасаған да қалың мал деп, соны кінәлайды. Өзіл-оспақ әңгімеден басталған бұл айтыста екі жас көңіл сырын шертеді. Тәбия барғалы отырған күйеуіне көңілі толмайтындығын, амалсыздың күнінен бара жатқанын білдіреді.

Жаман ба деп ойлаймын сол шіркінді,
Өйтеуір менің көңілім жай болмайды
(Айтыс жинағы, 78-бет), –

102 "Әдебиет майданы" журналы №1, 1939 ж., 136-бет.

ден мұңайған Тәбияға Омарқұл есіркеу айтады. «Бір жаманға тимеймін деп бір апан арқанға асылып өлген еді, сен оның жолын күшпа», – дейді. Оның мәнісін анықтағысы келіп, Тәбия Омарқұлды ашық сөйлеуге шақырады. Сонда Омарқұл Тәбияның бара жатқан күйеуі басынан іріңі аққан жидіме таз екендігін және ол тоғыз ағайынды таз екенін айтады. Бұл сөзден шошынған Тәбия:

Құрт жайлап, ол піркінді құдай алса,
Ашылар ма екен деймін екі көзім
(Айтыс жинағы, 78-бет), –

деп, күйеуіне өлім тілейді. Бұған Омарқұл:

Тым асын сөз сөйлем, замандасым,
Алпысқа олмей жасың аман барсын
(Айтыс жинағы, 80-бет);
Іні өлсе аға мұра, өле берсін
Таз бастың тоғызын да тамамдарсың, –

деп, Тәбияны шошындыра түседі. Бірақ басына түскен бұл қайғыдан құтыла алмасын білген және сөзден жеңілуді намыс көрген Тәбия Омарқұлға қарсы дау айтады:

Жүрегім айнығандай құсық болды,
Аузыма секем алып, ұшық болды;
Бағыма менің құдай тазды жазды,
Қатының сенің неге пұшық болды!
(Айтыс жинағы, 81-бет), –

дейді де, Омарқұлдың алып отырған әйелінің пұшықтығын мысқыдайды. Және: «Мен әйел болғандықтан құрылған тұзақты үзе алмадым, ал сен жігіт басынмен уәдеде тұрмадың, қорқын бұғып қалдың», – деп дау салады. Бұған Омарқұл:

Секілді тауға біткен жалғыз арша,
Таздарға жарар еді пұшық барса.
Менде жоқ саған жетер қалың дәулет,
Сонда да сен жоқ маған, амат қанша
(сонда, 82-бет), –

деп жауап қайырады. Екі жастың қосыла алмай арманда кетуіне қалың мал кінәлы деп жалтарады.

Осыдан былай қарай, айтысқа түскен екі ақын кедейлік, қырсық жөнінде сөз қозғайды. Тәбияның ойынша, еңбек етпеген жалқау адам ғана кедейлік пен қырсыққа жолығады, сондықтан оның айтары: еңбек ет, мал тап. Бұл сөзін ол Омарқұлға емес, жастарға арнайды. Сүйгенін алып, теңіне қосылу қалың мал дәуірлен тұрған «опасыз жалғанда» мүмкін еместігін ескертеді. Қалың малсыз қыз алатын, жігіт пен қыз өз еркімен сүйін қосылар заман болар ма екен деп аңсайды, арман етеді. Бұл ретте «Омарқұл мен Тәбия айтысы» Біржан мен Сараға үн қосады. Бәрі де қалың малды сынап, оған лағынет айта отырып, жастардың бас бостандығы болуын көксейді, ескі әдет-ғұрыпқа қарсылық білдіреді.

Сонымен, жалпы айтыс өлеңдері жайында жоғарыда айтылған пікірлерді қорыта келгенде, оның қазақ әдебиеті тарихынан айрықша орын алатынын көреміз. Ол алғашқы үлгілерінен бастап бергі кездегі ақындар айтысына дейін даму, өсу үстінде болады. Өрбір кезеңнің тарихи, қоғамдық жағдайларына, тілектеріне байланысты өзгеріп, жаңарып отырды. Революцияға дейінгі қазақтың көптеген ақындары осы айтыс арқылы өсіп жетілді және олар өздерінің айтыс өлеңдерінде сан алуан әлеуметтік мәселелерді көтерді. Сондықтан да ертедегі айтыс өлеңдер советтік дәуірдегі қазақ мәдениетінің аттын қорына қосылған мол дүние болып табылады.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ (ХРЕСТОМАТИЯ)

ҚҰРАСТЫРУШЫДАН

Жоғарғы оқу орындарында қазақ әдебиеті отіледі. Оның бір саласы ретінде қазақтың ертедегі ауыз әдебиеті оқытылып келеді. Бірақ соңғы кезде басылып шыққан оқулықтың немесе басқа оқу-құралдарының болмауы қазақ ауыз әдебиеті үлгілерімен студенттердің жете танысуына қиыншылық тудырып жүр. Бұл қиыншылықтарды жеңілдету, студенттерге нақтылы материал беру мақсатымен осы хрестоматияны ұсынып отырмыз. Бұған ертедегі ауыз әдебиетінің барлығын қамту мүмкін болмады да, тек негізгі үлгілері енгізілді.

Хрестоматия жоғары оқу орындарына арналған бағдарлама негізінде жасалды. Хрестоматияға көбінесе ертеректе баспаға шыққан материалдар алынды. Атап айтқанда: Ә.Диваев, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, М.Әуезов, Х.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Ә.Марғұлан, М.Хасенов, С.Аманжолов, Ө.Тұрманжанов бастырған материалдар енгізілді. Бұл материалдардың қайсысын болса да сын көзімен қарап пайдалану қажет болады.

I

Тұрмыс-тіршілік, шаруашылық- кәсіп, әдет-ғұрып,
салтқа байланысты шығармалар

ТӨРТ ТҮЛІК ТУРАЛЫ

ШОПАН АТАҒА

Шаруаның бір түлік пірі – Шопан,
Келтірмей қу, пір ата, қойға топан!
Қойды аңдыған бөленің бәрі құрып,
Бықбырт тиіп үні оңсін қасқыр апан..
Атың жақсы, тәңірің,
Мен бір тілек тілеймін,
Сұрағанда бергеніңді білейін, –
Ай мүйізді шақпақтай,
Шүйделері тоқпақтай,
Тегене күйрек қопқарлы,
Малды берсең қойды бер!
Ұлды берсең бойды бер,
Жұртқа ақыл салғандай,
Ақылы артық ойлы бер!..
Ақсағаннан ақсаған,
Қозысы өлсе қақсаған,
Үй төбенің түбінде
Ойбай салып маңыраған,
Қозысымен жамыраған,
Қозысынан айрылса,
Қара тұтып маңыраған,
Аппақ қана сүті бар,
Шағаладай құрты бар,
Шопан ата баласы,
Қойлар бассын үйінді!
Қойлар басса үйінді,
Қоймай бассын үйінді!

ЖЫЛҚЫШЫ АТАҒА

Шаруаның бір пірі – Жылқышы ата,
 Тілегенде оң бер ақтан бата!
 Үйір-үйір жылқыны шұркыратып,
 Ойдан, қырдан арқансыз әкеп мата!
 Өзің сақта ысқырған жел мен жаудан,
 Қуғып-сүргін сабылтқан төтен даудан,
 Шаруаны кейітпе бөріктірген,
 Өзің сақта пәлелі қиян даудан.
 Тағы бір тілек тілейін,
 Шын бергенің білейін,
 Өңкей ала шұбардан,
 Жал құйрығы шұбалған,
 Айғыр берсең, – байсалды,
 Үйірі толған байталды,
 Өңкей мама бие мен
 Сауған сайын иіген
 Биесі бұтын жимасып,
 Көнекке сүті сыймасып.
 Ұзара берсін желісі,
 Кеңі берсін өрісі,
 Таусылмасып төңірдің
 Үсті-үстіне берісі.
 Қоғалы қолді жайлаған,
 Қоғаның басын шайнаған,
 Шыңғыртып асау құлынды,
 Қыл арқанмен байлаған,
 Ел көшкенде балалар,
 Қықу салып айдаған,
 Кең өртеңді жайлаған,
 Қуғандарға жеткізбей,

Қашқандарды қоймаған,
 Жылқышы ата баласы,
 Жылқы басып үйінді.
 Жылқы басса үйінді,
 Жимай басын күйінді!

ЖЫЛҚЫШЫ АТАҒА

Шаруаның бір пірі – Жылқышы ата,
 Тілегенде өзін бер ақтан бата!
 Үйір-үйір жылқыны шұрқыратып,
 Ойдан, қырдан арқансыз әкеп мата!
 Өзің сақта ысқырған жел мен жаудан,
 Қуғын-сүргін сабылтқан төтен лаудан,
 Шаруаны кейітпе бөріктірген,
 Өзің сақта пәтелі қиян даудан.
 Тағы бір тілек тілейін,
 Шын бергенің білейін,
 Өңкей ала шұбардан,
 Жал күйрығы шұбалған,
 Айғыр берсең, – байсалды,
 Үйірі толған байталды,
 Өңкей мама бие мен
 Сауған сайын иіген
 Биесі бұтып жимасын,
 Конекке сүті сыймасын.
 Ұзара берсін желісі,
 Кеңі берсін өрісі,
 Таусылмасын тәңірдің
 Үсті-үстіне берісі.
 Қоғалы көлді жайлаған,
 Қоғаның басын пайшаған,
 Шыңғыртып асау құлынды,
 Қыл арқанмен байлаған,
 Ел көшкенде балалар,
 Қиқу салып айдаған,
 Кең ортеңді жайлаған,
 Қуғандарға жеткізбей,

Қашқандарды қоймаған,
 Жылқышы ата баласы,
 Жылқы басын үйінді.
 Жылқы басса үйінді,
 Жимай басын күйінді!

ОЙСЫЛ ҚАРАҒА

Шаруаның бір пірі – Ойсыл қара,
 Түйені өсір жарылқап, болып пана!
 Ит-құс, пәле, індеттен аман сақтап,
 Топ-топ қылып боталат, аруана!
 Және бір тілек тілейін,
 Бергеніңді білейін, –
 Қотанға сыймас түйе бер,
 Түйе берсең, үйе бер!
 Жатқан жері даладай,
 Азу тісі қаладай,
 Екі өркеші баладай,
 Қаршылдаған бұрасы,
 Жалбыраған шудасы,
 Жібектен болсын бұйдасы.
 Ойдан ойға бошалап,
 Сансыз інген боталап,
 Боталарын өсіртін,
 Саттанатпен көшіртін,
 Қоныстан қоныс таңдатып,
 Көшкенде жонды шыңдатып,
 Жақсы жайға қондырсын,
 Шаруаны толтырсын!
 Көзі жарық жұлдыздай,
 – Мойны иір қобыздай,
 Құйрығы ұзын қамшыдай,
 Шудасы бар жамшыдай.
 Мауың-мауың маң басқан,
 Шудаларын шаң басқан,
 Төрт аяғын тең басқан,
 Екі өркешін қом басқан.

Тілін тікен теспеген,
 Алабота, теріскен,
 Мұрындығы келіскен,
 «Шөк!» – дегенде, «бык!» – деген,
 Шеміп үйін жүктеген,
 Ойсыл қара баласы
 Түйе бассын үйінді.
 Түйе басса үйінді,
 Кне бассын үйінді!

ЗЕҢГІ БАБАҒА

Шаруаның бір пірі – Зеңгі баба,
 Сныр берсең сүтті бер оңкей мама,
 Кең өріске шұбыртып өзін бағып,
 Кешке жақын қотанға өкент қама,
 Тағы бір тілек тілейін,
 Бергеніңді білейін,
 Қос жегуге жарамды
 Ылғи бойшаң өгіз бер,
 Жұп-жұбымен егіз бер,
 Бұқалары өукелі –
 Шүйделері білеудей,
 Аяқтары тіреудей,
 Әр түстен ыңғай сегіз бер..
 Сөйгел тисе, моңкіген,
 Оқыра тисе, жөңкіген,
 Ала бас жіп естірген,
 Мұрнын тура тестірген,
 Құйрығында шоғы бар,
 Жаналап тышқан боғы бар,
 Саздау жерге тоқтаған,
 Үй арасын боқтаған,
 Сныр деген мал екен..
 Дауысы бар азандай,
 Желіні бар қазандай,
 Мүйізі бар жылтылдақ,
 Буыны бар сыртылдақ,
 Зеңгі баба баласы
 Сныр бассын үйінді,
 Сныр басса үйінді,
 Сыймай бассын үйінді!

СЕКСЕК АТАҒА

Шібегелер шігесі,
 Қатпа келер шекесі,
 Соңса, саны қалақтай,
 Сауса, сүті бұлақтай,
 Екі қонақ келгенде
 Ештеулісін қайтерсін,
 Жалғыз қонақ келгенде,
 Жараулысын қайтерсін,
 Ауыл көшін қонғанда
 Өрегенін қайтерсін,
 Бөрі бакыр келгенде
 Көрегенін қайтерсін,
 О бөріні көргенде
 Ысқырғанын қайтерсін,
 Құйыршығын артына
 Қыстырғанын қайтерсін,
 Бөрі ала қапқанда
 Бақырғанын қайтерсін,
 «Ойбай, нем, кеттім», – деп,
 Шақырғанын қайтерсін,
 Қойды көсем бастайтын,
 Өткелден үркін саспайтын,
 Қарағай мүйіз серкелі,
 Шүйде жалды желкелі,
 Сексек ата баласы
 Ешкі бассын үйінді,
 Ешкі басса үйінді,
 Кешке бассын үйінді!

ИЕСІ МЕН СИЫРДЫҢ АЙТЫСЫ

Иесі: Неғып жүрсің, қу жалғыз, шолақ сиыр?
 Сиырымен Айтқтың болдың үйір,
 Үй маңында көдені жұлып жатпай,
 Сен шолаққа бір сойқан болды быыл.

Сиыр: Жасағышның жарлығы тастан қатты,
 Сүмендетіп арыттын кер жорға атты.
 Үй қасында көденің түк дәмі жоқ,
 Қара оленің қамыс пен түбі төтті.

Иесі: Шолақ сиыр, көзіңді ояйын ба,
 Быылғы жыл соғымға сояйын ба?
 Быылғы жыл соғымға сойып алып,
 Танабайға жаяңды қояйын ба?

Сиыр: Шныршықтап қыл арқан ескеніңде,
 Қу шолақты соялық дескеніңде,
 Қу шолақты соғымға сойып алып,
 Бүржекейден көрермін көшкеніңді!

Иесі: Дарлаңдама, қу шолақ, тап соярмын,
 Кеңірдекке пышақпен бір қоярмын,
 Жазға салым болғанда жаяңды асып,
 Танабайға жеткізбей жеп қоярмын.

ЕШКІ МЕН ҚОЙДЫҢ АЙТЫСЫ

Ешкі қойға: Менің жегенім жантақ,
 Сенің жегенің жантақ,
 Сенің күйрегің неден болды жалпақ?

Қой ешкіге: Менің жегенім ошаған,
 Сенің жегенің ошаған,
 Сенің күйрегің неден болды шомайған?

Ешкі қойға: Менің жегенім опалаң,
 Сенің жегенің опалаң,—
 Саған келсін топатаң!

Қой ешкіге: Менің жегенім ебелек,
 Сенің жегенің ебелек,
 Саған келсін кебенек.

Ешкі қойға: Менің жегенім күйреуік,
 Сенің жегенің күйреуік,
 Саған келсін түінек.

ТӨРТ ТҮЛІКТІҢ КЕҢЕСІ

Қой, сиыр, жылқы, түйе төртеуі бір күні жнылып отырып кеңеседі: «Қайсымыз қандай жерге, қандай кісіге бітсек жақсы болар еді?» деген сөзді айтысады-мыс.

Сиыр: Қалың қорық нұға бітем,
Қоры үзілген қуға бітем.

Қой: Күнгеілі кара тасқа бітем,
Жүн жеп жабағы тышқан насқа бітем.

Жылқы: Бетегелі белге бітем,
Найза ұстаған ерге бітем.

Түйе: Жалмаң құлақты сорға бітем,
Ел ішіндегі зорға бітем.

МАЛДЫҢ БАЛАСЫН СҮЮІ

Қой сүйеді баласын «қоңырым» деп,
«Ештеңені білмеген момыным» деп.
Сиыр сүйеді баласын «торнағым» деп,
«Қараңғыда баспаған қорқағым» деп.
Түйе сүйеді баласын «боташым» деп,
«Жаудыраған козіңнен тоташым» деп.
Ешкі сүйеді баласын «лағым» деп,
«Тастан тасқа секірген шұнағым» деп.
Жылқы сүйеді баласын «құлыным» деп,
«Тұлпар болар жүгірген жұрыным» деп.

ТҮЙЕ, ТҮЙЕ, ТҮЙЕЛЕР

I

Түйе, түйе, түйелер,
 Тұзың қайда түйелер?
 Балқан таудың басында,
 Балды қоян қасында..
 Елін кеттім егіске,
 Қойным толды жеміске,
 Жемісімді жерге бердім,
 Жер жусанын берді.
 Жусанын мен қойға бердім,
 Қой маған қошақанын берді.
 Қошақанды мен қонаққа сойдым,
 Қонақ маған қамшысын берді.
 Қамшысын мен қазға бердім,
 Қаз маған жұмыртқасын берді.
 Жұмыртқаны мен енекеме бердім,
 Енекем маған бір алаша тайт берді.
 Алаша тайға мін, – деді,
 Олай, бұлай жүр, – деді.
 Қызды ауылға түс, – деді,
 Қымызынан іш, – деді.
 Қымызынан бермесе, –
 Тайыңа міне шап, – деді,
 Қызын ала қаш, – деді.

II

Қамшысын қызға бердім,
 Қыз түймесін берді.
 Түймесін көлге бердім,
 Көл көбігін берді.
 Көбігін терекке бердім,
 Терек қабығын берді,
 Қабығын келіншекке бердім,
 Келіншек орамалын берді.
 Орамалын анама бердім,
 Анам асық берді,
 Асығын мұзға бердім,
 Мұз суын берді.
 Суын қара сиырға бердім,
 Қара сиыр сүтін берді.
 Сүтін пісіріп отыр едім,
 Кобелек келіп күріп етіп,
 Көбігін ішіп ол кетті.
 Жаналақ келіп жалп етіп,
 Жармысын ішіп ол кетті,
 Сауысқан келіп сақ етіп,
 Сарқып ішіп ол кетті.
 Өтекем келіп еді,
 Қаспағын қырып бердім..

III

ҚАСҚЫР ҚОЙШЫЛАРҒА АЙТАДЫ ДЕП
ОЙНАЙТЫН ТАҚПАҚ

Бала қойшы, Алыста ойнап қала қойшы.
 Төрт қойшы, Төбе қойшы,
 Бір тоқтыңды бере қойшы.
 Үш қойшы, Өле қойшы,
 Ең кішіңді көме қойшы.
 Екі қойшы, Ермек қойшы,
 Бір тоқтыңды бермек қойшы.
 Атты қойшы, Ашуы қатты қойшы.
 Түйелі қойшы, Тұрған қойшы,
 Төбесінен ұрған қойшы.
 Өгізді қойшы, Өлген қойшы,
 Жеп болғанда көрген қойшы.

IV

ЕШКІ

Ешкі бақтым, – еңіреп бақтым,
 Қой бақтым, – қоңырау тақтым,
 Сныр бақтым, – сідан қақтым,
 Жылқы бақтым, – жорғалаттым,
 Түйе бақтым, – түйме тақтым,
 Лақ бақтым, – жылап бақтым.

Ешкі қойды бастаған,
 Қойды артына тастаған.
 Ешкі деген жануар,
 Соңса, саны қалақтай,
 Сауса, сүті бұлақтай.
 Ешкі деген жануар,
 «Баста!» десе, бастаған,
 Қайырын мүйіз жастаған.
 Жанына лақ келгенде,
 Сүзін-сүзін тастаған.
 Жалғыз қонақ келгенде,
 Жараулысын қайтерсің.
 Екі қонақ келгенде,
 Ептеулісін қайтерсің.
 Үш қонақ келгенде,
 Үй ішімен тоймайды.
 Алты қонақ келгенде,
 Артпағанын қайтерсің.
 Жеті қонақ келгенде,
 Жетпегенін қайтерсің.
 Тоғыз қонақ келгенде,

Тоймағанын қайтерсің,
 Ұйықтап қалған балаға
 Қоймағанын қайтерсің,
 Тастан тасқа секіріп
 Ойнағанын қайтерсің,
 Жауын жауса қорғалап,
 «Шек», – десе де несі
 Болмағанын қайтерсің..

ТОРПАҚ

Жұмбағым да, жұмбағым,
 Жорға кара торпағым.
 Төскейдегі бетеге,
 Теріп жеген торпағым.
 Дүлей қалың сары қамыс,
 Аралаған торпағым.
 Атқа сабан салғанда,
 Сығалаған торпағым.
 Асқа-тойға мінгенде,
 Жорғалаған торпағым.
 Оқыра қуып кеткенде,
 Қорғалаған торпағым.
 Кешегі күн кешінде,
 Бүгінгі күн бесінде,
 Қара қасқа торпағым,
 Жоғалыпты қорқамын..
 Асқа барған, қатындар,
 Алшаңдамай, қайтыңдар!
 Алдында торпақ көрінсе,
 Жылдам маған айтыңдар!
 Тойға барған қатындар,
 Тойтаңдамай қайтыңдар,
 Топ снырдың ішінде,
 Торпақ көрсең, айтыңдар..
 Енді әңгіме не керек,
 Тауып алдым торпақты,
 Қарап жүріп қопақты.
 Ұстап алдым жатақтан,
 Бадырақ қоян қорқақты.
 Қояны да құрысын,

Етегімдегі татқанды
Қоян тулап тоқкені,
Ашуым келіп сол жерде,
Торпағымды сөккенім.
Күнде мініп, торпағым,
Ойбайыңа қоймадым.
Қырға шығып қырандап,
Дөңге шығып тыраңдап,
Кеткеніңді қоймадың.
Аш бөрідей жылмаңдап,
Асыр салып ойнадың.
Бұл жүрісті қоймасаң,
Үстап сені соямын!..

КӨКЖЕНДЕТ

Көкжендет, тұғырың алтын, жібек баулы,
Бар ма екен көк жендеттей қыран шаулы?
Күнінде отыз үйрек, қырық қаз іліп,
Кеш болса отырушы ең тояттаулы.
Көкжендет, алты қаштың бауынды үзіп,
Шыдамай өнеріңе кеттің қызып,
Сепімен он сегіз жыл болдым жолдас
Кеттің бе шыныменен күдер үзіп?
Көк жендет ұшушы еді желдей есіп,
Атушы еді топты қазға жаннан кешіп,
Ілгенде қаз-үйректі топырлатып,
Көрген жан сұқтанушы еді: «Жендет!» – десіп.
Көкжендет, сендей қыран енді келмес,
Жасымнан салған құсым сендей емес,
Жүгіртіп көп үйрекке тастағанда,
Сұқсырдан басқасынан тоят жемес.
Көкжендет, мойның ұзын, шалғың қысқа,
Салар ем әлде болса талай құсқа,
Қаз, үйрек өзен судан іліп бақтың,
Дуадақ көрінбеді, сен байғұсқа.
Көкжендет, қанды балақ, шіркін көрі,
Болар ма көкжендеттей құстың бәрі!
Ауылды құс етіне көні қылушы ең,
Шіркіннің, не қылайын, өтті зары!
Көкжендет құс ұшады томен орлеп,
Тілейді шабытында: «үйрек бер!» – деп,
Кешке таман салғанда дабыл қағып,
Іледі найзаша атып, «мені қор!» деп.
Көкжендет, бүгін біздің түсті еске,
Қайтушы ем қаз-үйректі теңдеп кешке,
Қоңыр қаз, сұқсыр, көжек толып қалды,
Жүгірдім сасқанымнан Қозықошке..

НАУРЫЗ ӨЛЕҢДЕРІ

I

Амансыз ба, ұлыс оң болсын,
 Ақ мол болсын,
 Қайда барсаң жол болсын!
 Ұлыс бақты болсын,
 Торт түлік ақты болсын!
 Ұлыс береке берсін,
 Бәле-жала жерге енсін!

II

Ұлыс күні көрі-жас,
 Құшақтасып көріскен.
 Жаңа ағытқан қозыдай,
 Жамырасып өріскен.
 Шалдар бата беріскен:
 «Сақтай қор, – деп, – терістен».
 «Кел таза, бақ, кел», – десіп,
 «Ием тілек бер», – десіп,
 «Көш қайраған, көш», – десіп,
 «Көз көрместей, өш», – десіп..

III

Есік алды қара су бойлағаным,
 Жалғанның қызығына тоймағаным.
 Көмілсем де кетер ме көкейімнен,
 Қалқаммен ұлыс күні ойнағаным..

КҮН ЖАЙЛАТУ ӨЛЕҢІ

Тақ Сүлеймен, Сүлеймен,
 Сенен медет тілеймін,
 Ақ басындай, ақ бұлт
 Алта, сенен тілеймін,
 Қой басындай, көк бұлт
 Қожам сенен тілеймін.
 Қоғалы көлдер құрыды,
 Құба жондар шолделі,
 Қолдан қара жауын бер!
 Қара сабам қаусады,
 Сары аяғым саусады.
 Қасымнан қараң-құраң кетті ғой,
 Маңдайымнан аңы шуақ өтті ғой.
 Жандай досым, ақ бұлт,
 Омыраудан соқ бұлт!
 Танай-танай, ақ бұлт,
 Омыраудан соқ бұлт.
 Ескек желді, сұр бұлт,
 Еріктірмей жете көр!
 Мен тасымды торлайын,
 Торсыққа салып қорлайын,
 Тәңірі өзін берсең зорлайын,
 Тұңғық қара өкілдерден,
 Шөп алайық, ақ бұлт,
 Омыраудан соқ бұлт.
 Ербек-сербек бай атай
 Еркек қана күрең тай,
 Шиып қара, шиып қара,
 Құлан-жылан бұлан тай,
 Мартай-мартай,

Тері тоқым мар тұрғай, қай тұрғай.
Түрлен, қара бұлтым!
Мен де сенің ұлтың;
Дария шор!
Дария шор!

БҰЛТ ПЕН ЖАУЫН ШАҚЫРУ

Темір, темір, теміржан,
Темірдің ұлы қауғажан.
Тасырқасаң тас жаудыр,
Қақарлансаң қар жаудыр.
Буырқансаң мұз жаудыр,
Мұздай темір құрсандыр!
Кел, кел, бұлт, кел, бұлт,
Екі енеге тел бұлт.
Ағысы қатты сулардан,
Ширай соғып кел, бұлт.
Шөптің басы жерлерден,
Жүгіре соғып кел, бұлт.
Қайың басын қайыра соқ,
Арша басын айыра соқ,
Тобылғы басын
толғай соқ,
Атан түйе жыға соқ,
Ат бауырынан өте соқ,
Үзенгіні үзе соқ.
Төбінгіні тесе соқ,
Мәңкі байды баса соқ,
Қошқар байды қоса соқ.
Түрлі таудан тау қойма.
Тұнық судан су қойма,
Ақ атыма мінейін,
Алтадан сені тілейін,
Көк атыма мінейін,
Көктеп сені тілейін!
Оны менен көк жирен,
Көк Сүлеймен

пайғамбардың деміменен,
 Тәңірімнен медет тілейін,
 Ербек, сербек бай атаң,
 Еркек қана күрең тай.
 Шып қара, шып қара,
 Құлан, жылан, бұлан тай,
 Тартай-мартай,
 Тері ме тұрғай.
 Түрлен, қара бұлтым,
 Мен де сенің ұлтың,
 Дария шор, дария шор!

ЖЫЛАН ШАҚҚАНДА УЫН ҚАЙТАРУ АРБАУЫ

Кер, кер, кер, жылан,
 Кереге басты мер жылан,
 Бір жылан бар – сұм жылан,
 Бір жылан бар – сұр жылан,
 Бір жылан бар – жеті жылғы ту жылан,
 Құралай таудың басынан
 Қуып келген, қу жылан,
 Пайғамбардың демінен
 Дегелек келді, шық жылдам..
 Ақ жылан, аты жылан,
 Кінгі жылан, мысы жылан,
 Сары жылан, сары бас жылан,
 Қол жылан, қолбер жылан,
 Шық, тәңірден нарман келді,
 Парманнан қатты жарлық келді,
 Мары-мары, мары жылан,
 Бызри бірі жылан,
 Ұзын-ұзын, ұзын, жылан,
 Ұзын шашы келте, жылан,
 Маркары, саркары,
 Былдыр-шылдыр болған түннің басынан
 Лек-лек келді шық, жылан!
 Ат жылан, қат, жылан,
 Ис жылан, ишбыр, қара жылан,
 Отыз бес көзді,
 Қырық жүзді,
 Орман түннің басынан
 Лек-лек келді шық, жылан!

БҮЙІ ШАҚҚАНДАҒЫ АРБАУ

Бүйі, бүйі, бүйі шық,
 Бүйі келді, Қамбар шық,
 Бағарынды жаймай шық,
 Отыз омыртқадан шық,
 Қырық қабырғадан шық!
 Менің атым найман-ды,
 Ту биенің етін турап берсең тойман-ды,
 Енді сені қойман-ды!

ҚАРАҚҰРТ ШАҚҚАНДАҒЫ АРБАУ

Ай-қай мекрі, қай мекрі,
 Жылан мекрі, шаян мекрі,
 Күллі, күллі, күллі мекен,
 Күллі ер мұрыт,
 Өзгер мұзкер,
 Жия-жия, пара-пара,
 Спырғында, секерқында,
 Ғылабұз күле настан.
 Қара келді, қой келді,
 Аман келді, күн келді,
 Күман келді, пықсын,
 Сүлейменнен медет келді.
 Бібісіп-бібісіп, тілебжи, кілебжи,
 Ала қомды, бала қомды,
 Өрі сана, бері сана,
 Өй мекрі, қойма мекрі,
 Шаян мекрі, ден мекрі,
 Алба маңыра, қойша маңыра,
 Шипсе маңыра, өттір мені,
 Жытыр мені, шәкір жолдас болармын,
 Шық, төңіріден парман келді!

БӘЛЕНГІ ШАҚҚАНДАҒЫ АРБАУ

Бау-бау, бәленгі!
 Бауыры шұбар бәленгі,
 Қой келді, қозы келді,
 Өусден боз ала торғай келді,
 Жерден сары ала байтал келді,
 Шық, төңіріден парман келді!
 Келең-келең, келеңгер,
 Бауыры шұбар келеңгер,
 Үсті шұбар келеңгер,
 Тас төбеңнен түсермін,
 Таң ұрғандай қылармын,
 Танауыңды тілермін,
 Шатты-бұтты қылармын.

ТҮЙЕНІ ШАҚҚАНДАҒЫ АРБАУ

Дау-дау, дауың бар ма түйемде,
 Дауың болса түйемде,
 Жүрші былай біреуге.
 Құдай тағала бақ берсе,
 Төре тиер біздерге.
 Орман таудың басында,
 Дегелек тұр сақылдап,
 Монтаны тұр тақылдап,
 Қара тұяқ басына
 Шығайын деп жақындап,
 Шық, төңіріден қатты парман келді!

БАЙЛАУ СӨЗДЕРІ

Бастан, бастан, бар бастан,
 Құм құрайда, құптан нұрайда,
 Шикі зеңде шимиті керез,
 Ағаштай байлан, тастай кат!
 Абыр-сабыр абырлама,
 Мен тұрғанша жыбырлама,
 Қой қорадан өрген жоқ,
 Бала-шаға тұрған жоқ,
 Мерт байладым, шарт байладым.
 Тура жыланның аузын байладым.

БАҚСЫ САРЫНДАРЫ

Сөздің басы биесмилла,
 Биесмилласыз іс қылма,
 Биесмилла, – десең құдай бар.
 Жын-шайтан көрінсе,
 Сыртымнан өрі қуа-ай бер..
 Бабаларым дем берген,
 Сумаңдамай жүр, жылан!
 Алты жылан ат етіп,
 Екі жылан қамшы етіп,
 Алты құлан, ақ жылан,
 Белдемеден соқ, жылан,
 Сені алар жоқ, жылан!
 Белдемеден сен соқсаң,
 Екі құлан, үш жылан,
 От орнындай, ордамым,
 Қырық мың саны найзалым,
 Осындайға пайдалым,
 Арбан-арбаң жүтірген,
 Адымы жерді қуырған,
 Адымыңнан қуылды,
 Табаныңнан суырылды.
 Жылатпай тұман ашылмас,
 Жығылмай жүйрік басылмас.

ДОСМЫРЗА БАҚСЫНІКІ ДЕГЕН САРЫН

...Жын атасы, Берлібай,
 Шақырғанда келдің бе-ай,
 Келші бермен, жын пері,
 Шақырғанда кел, пері!
 Қайда, шіркін, жындар-ай!
 Кешіктің нағып, мұндар-ай!
 Әуелі құдай жын берген,
 Өтірік бермей шын берген,
 Келші бермен, сары қыз.
 Айтылған сөзің, дәрі қыз,
 Үш жүз алпыс жасаған,
 Жақ сүйегі босаған,
 Айқайда, менің жан анам,
 Шақырғанда кел, сана!
 Оң иығыма мін, сана!
 Айда бермен, палшы қыз
 Ақ боз атқа мініші, қыз,
 Айғай-сүрең салшы, қыз!
 Палшы да қарам, сен сөйле,
 Өтірік айтпай, жөн сөйле,
 Өтірік айтсаң өлгенің,
 Қазбай жерге көмгенің,
 Айтылатын мал бар ма?
 Шыққалы тұрған жан бар ма?
 Тебіңгіде тер бар ма?
 Тепсініп тұрған ер бар ма?
 Қанжығада қан бар ма?
 Қаптай шапқан жау бар ма?
 Болжаушы қара, болжай кел,
 Төңіректі шолғай кел!.

Айда бермен, жирен тай!
 Сен келгенде көңілім жай,
 Сары аяқтай еріндім,
 Сарымсақтай азулым!..
 Шыңғыр-шыңғыр кісілескен..
 Төрт аяғы болатты,
 Жал-құйрығы қанатты,
 Адымы жерді қуырған,
 Азуы шөпті суырған,
 Қиған қамыс құлақтым,
 От орнындай тұяқтым,
 Үзеңгісі үзбе алтын,
 Тебінгісі терме алтын,
 Құйысқаны күіме алтын,
 Жүгені бар түйме алтын,
 Қу найзалы жирен тай.
 Қу найзаңды қолыңа ал,
 Бал болса, ойыңа ал!
 Төмен кеткен төрт аттым;
 Жоғары кеткен бөрте аттым,
 Арқаға кеткен ала аттым,
 Жал құйрығым, қанаттым,
 Сәукеле кара сақалдым,
 Батсайы ала шанандым,
 Келші бермен, кер тайлым,
 Өр нәрсеге, оңтайлым.
 Бейістің шөбін оттаған,
 Өзге шөпті таптаған.
 Шақпақ мүйіз көк қошқар,
 Бір мүйізін көк тіреп,
 Бір мүйізін жер тіреп,
 Келші бермен, жануар!
 Ай астында ай қожам,

Күн астында күн қожам,
Ойда жүрген он қожам,
Қырла жүрген қырық қожам,
Қырық қожаның ішінде
Айыр сақат, сары қожам,
Келші бермен сен, қожам..
Айда бермен көп батыр,
Алпыс найза қырық шатыр,
Келер болсаң, жылдам кел,
Алдыңда толы жау жатыр!..
Айда бермен, сұр қаншық,
Онан кір де, мұнан шық!
Кер-кер жылан, кер жылан!
Керілмей-ақ кел, жылан!
Ұзындығың қырық құлап,
Көлденеңін сексен кез,
Айқай да бермен, сұр жылан!

ЖАРАПАЗАН ЖЫРЫ

Үйің-үйің үй екен,
Үйдің көркі ши екен,
Саба көркі бие екен,
Сандық көркі түйе екен,
Әшекейлеп сырлатқан,
Ақ сарайдай үйі бар,
Ақ бөкендей қойы бар,
Қара сақат, кер миық,
Қандай байдың үйі екен,
Мұхамбет үмбетіне жарапазан!
Адыр-адыр таулардан
Айғыр мініп біз келдік.
Ауыздығы бой бермей,
Бай үйіне кез келдік,
Бұдыр-бұдыр таулардан,
Бұқа мініп біз келдік,
Мұрындығы бой бермей,
Бай үйіне кез келдік,
Кірсін дәулет, шықсын бейнет!
Айтамын, байлар, сізге жарапазан,
Молдалар ертең ерте айтар азан.
Айтқанға жарапазан қайыр берсең,
Барғанда ақыретке болмас жазан.
Айтамын жарапазан қожақайлап,
Жылайды қожа-молда түбін ойлап,
Тірлікте қайыр-зекет бермеген жан,
Тұрады ақыретте тайдай тұлап.
Айтамын жарапазан еліңізге,
Байлаңыз жақсы орамат белімізге,
Кетеміз мақтай-мақтай елімізге.

Айтқанмен жарапазан тойған бар ма,
 Өдетін бұрынғының қойған бар ма,
 Өдетін бұрынғының қойып кетіп,
 Барғанда ақыретке оңған бар ма?
 Айтамын, байлар, саған жарапазан,
 Айыпқа бұйырмаңыз есіткен жан,
 Айтамын үмітпенен жарапазан,
 Көнекі мырзалығың енді маған?
 Айтқаның жарапазан сауабы бар,
 Берсең де, бермесең де не қамым бар.
 Астымда мінген атым, шу, жануар!
 Айтамын жарапазан жапсарыңа,
 Дарысын күт-береке бастарыңа, —
 Қонады кедей байғұс қастарыңа.
 Айтамын жарапазан үйіңізге,
 Ұстаған үй айнала шийіңізге,
 Қой берсең, козы берсең көпсіңбеймін,
 Келіңсіз биылғы жыл күйіңізге.
 Ақ үйің айға қаран орда болсын,
 Жиылып ұлы-қызың молда болсын,
 Алғанда жау жағадан, бөрі етектең
 Пайдасы молдалықтың сонда болсын.
 Айтамын үйіңізге жарапазан,
 Алып шық, жылдамырақ, жеңеше жан!
 Келгенде қайыр-зекет бере алмасаң,
 Жібермес ақыретке менің назам!
 Жарапазан айтамын мақтап қана,
 Тұсыңа жетіп келдім ақтап қана,
 Тұсыңа келгенімде жатқан, байлар,
 Күтіп ал, мейманыңды мықтап қана.
 Мінгенім астымдағы жирен дейді,
 Намазды бес уақыт үйрен дейді.
 Намазды бес уақыт үйренбесең,

Шынжырлап дұзаққа сап сүйрер дейді..
 Бай үйіне берекет,
 Қаша берсін бәлекет,
 Кірсін дәулет есіктен,
 Шықсын бейнет тесіктен.
 Жарапазан жарықтық,
 Жақсы дейді есіткен.
 Үйің-үйің үй екен,
 Үйдің іші ші екен.
 Саба коркі бие екен,
 Сандық көркі түіе екен.
 Қарағай найза қаптаған,
 Басына темір саптаған,
 Сабын сырмен сырлатқан,
 Ұшы болат қырлатқан,
 Жауға білеп сайлатқан,
 Белдеуге белдеу байлатқан.
 Қайсы бір байдың үйі екен?
 Адыр-адыр таулардан
 Айғыр мініп мен келдім,
 Ауыздығы бой бермей,
 Сіздің үйге кез келдім.
 Бұжыр-бұжыр таулардан,
 Бұқа мініп мен келдім,
 Мұрындығы бой бермей,
 Сіздің үйге кез келдім..
 Мінгені пайғамбардың қара қасқа,
 Жаныңда мүсір қылыш, бауы басқа,
 Ашуланып шабады қара тасқа,
 Қара тас қак айырылар екі басқа.
 Мінгені пайғамбардың кер деймісің,
 Аққаны кекілінен тер деймісің,
 Оразаң былтыр кеткен биыл келді,

Пітірің жылдамырақ бермейісің?
 Ораза жыл он екі ай бір-ақ келер,
 Баласын мұсылманның жинап келер
 Айтқанға жарапазан жылқы берсе,
 Қарасаң майданында пырақ берер.
 Дегенге, жарапазан, жарапазан,
 Келеді таудан құлап жарық қазан,
 Алып шық жылдамырақ, жеңеше жан.
 Астымдағы тана-ды,
 Жатайын деп барады.
 Құдайдың күні еңкейін,
 Батайын деп барады.
 Қасымдағы бала еді,
 Қайтайын деп барады.
 Ассалаумағалайкүм, жатқан байлар!
 Қоңыр қой қора толып жатқан, байлар!
 Ол қойды ел көшкенде кімің айдар,
 Өгіз бен қоңыр шолақ құлын айдар.
 Ассалаумағалайкүм, ақтап келдік!
 Ауылы Арғын-Найман жақтан келдік.
 Жарапазан айтудың үміт қылып,
 Балалардың азығы жоқтан келдік.
 Бай айтады: «Бөкжадан жаулық бер», – деп,
 Бәйбіше айтады: «Қорадан саулық бер», – деп,
 Байдың берген саулығын өңгерелік,
 Бәйбішенің жаулығын тең бөлейік.
 Аяқ-табақ сылдырап,
 Құрт бергелі жатыр ма?
 Аузы-басы жыттырап,
 Май бергелі жатыр ма?
 Сары аяққа салып бер,
 Сары майға малып бер,
 Қыздан берме, өзің бер

Қыздың қолы сұғанақ,
 Жеп қойды ғой бағана-ақ..
 Үлкеннен алдық майыны,
 Маяға бура керек, деп,
 Тағы да қолын жаяды.
 Бере берсең бұл келін,
 Қай нәрсеңді қояды.
 Көрімдік деп бергенің
 Қай бірін алмай тояды.
 Ақсақалды көрген соң,
 Ашылды келін араны,
 Оттай жанған қу нөпіс,
 Не қылғанда тояды?
 Бозбалалар, асықпа,
 Сендерге де барады.
 Бірте-бірте бұл келін
 Бөріңді де сояды,
 Өуелі алып, жымқырды,
 Мая менен биені.
 Қара сақал билерден,
 Білмеймін, не мал тиенді?
 Биелер қысыр қалар, – деп,
 Айғырды көңілі сүйеді.
 Тұр-түрімен сұраған,
 Бозбалалар, күлмендер,
 Келінің несі күйеді?
 Айғыр берсең, мініп ап,
 Шапан берсең, киені.
 Тон берсеңіз қымбаттан,
 Жарты қарыс жиегі.
 Бозбалалар жеткізер,
 Кемірек болса сүйемі.
 Үшінші түлік, үлкеннен,

Сиыр деген мал алды,
 Шаруа малы көп болса,
 Ешкім тартпас затадды.
 Ақсақалды жылқырып,
 Қара сақал билерге,
 Ал, келін енді қадалды.
 Бұл сиырға бұқа жоқ,
 Күле берме, бозбала,
 Өздерің тап амалды,
 Күлгенінді жақтырмай
 Көңіліне келін шам алды.
 Жоң созімді теріске алып,
 -Не десен болар заманды?
 Үлкендерден қолқалап,
 Қойды да келін көп алды.
 Ақ, қарасын айырып,
 Атын ата деп алды.
 Қошқар таппай көп қойға,
 Келіннің ойы қамалды.
 Сумандаған, егіншіл –
 Ешкіні оңшең тағы алды.
 Текеден сасып тағы да,
 Таба алмай тұр амалды.
 Торт түлік малға сай болып,
 Келінге дәулет жамалды.
 Іздегені табылып,
 Өріске малы жабылып,
 Бақытты келін оңалды..
 Өзір бол, келін, малыңа,
 Көпшілікпен ес көрмей,
 Тай тулағың жоғалды.
 Алдындағы ақынға,
 Сене берме, келіншек,

Жинасқаны болмаса,
 Қарасуға доғалды!..
 Сендерге енді келейін,
 Жаңсардағы отырған,
 Жастары үлкен, аналар,
 Ақылы ортақ даналар!
 Сіздерге де қуанып,
 Жасы кіші, балалар!
 Бұрынғының бір жолы,
 Келінді көрген адамнан,
 Көрімдікке мал алар.
 Келінің, балаң бір теңді,
 Қосылыпты сайына!
 Осындай жақсы келінді,
 Көрімдігін атамай,
 Көресіңдер ме жайына?
 Не берсеңдер, ақтан бер,
 Өсеріне бактан бер,
 Тым болмаса ен салдыр,
 Түйенің кенже ботасы,
 Биенің кіші тайына.
 Малға шамаң келмесе,
 Берсең де ырза боламыз,
 Қаптағы құрт пен майыңа!..
 Беремін, – деген кей қатын,
 «Бергенім осы, менің», – дер.
 Алыстан келген кей қатын,
 Шығарып беріп жанынан,
 «Берер едім аямай:
 Жақып емес елім», – дер
 Бермеймін деген кей қатын,
 «Дүниемнің билігін,
 Үйдегі білер ерім», – дер.

Сылтау қылып кейбірі:
«Өкпелімін бұл тойдан,
Беретін жоқ жерім», – дер.
Желдіртпелеп кейбірі:
«Сабыр қылып тұра-тұр,
Берейін саған кейін», – дер.
Кейін барып сұрасан:
«Ойнамай жүр менімен,
Мен емес сенің теңің», – дер!..

АЙТ, КЕЛІН

Бетіңді, келін, ашқаным,
– Жаңа жұртқа қосқаным.
Жасы үлкенді сыйлап жүр,
Құрмет қылып жасқаным.
Балалық күнің өтті енді,
Аналық күнің жетті енді,
Жаңа дәурен есігі
Алдыңнан енді ашылды.
Бәйбішелер келтіріп,
Шаратарын толтырып,
Шашулары сатырлап,
Есіктен төрге шашылды.
Айт, келін, енді, айт, келін!
Атыңның басын тарт келін!
Қыз көңілден қайт, келін!
Сауысқаннан сақ келін!
Жұмыртқадан ақ келін!
Күйеуіне шақ келін!
Ел-жұртыңа жақ, келін!
Өзін бір ақыл тап, келін!
Ата-еменді бақ, келін!
Кісі келсе үйіне,
Кигізіңді қақ, келін!
Атаңды бұрын жатқызып,
Түндігіңді жап, келін!
Шөугіміне су құйып,
Сопан кейін жат, келін!
Сүйгеніңмен сүйсініп,
Адалдан бала тап, келін!
Қалдырмай ақыл айтайын,

Құлақты, келін, саласың,
 Қатасы болса сөзімнің,
 Осы отырған әлеумет,
 Сыңға салып қарасың.
 Құлағың салып қарап тұр,
 Келінжан, менің тілімді!
 Өдеп жолын үйренбек, –
 Жас кісіге білімді.
 Ақылсызға айтқан сөз, –
 Далаға кеткен шығын-ды
 Бәрі саған керек іс,
 Тыңдасаң, келін, жырымды,
 Жырға қосып айтамын,
 Бар өсиет сырымды.
 Бұрынғы күнің, – балалық,
 Ер жеткен күнің бүгін-ді,
 Өзім айтқан сөз емес,
 Осылай деген бұрынғы.
 Келін боп келмек оң жаққа,
 Ата-ананың мұрасы.
 Бұрынғы үйің бекер-ді,
 Мекенің осы тұрысы.
 Өз үйінде тұрмақ жоқ,
 Үл боп тумаң әуелде,
 Қыз болған соң ырасы.
 Келін боп келген қиын іс
 Жаңа өспірім балаға,
 Қызмет қыл иілін,
 Ата менен анаға,
 Өзіңнен үлкен адамның
 Бетіне тіке қарама!
 Үлкен кісі келгенде,
 Қатарласып отырмай,

Кейін отыр панада.
 Лажы болса шығып тұр,
 Қайтқанынша, далаға.
 Бар айтқаным бұл емес,
 Құлағың салып, тыңдап тұр,
 Сөз бар айтар және де.
 Тұратын, болса ата-анаң
 Отырып қалма орнында,
 Тұрып барып есік аш,
 Ерiп шықпа соңына.
 Дәрет суып көтеріп,
 Қарап та тұр жолына,
 Орамалын алып бер,
 Ұмытып кетпе оны да.
 Бұрынғыдай ойламай,
 Сабыр етіп шыдам қыл,
 Аштық пенен тоғыңа.
 Ынтаменен қызмет қыл,
 Құдай қосқан еріңе.
 Күле сөйлеп жауап бер,
 Оның айтқан сөзіне.
 Тең құрбыңнан артық боп,
 Үлкен емес, кіші емес,
 Қосылыпсың теңіңе.
 Еріңнен асыл адам жоқ,
 Қарасаң ата-тегіңе.
 Күйеуің үйге келгенде,
 Қағып көрпе салып бер,
 Отыратын жеріңе.
 Бір нәрсеге жұмсарла,
 Алыстан «ай» деп, айтқызба,
 Төсегін салып, шешіндір,
 Ерте тұрса киіндір,

Киімін тұрып алып бер.
 Белбеуін байла беліне..
 Менің айтқан бұл сөзім,
 Бәрі саған керек іс.
 Абайлап кара ұғынып.
 Сөлекет болып отырма,
 Еркектей болып жүгініп.
 Бір тізелеп жон отыр,
 Төмен қарап бүгіліп.
 Қатты қылып сөйлемс,
 Ақырып сөйле мүдіріп,
 Майдалығы сөзіңнің
 Кеткендей болсын үгіліп.
 Бір нәрсеге барғанда,
 Көп кешікпе, кідіріп.
 Үй арасы болса да,
 Қатты жүрме жүгіріп.
 Бозбалаға қарама
 Артық аса тігіліп.
 Сыныс болып біреумен,
 Өсекке жүрме ілініп.
 Жасырынбас жаман ат,
 Ақыр бір шығар білініп.
 Жаман атың бір шықса,
 Кетеді елің түңіліп..
 Төжім етіп, сөлем ет,
 Үлкен үйге кірерде.
 Сыртыңнан шық іліп,
 Есіктен шығып жүрерде.
 Бір қиын іс дүниеде,
 «Пәленше келін сондай», – деп.
 Сыртыңнан әркім күлер ме!
 Ерте тұрып, түндік аш,

Ерініп жатпай төсекте.
 Мезгілсіз келген ұйқыны,
 Өзіңде жақын дос етпе.
 Жаңа түскен жас келін
 Жақын болар өсекке.
 Қатынға көрі айып жоқ,
 Мінсе де, теріс есекке..
 Сөйлеген кезде, еркектей,
 Даусыңды қатты кенеме.
 Нәзік сөйлес ерінмен,
 Не жұмыс қылсаң жылдам қыл,
 Шұбалаң келін атаңба.
 Тастама белбеу беліңнен,
 Жүріп жұмыс қылғанда.
 Бөрімен ұста қолыңның,
 Ұстама жалғыз жеңіңмен,
 Ата-ана мен жарыңның,
 Бетіңе тіке қарама
 Алса да таспа теріңнен.
 Қасыңа бала келгенде,
 Қабағың түйіп тыржиып,
 Жылатпа түртіп қолыңмен.
 Орынсыз жаман іс қылып,
 Әркімнің тілің тигізбе,
 Ата-анана теңіңмен
 Ұзын сөздің қысқасы:
 Жақсы болып, іс қылып,
 Жұртыңа жақ еліңмен,
 Бар айтқаным бұл емес,
 Құлағың сап тыңдап тұр,
 Айттылар кейін қалғаны:
 Отырған адам көзіңше,
 Әр жерінді қасыма.

Жаулығыңды шұбатпай,
Дұрыстап ұста басыңа,
Астынан шығып жүрмесін,
Ие боп жүр шашыңа.
Қолын ұстап, бетін сүй,
Бала келсе қасыңа.
Қайыңды сыйлап көдірле,
Қарама үлкен, жасына.
Жасы құрбы екен деп,
Жаманға болма ашына.
Ойыңның жөні осы деп,
Өркімге берме шапыла.
Біреу жаман айтты деп,
Болымсыз іске жасыма.
«Іәленше бүй деп айтты», – деп,
Жарыңа сөзді тасыма.
Есітсең де жаман сөз,
Жүргенің жақсы жасыра.
Көңіліңе келіп жүрмесін,
Айтты деп сөздің қынын.
Бұл күнде жаман көргенмен,
Көңіліңе теріс келгенмен
Бәрі де саған пайдалы,
Ағаңның айтқан жырының..
Айт, келін, тағы, айт, келін!
Атыңның басын тарт, келін!
Сауысқаннан сақ келін,
Жұмыртқадан ақ келін.
Келін, келін, келіншек!
Алдыңғы түйең, итіншек,
Итіншек түйе екен деп,
Басқа соқпа, келіншек!
Артқы түйең тартыншақ,

Тартыншақ түйе екен деп,
Басқа соқпа, келіншек!
Өзің жатып төсекте,
Қасыңда жатқан байыңа:
«Тұр-тұрлама» келіншек!
Қантың аузы бос тұр деп,
Құрт ұрлама, келіншек!
Жаман болса келіншек, –
Күлкісін тіпті тыймайды.
Кісі келсе даладан, –
Косілген бұтын жимайды.
Көрінгенмен ұрсысып,
Ауылдың бәрін былғайды.
Қырыстанып үйінде,
Беті-қолын жумайды.
Ел қыдырып іңірден,
Кісінің үйін тыңдайды,
Шақырсаң үйде тұрмайды.
Көргені жаман екен, – деп,
Есіткен ауыл шулайды.
Жақсы болар келіншек, –
Ондайларды қылмайды.
Осынша айтқан ақылды
Демегейсің, келіншек,
Қайнаға – ақын, тақылдап,
Мұнша неге жырлайды..
Ал, бітірдім жырымды,
Айтып болдым сырымды!
Төрде отырған, бабалар,
Қара сақал, ағалар,
Жапсардағы, аналар, –
Жамағатқа, бір сәлем!

ЖҮРТ БИЛЕГЕН АДАМҒА

Үлкен болған дәулетің
Әлемді басқан сәулетің,
Ықпалың жүрген шағыңда,
Таңдап қонған нәубетің,
Бектік пенен ағарды
Қара сақал қауметің!
Төрде отырған әекеңе бір сәлем!

МЫРЗА АДАМҒА:

Өзіне тең адамнан
Мырзалығын асырған,
Көрген жан қолын қусырып,
Сәлем беріп бас ұрған.
Жаксылығын жайылттың,
Жамандығын қашырған.
Жаксы кісі атанған,
Мырзекеңе бір сәлем!

САРАҢ БАЙЛАРҒА

Тай-күнанын мақтаған,
Шөбі көп жерді жақтаған,
Сексен сомға бір атын
«Сат!» десе де, сатпаған,
Жазы, қысы өмірі
Жайлы жерге жатпаған,
«Көрімдік бер», – деп, айтар деп,
Жан-жағына бақпаған, –
Сараң байға бір сәлем!

ЖОМАРТ АДАМҒА

Бедеу атқа жем берген,
Тылдалан дабыл оңгерген,
Нан тілесе, май берген.
Бай кісі мен байғұсты
Бәрін бірдей тең көрген.
Шолдеп келген көрінке,
Бал, қант қосып шай берген,
Жомарт байға бір сәлем!

ТАЗ КІСІГЕ

Таз үлкені Құлшықпай,
 Кейбір таздың бастары,
 От шықпаған күмшықтай,
 Жүсін таздың бастарын,
 Төрт-бес күрт келіп нымшықты-ай!
 Таздың аты Батырбай,
 Кей таздардың бастары,
 Шөп шықпаған тақырдай,
 Түгел тазға бір сәлем!

ДҮНИЕҚОРҒА

Даладан отын тасыған,
 Орақпен бұтын қасыған,
 Насыбай атып түкіріп,
 Аузы боктай сасыған,
 Көмекейі ашыған,
 Отырып көрмей еш рақат
 Ертеңді-кеш жүгіріп,
 Бейнет көріп жасыған,
 Бетінің тұрын қашырған,
 Қапыл қалған ақылдан
 Бұрынғы өткен нақылдан,
 Дүниеқорға бір сәлем!

ӨТІРІКШІГЕ

Арғымақ мініп жемдеген,
 Пайдасы жоққа ермеген,
 Өз айтқаны болмаса,
 Бөтенге тіпті сенбеген.
 Мың жолы өтірік айтса да,
 Жалғыз сөзден олмеген,
 Халайық «жаман», – десе де,
 «Өзімдікі жөн!» – деген.
 Пайда ал, – десе, үш тиын,
 Сом бермесе көнбеген,
 Бытпылдыкка бір сөлем!..

ОЙЫН-САУЫҚТА АЙТЫЛАТЫН ТАҚПАҚ ӨЛЕҢДЕР

I

Тем-тем, тем еткен,
 Тебінгіден тер өткен,
 Қанжығадап қан өткен,
 Қарағай басын қайырған,
 Қалмақтап жылқы айырған.
 Ай керек-ау, ай керек,
 Айдың басы доңгелек,
 Ақ серек пен көк серек,
 Шауын алдым бай терек,
 Сопау тұрған пәленнің өзі керек..

II

ЕРТЕҢ АУЫЛЫМ КӨШЕДІ

Ертең ауылым көшеді,
 Уық бауын шешеді.
 Қара қойым қашады,
 Құмалағын шапады..
 Ақ сандық, Көк сандық,
 Арқан тарт, Кілем арт!..

III АУЛЫҢ ҚАЙДА?

Аулың қайда?
– Асқар тауда.
Қойың қайда?
– Қошқар тауда.
Қойын не жейді?
– Жусан жейді.

IV САУСАҚ САНАУ ОЙЫНЫ

Қуыр-қуыр қуырман,
Балаларға бидай шап!
Бас бармақ,
Балаты үйрек.
Ортан терек,
Шүлдір шүмек,
Кішкене бөбек!
Сен, тұр, – қойыңа бар!
Сен, тұр, – қозыңа бар!
Сен, тұр, – жылқыңа бар!
Сен, тұр, – сиырыңа бар!
Сен, тұр, – түйеңе бар!..

V

Бірім-бірім,
Екім-екім,
Үшім-үшім,
Төртім-төртім,
Бесім-бесім.
Алтым-алтым,
Ауыр балтам,
Қалды қалқам,
Қырқылдауық,
Қырман тауық,
Олпық-солпық,
Сен кір, – сен шық.

VI

«Бірім-бірім..» деп он бірге шейін санап, «осымды тапшы?», – деген жұмбақты:

Бір дегенің – білеу,
Екі дегенің – егеу,
Үш дегенің – үскі,
Төрт дегенің – төсек.
Бес дегенің – бесік,
Алты дегенің – асық,

ӨЛДИ-ӨЛДИ, АППАҒЫМ

Өлди-өлди, аншағым
 Қойдың жүні қалпағым,
 Жұртқа жаман болса да,
 Өзім сүйген аншағым!
 Өлди-өлди, шырағым,
 Колге біткен құрағым,
 Жапанға біткен тірегім,
 Жаман күнде керегім!
 Өлди-өлди, анашым,
 Колге біткен құрағым
 Жапанға біткен тірегім,
 Жаман күнде керегім!
 Өлди-өлди анашым,
 Қойдың терісі шанашым,
 Жұрт сүймесе сүймесін,
 Өзім сүйген, жанашым.
 Қонақ келсе, қой, бөпем,
 Қой тоқтысын сой, бөпем,
 Құйрығына той, бөпем!
 Айналайын, айымыз,
 Алты қарын майымыз,
 Жеті қарын жентіміз,
 Алуа секер қантымыз.
 Дауыл сокса, бақан бар,
 Бойбішеде тоқал бар.
 Сом темірде балға бар,
 Сом сынғанға – ал да бар.
 Қалқам менің қайда екен?
 – Асқар-асқар тауда екен.
 Онда неғып жүр екен,

Алма теріп жүр екен.
 Алмасынан қайда екен,
 Жаңа теріп жүр екен.
 Өлди, бөпем, ақ бөпем,
 Ақ бесікке жат, бөпем.
 Астыңа терлік салайын,
 Үстіңе тоқым жабайын,
 Тойға кеткен апанды,
 Қайдан іздеп табайын,
 Жылама, бөпем, жылама,
 Атекенді қинама!
 Арна ма екен бесігі,
 Аға ма екен әкесі,
 Өрік пе екен бесігі,
 Сүйе ме екен әкесі,
 Жиде ме екен бесігі,
 Жігіт пе екен әкесі?
 Жылама, балам, жылама, –
 Ата-ананды қинама?
 Құйрығыңды майырып,
 Түнде жылқы қайырып,
 Жаудан жылқы айырып,
 Жігіт болар ма екенсің?
 Айыр қалпақ киісіп,
 Ақырып жауға тиісіп,
 Батыр болар ма екенсің?
 Бармақтарың майысып,
 Түрлі ою ойысып,
 Ұста болар ма екенсің?
 Таңдайларың тақылдап,
 Сөйлегенде сөз бермей,
 Шешен болар ма екенсің?
 Кең балағың түріскен,

Ұлы топта күрескен,
 Балуан болар ма екенсің?
 Бал қайнағып, шай ішкен,
 Қазы кертіп, жал жеген,
 Асты болар ма екенсің?
 Ұзақ жасап, көбірек,
 Басты болар ма екенсің?
 Қарағай найза қолға алып,
 Жауға тиер ма екенсін?
 Қашқан жаудың артынан
 Түре қуар ма екенсің?
 Жылама, бөпем, жылама,
 Апекеңді қинама!
 Алтынмен шоқтап тақия,
 Берсек пе екен осыған?
 Біз садаға, біз зекет,
 Кетсек пе екен осыдан?
 Менің төттім қайда екен,
 Қыздар менен тойда екен,
 Тойда болса, – отырсын,
 Қолына жүзік толтырсын!
 Әлди, балам, алда жар,
 Армансыз дүние кімде бар?
 Біреудің болып көңілі шат,
 Армандылар аһ ұрар!
 Жездей-жездей қолыңнан,
 Жезделерің айналсын.
 Аппақ-аппақ қолыңнан,
 Аналарың айналсын!
 Әлди, балам, батыр балам,
 Шауып келе жатыр балам.
 Отыз қызды олжалап,
 Алып келе жатыр балам.

«Олжа, олжа!», – дегенге,
 Әрбіріне бір қыздан
 Беріп келе жатыр балам.
 Көзімнің ағы-қарасы,
 Жүрегімнің парасы.
 Уайым-қайғы ойлатпас,
 Көңілімнің санасы.
 Айналайың, шырағым!
 Көлге біткен, құрағым!
 Маңдайдағы, құндызым,
 Аспандағы, жұлдызым.
 Әлди, балам, ақ балам!
 Айналайың, балам-ай!
 Айналсын сенен анаң-ай!
 Әлділен сені сүйгенде,
 Атаңның көңілі болар жай!

Қай бірінді айтайын,
Бетеге, көде, жауыпша,
Шулап тұрған – бәрің мал.
Қош, есен бол туған жер,
Кіндік, кірім жуған жер!

ЕСТІРТУ

Жиренше шешеннің Қарашап деген данышпан әйелі
өлгенде «Жәнібек ханның Жиреншеге естіртуі» деп,
айтылатын әңгіме былай келеді:

Жәнібек: «Е-е, Жиреншем, атасы өлген қалай екен?»

Жиренше: «Е-е, асқар тауы құлады, бөйтерегі сұлады
десеіңші, жайлауын жау алды, қыстауын өрт алды десеіңші!»

Жәнібек: «А-а, Жиреншем, шешесі өлген қандай екен?»

Жиренше: «Ағар бұлағы суалды десеіңші! Еділ-Жайық екі
суым құрыпты десеіңші!»

Жәнібек: «Ағасы өлген қандай екен?»

Жиренше: «Оң қанатым үзілді, тас қорғаным бұзылды
десеіңші!»

Жәнібек: «Інісі өлген қандай екен?»

Жиренше: «Сол қанатым қайырылды, болат қылышым
майырылды десеіңші!»

Жәнібек: «Е-е, баласы өлген қандай екен?»

Жиренше: «Е-е, ауыма шөк түсті, өзегіме өрт түсті, күйігі
ауыр дерт түсті десеіңші!»

Жәнібек: «А-а, Жиреншем, қатыны өлген қандай екен?»

Жиренше: «Уа, дариға-ай, Қарашап сұлу өлген екен
ғой?», – деп, қамшысын таянып отыра бергенде, қамшысының
сабы сыныпты.

Жәнібек: «Ендеше, қатының өлді, – қамшының сабы
сынды, уайымдама!» – дегіті.

КӨҢІЛ АЙТУ

Аққу ұшып көлге кетті,
 Сұңқар ұшып шөлге кетті.
 Ол адасып кеткен жоқ,
 Әркім барар жөнге кетті.
 Арғымақтың тұяғы,
 Тасты басса кетілер,
 Сазды басса жетілер!
 Екі арыс аман болсын:
 Жетпесті кума,
 Келмеске жылама!
 Өлі арыстаннан,
 Тірі тышқан артық..
 Ақ сұңқар ұшты ұядан,
 Қол жетпестітін княдан..
 Қанаты бүтін сұңқар жоқ,
 Тұяғы бүтін тұлпар жоқ.
 Тозбасты ұста соқпайды,
 Өлместі төңір жаратпайды,
 Тошырағы торқа болсын.
 Қалғанға өмір берсін
 Өлгеннің соңынан өлмек жоқ,
 Өлген қайтып келмек жоқ..

ҚОҚАН ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚОЛЫНДА ӨЛГЕН ТӘТИДІ ЖОҚТАҒАН ӨЛЕҢ

Қара бір таудың жылғасы..
 Халқыңа болған тұлғасы
 Қуандықтың ағасы,
 Алтыннан салған сырғасы.
 Алыстан дұшпан сөзге келсе,
 Алдына жүрер қолбасы.
 Қара бір таудың өлкесі..
 Алты аттайдың серкесі.
 Жарлығы жалған болмаған,
 Хан, қараның еркесі.
 Жақсыдан қалған көз еді,
 Еділдің қызыл желіндей,
 Саулап тұрған сөз еді,
 Аидыны таудан зор еді,
 Дәулеті көлден мол еді.
 Өзім бір деген адамға
 Аласы бір жоқ тура еді.
 Айғыр бір қуған құлындай,
 Адам ұлын жақтаған.
 Әділдікке салғанда,
 Барлық қазақ мақтаған.
 Құрама жнып ел қылың,
 Қосын таза сақтаған.
 Тілі шайпау теңгегін,
 Ақылменеп тоқтатқан.
 Көлдегі аққу дауысты,
 Ақ сұңқар құстай дабысты,
 Ерегескен дұшпанға,
 Айдаһардай шабысты.

Қанға ай түскен асылдай,
 Қалмайған мен қарысты.
 Екі де тізгін бір айыл,
 Бір өзім деп салысты.
 Толқын тоңқа барғанда,
 Топ ішінде шығып сөйлеген.
 Ертегі еткен азандай,
 Елдің қамын ойлаған..
 Жесір менен жетімге,
 Тігіп бір қойған үй болды.
 Жесір менен жетімнің
 Болып өтті азығы.
 Қуандық пен Сүйіндік
 Аз күн болды қазығы.
 Өз бауырым деп жан тартпай,
 Тіл жаздыртып дөт айтпай,
 Әділдікке салғанда іш тартпай,
 Бар ма еді жазығы..
 Ұтымды сөзбен жеңген соң,
 Қоқанның қалша немесін,
 Қасақы қалша қас болды
 Алмай ақыл-кеңесін.
 Тас кесір есіл болаттың
 Үзген соң морт жебесін,
 «Барса келмес» мұхиттың,
 Мініп бір кетті кемесін.
 Сарғайғанмен өлмек жоқ,
 Уайымнан онбек жоқ,
 Тоқтатайын сөзімді,
 Әлем білген Төтиді,
 Жоқтаусыз қалды демесін!..

ЖОҚТАУДЫҢ ТАҒЫ БІР ТҮРІ

...Қалмақтан жылқы қудырған,
 Құлынын жолда тудырған.
 Жеті рудан қол жинап,
 Алыстан дұспан аттанса,
 Қар, жаңбырдай бораған.
 Жақыннан дұспан аттанса,
 Қарт бурадай жараған..
 Толарсақтан саз келсе,
 Қажымай оған жүретін.
 Қабырғадан қан келсе,
 Қажымай оған күлетін,
 Қылыш жапай жүретін.
 Тұғырда қонған сұңқары,
 Суытып қойған тұлпары,
 Алыс басты ақ орда,
 Ақ сұңқар үйде тұрғанда,
 Күні де түні, базарым,
 Аялап қайтты назарым,
 Бетімнен кетті ажарым..
 Жаздың күні болғанда,
 Күннің көзі байланады,
 Ақ сұңқар ұшып айналды..

АЛЫПҚАШ БАТЫРДЫ ДӘУІТ АҚЫННЫҢ ЖОҚТАУЫ

Орайда-орай, оқ атқан,
Он екі тұтам жай тартқан.
Таз қарамың тайлақ жүн,
Өзі жүнден өзі атқан.
Бас бармақтай бөдене,
Басынан байлап көзге атқан.
Азулыдан бөрі атқан,
Есіктен қабан ақыртқан,
Төріне сұңқар шақыртқан,
Қара арғымақ қатырған,
Қара лашын қапырған.
Көк бөртеңі жайлаған,
Көктілі жылқы айдаған,
Сары қазан шайнаған.
Арыстан деген аң болар,
Асауын ұстап байлаған.
Қалмақы ерді жастанған,
Құба түзді басқарған.
Көк бесті мініп көп жортқан,
Көк бөрідей түн қатқан.
Санап жұлдыз батырған,
Ұнықтамай таңды атырған.
Көсегелі жерлерден,
Көсілтіп жықы қудырған,
Құлынын жолда тудырған.
Шыңдауыл шықпас жерлерден,
Шыңғыртып асау сойдырған.
Асылдан шыққан болатым,
Шықшырдан шыққан бек затым.

Басқа жаудан өлмедің 63-ке жеткенде,
Қыпшаққа барып өлгенің
Сода бір болды-ау арманың!..

БІР БАТЫРДЫҢ ӨТКЕН КЕЗІН ЕСКЕ АЛА ЖОҚТАП АЙТҚАНЫ

Мен, мен едім, мен едім,
Қантарда мінсең қажымас,
Қас қара нар мен едім.
Шабуыл шаңса, шарнамас,
Шыны тұлпар мен едім.
Қасарысып келгенде,
Қап түбіне сыймаған,
Таза болат мен едім.
Қаймақтан ұшқан қу ілген,
Анық сұтқар мен едім.
Тегеуірінім теріс біткен,
Тепсе жілік сындырған,
Қыран бүркіт мен едім.
Қартайдым да қор болдым,
Күн сенікі, жастарым!
Көріп, біліп басадым.
Көрілікке жеткізсе,
Талайды көрер бастарың.
Заманымда өзімнің,
Жасанысқан жау көрдім,
Белсеніскен дау көрдім, –
Үрікпедім де, саспадым,
Бір өтірік болмасын,
Табаным тайып қаппадым,
Тәуекел, – ердің жолдасы,
Тілектес болған дос-жарым.
Сол дәулеттің тұсында,
Самарқанды сапырып,
Шапқан шонтей жапырып,

Аспадым да, саспадым.
Қанды көйлек жолдасты,
Сары алтындай сақтадым.
Менің көрген затым, – бұл,
Төкпей-пашпай қолданып,
Ортаңа сүйіреп тастадым..

ӨЛГЕН ҚЫЗЫН ЖОҚТАП ШЕШЕСІНІҢ АЙТҚАНЫ

Ақ ешкі келе жатыр лағына,
Сүт берген ақ үршінен шырағына,
Қосылып кел екеуміз зарланайық
Алланың жетер ме екен құлағына!
Тапқаны ақ ешкінің сегіз лақ,
Біреуі лағының салпаң құлақ.
Ақ ешкі, көкке қарап көңелді же!
Табарсың есен болсаң тағы да лақ.
Ақ ешкі, сен де мұңды, мен де мұңды, –
Жаратты Алла неге біздей сұмды?
Ақ ешкі, көкке қарап көде жейсің,
Құдайым берер ме екен бізге тұяқ?
Доскенің бауырында жалғыз там-ды,
Бар құдай аямаған жалғызды алды.
Келгенде елу беске сұмырай Бетен,
Айрылып жалғызынан аныран қалды..

II Ертергілер

ЕР ТӨСТІК

I

Ерте заманда Ерназар деген кісі болыпты. Ерназардың өзі бай болыпты. Төрт түлік малы сай болыпты. Қора толған қойлары болыпты. Матау толған түйелері болыпты. Өріс толған жылқылары болыпты. Ерназардың сегіз ұлы болыпты.

Бір жылы үлкен жұт болыпты, ел малын алысқа, отарға айдап кетіпті. Ерназардың сегіз ұлы да соның ішінде кетіпті. Бір қыстық азығын алып, кемпірі мен Ерназар үйінде қалыпты. Ерназардың сегіз ұлы сол кеткеннен хабарсыз кетеді, айлар өтеді, келмейді, жылдар өтеді, келмейді. Ерназардың азығы таусылды, ашықты, жейтін тамақ таппады. Кемпірі мен екеуінің орнынан тұруға өлдері өрең-өрең келді.

Бір күні кешке жақын кемпір төсегінен тұрып, үйінің түндігін ашады. Тұруға мұршасы келмей жатқан шал шаңыраққа караса, шаңырақтың күлдіреуішінде керулі тұрған кер биенің төстігі көзіне түседі. Ерназардың қуанып, есі шығады.

– Кемпір, сүйінші! Керулі тұрған кер биенің төстігі майлы көрінеді, бол, жылдам асып жіберші, – дейді.

Сойтін, бұлар төстікті қазанға салады. Төстікті асып жеп, шал мен кемпір әлденеді. Ұзамай кемпір жүкті болады. Мезгілі толып босанады. Бір ұл туады, оның атын, төстік жеген соң біткен бала деп Төстік қояды.

Төстік өзгеше бала болып өседі: бір айда бір жастағы баладай, екі айда екі жастағы баладай, үш айда үш жастағы баладай, бір жылда он бестегі жана өспірімдей бала болады. Екі жаста алысқан кісілерін алып ұратын алып бала болады.

Садақ тартып үйренеді, тартқан садағын тоғыз қабат кетпеннен өткізеді. Аң аулап, құс атады, шал әкесі мен кемпір шешесін асырайды.

Төстік бір күні ауылдың арасында отырған тарғақты садақпен тартып қалады. Садақ тарғақтың қанатын үзіп кетеді. Тарғақ жығылмай бір қанатын сабалап қаша береді, Төстік ұстайын деп қуып жүреді. Сөйтіп жүргенде, тарғақ бір кемпірдің өрмегінің үстінен қарғып өтеді. Қуып келе жатқан Төстік те өрмектен секіреді. Сөйткенде бір бақаиы өрмекті іліп кетеді. Өрмектің бірсыңыра жібі үзіліп қалады.

Өрмек тоқын отырған кемпір:

– Алда ғана, көк шешек-ай! Өрмегімді үзіп кеттің-ау! Ертеден қара кешке бүйтіп жер жағалап торғай атқаша, тентіреп кеткен сегіз ағанды тауып алсаң болмай ма? – деп қарғап сілейді.

Төстік кемпірге жауап қайыра алмайды. Кемпірдің сөзіне қатты қорланады. Әсіресе, «тентіреп кеткен сегіз аған» деген сөзі қатты тиеді. Төстік бұрын ағалары барын естіген жоқ екен. Әке-шешесі Төстікке оны айтпайды екен. Кемпірге сөз қайыра алмай, Төстік жүгірген бетімен үйіне келеді. Атып әкелген құстарын лақтырып тастап, отыра кетеді, Төстіктің аңулы түрін көріп, шешесі:

– Саған не болды? Кіммен жанжалдастың? – деп сұрайды.

Төстік кемпірдің сөзін түгелімен шешесіне айтады.

– Ағаларым қайда? Неге келмейді? Іздеп тауып әкелемін, – дейді. Шешесі:

– Қақпас кемпір өтірік айтады. Сенің ағаларың болған жоқ, оның сөзіне нанба, – дейді. Сөйтіп Төстіктің нандырып қояды.

Тағы бір күні Төстік асық ойнап жүріп, әлгі кемпірдің жалғыз баласын жұдырығымен қойып жіберсе, бата өліп қалады. Кемпір Төстікті бұрынғыдан да жаман қарғап-сілейді.

– Қыршышыңнан қылыңыр, Төстік! Менің жалғыз балама өлің жеткенше, айдалада тентіреп өлген сегіз ағаның қуарған сүйегін тауып алсаң болмай ма? – дейді.

Кемпірдің сөзі Төстікке ой салады. Шешесінен ағаларын сұрайды. Шешесі бұрынғы жауабын айтады да қояды. Төстік шешесінен тамақ сұрайды. Шешесі: «Қуырын же», – деп бидай береді, Төстік бидайды қуырып отырады да: «Әже, әже, бидайдың піскенін көріп берші!», – дейді. Піскенін көрем деп бидайды алақанына салып ала бергенде, Төстік шап беріп кемпірдің қолын сыртынан қыса қалады.

– Қоя берші қолымды, қоя бер! – деп, кемпір баж ете қалады.

Шыныңды айтсаң жіберемін, – дейді Төстік.

Кемпір шынын айтпақ болып, уәде береді, Төстік шешесінің қолын қоя береді. Содан кейін кемпір шынын айтады:

– Сегіз ағаның бары рас еді, жұт жылы кетіп еді, содан қайтқан жоқ, қайда жүргендерін білмейміз, – дейді.

Төстік ағаларын іздеу қамына кіріседі. Кемпір-шалға аң мен құстың етін қақтап үйіп береді де, Төстік жолға шығады. Беліне садақ байланады. Қолына темір таяқ алады, аяғына темір етік киіледі. Аң жүреді, жыл жүреді, талай елді, талай жерді аратайды. Жолдасы да – садағы, азығы да – садағы, жолында кез келген аңды атып жеп отырады. Темір етіктен теңгедей, темір таяқтан тебендей қатқанда, алыстан сағым көтерген бел көрінеді. Өлдім-талдым деп келіп, белге шыкса, қарауытқан қатың жылқы көрінеді, жылқының ар жағында ел көрінеді. Жылқыға келсе, жылқының ішінде тігулі қара қос тұр. Қосқа кірсе; асулы мосы, ілулі бақыр тұр. Бақырдың іші піскен етке толы екен. Төстік етке тойып алады да, елге қарай жүреді.

Төстіктің келген елі ас беріп жатқан ел екен. «Ағаларымды осы астан іздеп көрейін», – деп асқа тігілген қалың үйді

жағалай қыдыра бастайды. Арықтаған, азған, киімі жыртық-жыртық Төстікті ешкім ескермейді. Жаяу жүрген адамды кім білсін! Сөйтіп келе жатса, табақшылар бір жерде: «Ерназардың сегізіне тарт, Ерназардың сегізіне тарт!», – деп шуылдасып жүр екен. Ерназардың сегізін көрейін деп, үйге кірмек болса, табақшылар Төстікті кейін қарай сүйреп, қақпалай береді. «Қайыршы неме, әлі етке тоймадың ба?», – деп жекіріп ұрсады. Төстік оған шыдамай, табақшының біреуін, жұдырықпен қойып қатып, мұрттай түсіреді. Жұрт жиналып қалады.

– Кім керек? Не ғып жүрген адамсың? – деп, Төстіктен жөн сұрайды.

Төстік:

– Маған Ерназардың сегізі керек, адасып кеткен сегіз ағамды іздеп жүрмін, – дейді.

– Сол арада Ерназардың сегізі жөн сұрасың, Төстікпен жылап-сықтап көріседі.

Ерназардың сегізі елден адасақаннан кейін жұттан қалған жалғыз күрең биені бағып, содан көп жылқы өсірген екен. Бағанағы көп жылқы солардікі екен. Төстіктен елдің жөнін білген соң олар да қайтнақ болады.

Тоғызы тоғыз жағынан шығып, қатың жылқыны айдай бастайды. Бірақ жылқы ұйлығып, бір жақты бет алып, жүре алмайды. Қанша айдаса да серпілін, алғашқы айдаған жеріне қайтып келеді де отырады. Тоғызы жылқыны неше күн айдайды, аяғында жүргізе алмай, жалығады.

Бір күні Төстік мынадай айла табады: барлық жылқының басы күрең биені ұстап алып, жылқының ортасындағы бір дөңге шығады; биені жығып, төрт аяғын буады да, қыл бұрау салып, тақымын бұрайды. Тақымы бұралған соң, бие қатты шыңғырады. Биенің шыңғырған дауысына шұркырасып қатың жылқы жиналады. Жылқы әбден жиналып болды деген кезде, Төстік биені тұрғызып алады да, жетектеп жөнеледі.

Сонда қатың жылқы өз беттерімен бұлардың соңынан шұбай береді. Енді ешқайсысы да жылқы айдан өлек болмайды, күрең биені жетектеп жүреді де отырады. Қатың жылқы шұбырып ереді де отырады. Судың тұнығын іше-іше, шөптің сонысын жей-жей, талай асқардан асып, талай шөлді басып, Төстігі бастан, Ерназардың сегізі аман-есен елдеріне келеді.

Балалары аман-есен келген соң, Ерназар ел жиып, той қылады. Түйеден бура, жылқыдан айғыр, ту бие, қойдан қошқар, құнан қой сойып, қымызын көлдей, етін таудай қылып қояды. Ақсақал-қарасақалын түгел разы қылады.

Той тарқағаннан кейін Ерназар тоғыз ұлын аяқтандыру қамына кіріседі. Тоғызына тоғыз келіншек іздейді. Келіннің тоғызын бір үйден таппақ болып, ел қыдырады. Көп елді аралайды. Бірақ, Ерназар ойлағандай тоғыз қыз бір үйден табылмайды.

Сөйтіп, Ерназар күдер үзіп келе жатса, алдынан бір ауыл көрінеді. Ауылдың ортасындағы үлкен бір қоңыр үйдің тұсына келіп, мейман болатындығын білдіреді. Үйге кірсе, керегесінің басында сегіз сырға ілулі тұр екен, соны көрген соң Ерназар еңкілден жылай бастайды.

Үйдің бөйбішесі Ерназардан:

– Неге жыладың? – деп сұрайды.

– Жылаған себебім: тоғыз ұлым бар, соған тоғыз келіншек іздеп жүрген адаммын; тоғыз ұлымның бір анадан туғаны сияқты, тоғыз келінімнің де бір шешеден туған болуын іздеп жүрген адаммын; керегемнің басындағы көп сырғаны көргенде, тілегіме жеттім ғой деп қуанып қатын едім, санасам біреуі кем екен, соған жылап отырмын, – дейді Ерназар.

– Ендеше, жылама, тағы біреуі бар, өне тұр, – деп бөйбіше тұсбақаннан тағы бір сырғаны алып келеді. – Кенжекейімнің сырғасы еді, мұны басқа сегіз қызымның сырғасына араластырмаймын, ана қыздарым бір төбе, Кенжекейім бір төбе.

Сондықтан, Кенжекейімнің сырғасы олардікінен бөлек тұрады, - деп сырғаны қайтадан орнына іліп қояды.

Ерназар оған:

- Сенің сегіз қызың бір төбе, Кенжекейің бір төбе болса, менің сегіз ұлым бір төбе, Төстігім бір төбе еді, Кенжекейің Төстігімдікі болсын, - дейді.

Сөйтін, Ерназар тоғыз қызға құда түсіп қайтады.

Ерназар келіндерін алып қайтуға тоғыз ұлымен сапарға шығады. Жолда бұларға перінің қызы Бекторы кездеседі; Төстікті көріп ғашық болады, Төстікті Кенжекейден айырып алу ниетіне кіріседі.

Ерназар тоғыз ұлымен Кенжекейдің ауылына барып, көп уақыт жатады. Отыз күн ойын, қырық күн тойын істетін, келіндерін алып, еліне қайтпакшы болады.

Кенжекейдің әкесі қыздарына түгел енші беріп, көп жасаумен ұзатады. Сонда Кенжекей әкесінің берген еншісіне, мінізген ат, арттырған түйе, тарттырған жасауына разы болмайды: «Әкем маған жылқыдан таңдатсын, Шалқұйрық атты берсін, жасаудан ақсырмалы сауытты берсін, түйеден Құба інгенді берсін,» - дейді.

Кенжекейдің әкесі қызына ашуланып, кісісін қайта жібереді: «Қызыма айта бар: Ерназардың байлығы оған жетеді. Шалқұйрық атты сұрағаны несі? Шалқұйрық жылкымның құты, құтка қыз не болған жер бар ма екен? Құба інген түйенің басы, түйемнің басын сұрағаны несі, қызда ондай түйе артқан бар ма екен? Ақсырмалы сауыт атадан ұлға қалатын мұра, мені қызым қу бас дегені ме? Қызым өйтіп жаулығын білдірмесін!» - дейді.

Кенжекей әкесіне қайта кісі салыпты: «Шалқұйрықты сұрағаным, ерге лайық ат еді, ер мінісін деп едім; Құба інгенді сұрағаным, Ер Төстік ер еді, сол ер кісін деп едім», - депті.

Әкесі Кенжекейдің сөзінен жеңіліп, сұрағандарын беріпті. «Қызыма сәлем айт: Сорқудықтың басына көпін қондырмасын, қондырса, кесір болады», - депті.

Сонымен Ерназар келіндерін алып, қайта береді. Бір күні көп жар басында тігулі тұрған жарты лапшыққа кездеседі. Бұл перінің қызы Бекторының лапшығы екен. Көш тұсынан өтіп бара жатқан кезде лапшығынан шығып, шайқақтап, перінің қызы Бекторы мынаны сөйлейді:

- Сүйген жарым
Ер Төстік
Құтты болсын, Кенжекей!
Мінген де атың
Шалқұйрық
Құтты да болсын,
Кенжекей!
Артқан да түйең
Құба інген
Құтты болсын, Кенжекей!
Жар басында демесең,
Жарты лапшық демесең,
Біздің де үйге түсе кет,
Көбікті саумал іше кет! - дейді.

Перінің қызы Бекторының тиісе сөйлегенін жақтырмай, Кенжекей мынадай жауап береді:

- Перінің қызы, Бекторы,
Шайнау сөзің қой, Торы!
Сүйген де жарым
Ер Төстік,
Өз жарымды сүйемін!
Мінген де атым
Шалқұйрық

Өз атымды мінемін!
 Артқан да түйем
 Құба інген,
 Өз түйемді артамын!
 Киген де сауытым ақсырмал,
 Өз сауытым кнемін!
 Жар басында демеімін,
 Жарты лашық демеімін,
 Қайтсең де үйіңе түспеймін,
 Бал берсең де ішпеймін!
 Перінің қызы, Бекторы,
 Шайнау сөзің қой, Торы!

Осылай деп, Бекторының бетін қайтарып тастайды. «Қап, бәлем. Кенжекей, саған қылармын!», – деп, Бекторы тісін қайрап қала береді.

Кош бетімен тарта берді. Бір күні Сорқұлықтың басына келіп жетеді. Кенжекей атасына кісі жіберіп: «Атам бұл құдыққа қонбасын, ырымды жаман жер», – деп айтқызады. «Келінім келмей жатып, менің қонысымды билейін деген екен!» – деп, Ерназар болмастан әлгі жерге қонады.

Кош қонысымен Кенжекей басқа келіндерінен үйді бұрын тігін жібереді де, атасын қонақ қылады. Кенжекейдің аяулы екенін Ерназар сол арада біледі. «Келінім ақылды екен, тілін бекер алмаған екем!» – деп өкінеді.

Сол күні тұман болады. Кенжекей өз әкесінің айтқаны ойына түсіп, кірпігін ілмей жатады. Ерте тұрып караса, Құба інген жоқ. «Құба інген жоқ!» – деп атасына хабар береді.

Ерназар ат ерттеп мініп, Құба інгенді айнала қаран жүрсе, анадай жерде тұрған Құба інгенді көреді. Қасына келсе, бұйдасы бір көкпекке оралып қалған екен. Жанында бір тал бар екен, талдың түбінде жарбнған бір жаман кемпір отыр.

– Шеше, шеше, ана түйенің бұйдасына қол жалғап жіберші, – дейді Ерназар. Сонда кемпір:

– Тұрсам, отыра алмаймын, отырсам, тұра алмаймын, шырағым! Өперуге әлім жоқ, нашар адаммын, – деп мүлөйімсіді.

Кемпірдің сөзіне нанып, бұйданы іліп алаіын деп, еңкейе бергенде, Ерназарды кемпіркең шап беріп жағадап ала кетті. Алдап отырған жалмауыз кемпір екенін Ерназар енді ғана білді. Ерназарда таңжылуға шама жоқ. Олай-бұлай бұлқынып байқап еді, болатын көрінбеді, кемпір қысып әкетіп барады. Ерназардың мойыны үзіліп, буынып барады, шыбын жаны шығып барады.

Ерназардың «қоя бер» дегеніне кемпір жібермеді. Өлетін болған соң Ерназар жалына бастады:

– Ағарған сақат, шашым бар, қартайып келген жасым бар! Тоғыз келінімді жаңа ғана түсіріп, жаңа ғана қызығын көрейін деп отырмын. Қоя бер мені, шеше жан! – дейді.

– Жоқ, – деп кемпір қысып қояды. Ерназардың жаны шығып барады.

– Тоғыз келін түсіріп,
 Елдей көшіп келемін.
 Толып жатқан жасаудан
 Тойғаныңша беремін
 Босат мені, шешетай! –

дейді.

– Жоқ, – деп, кемпір қысып қояды. Ерназардың жаны шығып барады.

– Оған разы болмасаң,
 Тоғай толған қойым бар,
 Қанша алатын ойың бар?
 Босат мені, шешетай! –

дейді.

– Жоқ, – деп, кемпір онан сайын қысады, Ерназардың жаны шығып барады.

– Оған разы болмасаң,
Желі толған түйем бар, –
Соған түгел не бол,
Қоя бер мені, шешетай! –

дейді.

– Жоқ, – деп, кемпір қысып қояды, Ерназардың жаны шығып барады.

– Оған разы болмасаң,
Өріс толған жылқым бар,
Не аяйтын сиқым бар,
О да болса сенікі,
Бір ғазиз жан менікі,
Жіберші мені, шешеке! –

дейді.

– Жоқ, – деп, кемпір онан сайын қысады,
Ерназардың жаны шығып барады.

– Оған разы болмасаң,
Сауысқандай сақтығы,
Жұмыртқадай ақтығы,
Желбіреген желігі,
Жаңа түсіп келеді
Сегіз бірдей келінім,
Олар да болсын сенікі,
Бір ғазиз жан менікі,
Жібере көр, шешеке? –

дейді.

– Жоқ, – деп, кемпір қысыңқырап қояды, Ерназардың жаны шығып барады. Өлесі болды.

– Оған разы болмасаң,
Сегізінен бір дара,
Ақылы асқан ол даңа,
Кіші келінім Кенжекей,
Ол да болсын сенікі,
Жіберші мені, шешеке! –

дейді.

– Жоқ, – деп, кемпір онан сайын қысады, Ерназардың жаны шығып барады.

– Оған разы болмасаң,
Соғылдай сегіз ұлым бар,
Менде қандай құның бар?
О да болсын сенікі,
Бір ғазиз жан менікі,
Жібере көр, шешеке! –

дейді.

– Жоқ, – деп, кемпір қысыңқырап қояды. Ерназардың жаны мұрнының ұшына келеді, өтуге аз-ақ қалады.

– Оған разы болмасаң,
Атамасым атайын,
Сегізінен бір бөлек,
Жалғызымда қуат боп,
Жаяуымда қанат боп,
Пана болған бір кезде
Ер Төстігім – ең кенжем,
О да болсын сенікі,
Бір ғазиз жан менікі,
Жіберші мені, шешеке! –

дегенде, кемпірдің қолы босанып сала береді.

– Төстікті маған қалай бересің? – деп сұрайды кемпір.

Оған Ерназар айтады:

– Менің қалтамда Төстіктің садағының ұшын шығаратын егеуі бар. Төстік онысыз жүре алмайды. Мен соны осы араға тастап кетейін. Төстік іздеп келеді, сонда оның ұстан ал, – дейді. Кенжекей мұның бәрін көріп тұрады.

Ерназар Құба інгенді алып қайтып келеді, көп жөнеледі, бірнеше күн көшеді. Төстік түнде отауына кірейін десе, отауы ыңғи берік болады. Бір күні Төстік, жеңгелерін салып, отауына кіреді. Төсегіне жатып еді, Кенжекей болат кездіктің сабын Төстіктің жүрегіне тіреп, үш жағын өз жүрегіне қояды:

– Қозғалмай жат, қозғалсаң, екеуіміз де жарыламыз! – дейді. Төстік мұның себебін сұрайды. Кенжекей:

– Әкең сені Бекторының жалмауызына беріп кеткен, сен менікі емессің, жалмауыздан бір жола құтылып кел, – дейді.

– Нанбасаң әкеңнен егеуінді сұрап көрші, – дейді. Ертең ертемен тұрып Төстік:

– Әкеші, әке! Мына жақта киік жүр екен, садағымның ұшын шығарайын деп едім, егеуімді берші, – дейді.

Ерназар сасыңқырап қатып, қорбаңдан он-отірік кісесін қараған болады да: «Қап, өттегене-ай, қатып қойған екен! Түнеугі Сорқудықтың басында Құба інгенді іздеп барғанда, бір талдың түбіне түсіп ат шалдырып едім, сол жерде кісемді қалдырып едім, егеуің сонда түсіп қалған екен ғой?» – дейді.

Сонымен Еростік егеуін іздемек болады, егеуінің қалған жері неше күндік алыс жол. Ерназардың айтуымен Төстік егеуін іздеуге атты аяқты ала атты, жеті аяқты жирен атты жетегіне алып жөнелгенде, алдынан Кенжекей шығып, мынаны айтады:

Сорқудықтың басына,
Сорға бола қонды атам,
Жалмауызға жалғызын,

Жанынан қорқып берді атам.
Жүретұғын жолында
Құтан өтпес жолы бар,
Онан да басып өтесің,
Қыран өтпес қия бар,
Онан да басып өтесің.
Алты аяқты ала атын
Құлық бие құлыны,
Табанына тас батса,
Маңдайынан күн өтсе,
Алты күнге жарамас.
Жеті аяқты жиренің
Көрі бие құлыны,
Табанынан тас батса,
Маңдайынан күн өтсе,
Жеті күнге жарамас.
Сан жорғаны алмадым,
Ер аты деп таңдадым,
Айыл-тұрман әбзелін
Ертеден бастап сайладым,
Төстік, саған арнадым,
Жабы емес, қазан ат,
Ер серігі қолқанат,
Шалқұйрықты мін, Төстік!
Сан жасауын алмадым,
Ақсырмалдай сауытты
Осы жолға ки, Төстік! –

деп зарлайды.

Төстік Кенжекейдің тілін алып, Шалқұйрық атты мінітін болады. Жылқыдан Шалқұйрықты ұстап әкелуге кісі жіберсе, барған кісіге Шалқұйрық ат ұстатпайды. Алдына келгенін тістеп, артынан келгенін теуіп, маңайына жан жуытпайды.

Шалқұйрықты ұстауға Төстіктің өзі келеді. Шалқұйрық Төстіктен қаппайды. Қолын сөзса, тырп етпей тұрып, жүгенге басын өзі ұсынады.

Төстік жүгерде Кенжекей Құба інгенді бураға шөгереді. «Не Төстік өлді деген күні ботала, не Төстік келді деген күні ботала!» – деп серт қылады. Өз белін он екі құлаш торғыш орамалмен тартады. «Не Төстік өлді деген күні, не Төстік келді деген күні шені!» – деп серт қылады.

Төстік жолға шығады.

Төстік аулынан ұзап шыққан соң Шалқұйрық атқа тіл бітеді.

– Төстік батыр, енді екеуіміздің жанымыз бір, қандай поле болса да бірдей көреміз! Менің мына айтқан сөздерім есінде болсын! Сенің егеуіңнің қасында жалмауыз кемпір сені күтіп отыр, сен егеуді ала бергенде ұстан алмақ. Егеуге жақындаған кезде кемпірді алдайтын бір ақыл тауып ал. Кемпір алдана бергенде, мен бетегеден биік, жусаннан аласа бола берейін, сол кезде сен егеуді іліп ал да жөнел, артына қараушы болма, – дейді.

Көп уақыт жол жүргеннен кейін Төстік егеу жатқан жерге келеді. Келсе, егеудің қасында кемпір отыр. Ер Төстік жақындай түсіп: «Шене, шене артыңдағы қыздарың бәрі өзіңдікі ме?» – дейді. Сонда кемпір артына жалт қарайды. Сол мезгілде Шалқұйрық бетегеден биік, жусаннан аласа бола береді. Төстік те егеуді іліп алып жөнеледі.

Сонда кемпір: «Сен бе едің, Төстік, алдаған? Сені ме, Төстік, қап бөлем!» – деп, тамағы қырылдап, өкпесі сырылдап шаны жалпылдап, көзі жаркылдап, тістері сартылдап, қатты сасып, етегін басып, Төстікті қуа жөнелді.

Төстік қаппып келеді. Кемпір қуып келеді. Бір мезгілде тау қаңбақтай ұшады, тас бұршақтай жауады, Шалқұйрықтың шапқан салмағына шыдамай, қара жер қак айрылады. Шалқұйрық пен Төстік жер астына түсіп кетеді.

II

Шалқұйрыққа тіл бітті.

– Біз енді жер астына түстік, бізге бұдан былай жер астының елі жолығады. Біраз жүрген соң, жылан Бапы ханның ордасына келеміз. Жылан Бапы ханның ордасына келгенімізде, мені алысқа қойып, өзің ордаға кіресің. Ордаға кіргенде есінде болсын: үйге кіргенде екі босағадан екі қара шұбар жылан ысылдап шыға келеді, олардан сескенуші болма, олар жылан Бапы ханның есінін күзеткен құлдар. Тор алдына бара бергенде, екі сұр жылан ысылдап келеді де, екеуі екі жеңінен кіреді, қойныңнан шығады, қойныңнан кіреді, қонышыңнан шығады. Бұлар жылан Бапы ханның ұлы мен қыздары болады. Төрге отыра бергенде, доу екі сары жылан ысылдап тұра келеді, одан да сескенбе. Бұлар – жылан Бапы ханның өзі және әйелі. Егер де бұлардан сескенсең, сені Ер Төстік демеуі, жер астының еліне қадіріміз болмайды, жер үстіне жол тауып шыға алмай қаламыз, – дейді.

Біраз жер жүрген соң, Шалқұйрық айтқандай, Бапы ханның ордасы көрінеді. Төстік Шалқұйрықты аңдай жерге қойып, сәлем беріп, үйге кіреді. Екі босағадағы екі қара шұбар жылан ысылдап тұра келеді. Төстік одан сескенбейді. Тор алдына бара бергенде, екі сұр жылан ысылдап келіп, Төстіктің жеңінен кіріп, қойныңнан шығады, қойныңнан кіріп, қонышыңнан шығады. Төстік олардан да сескенбейді. Төрге барып отыра бергенде, төсектен доу екі сары жылан ысылдап көтеріледі. Төстік олардан да сескенбейді, төрге шығып отыра береді.

Бір мезгілде төсектегі екі сары жыланның бірі үлкен кісі болады да, бірі соның бәйбішесі болады.

– Жаксы келдің, Ер Төстік! Жер астындағы ел де сені ренжітпейді, – дейді.

Екі сұр жыланның бірі әдемі жігіт, бірі әдемі қыз болып кетеді.

Олар да:

– Жер үстінің Ер Төстігі, жер астына жақсы келдің! Жер астының алыптары, өнерпаздары сенің шылауыңда болады, – дейді.

Босағадағы екі қара жылан екі қара құл болып кетеді, Төстіктің алдына келіп, қол қусырып тұрады.

Төстік жылан Бапы ханның елінде ұзақ уақыт тұрады. Жылан Бапы ханның Темірхан деген араз ханы бар екен. Темірханның қызын жылан Бапы хан сұрап, неше рет кісі жіберсе де, Темірхан қызын бермей қойған екен. Жылан Бапы хан Төстікті соған жұмсайды. Темірханның қызын әкеп берсе, Төстікке өз қызын беретін болып уәде қылады.

Төстік жылан Бапы ханға Темірханның қызын әкеп бермек болып, жолға шығады. Темірханның елі жеті айлық жол екен. Төстік елсізбен келе жатса, алдында бір адам көрінеді. «Бұл не қылған адам?» деп, абайласа, өлгі адам ағаштың басында отырған екі сауысқанның құйрығын білдірмей жұлып алды да, білдірмеген бойымен бірінің құйрығын біріне қондыра қояды. Сауысқандар бұны түк сезетін көрінбейді.

– О, неғып жүрген жансың? – деп, Төстік қасына жетіп келеді.

– Жердің үстіндегі Төстік жердің астына түсті дегенде, соған жолдас болайын деп, жолын тосып жүрген адам едім, – дейді өлгі кісі.

– Төстікке жолдас боларлықтай қандай өнерің бар еді? – дейді Төстік.

– Алғанды адамға сездірмейтін, атақты бау кеспе ұры едім.

– Жан-жануардың сағы сауысқан болса, құйрықтарын ұрлап алып, бірінің құйрығын біріне кигізгенімді жаңағыдай сезбей қалады, – дейді кісі.

– Жарайды. Ендеше сол іздеген Төстігің мен боламын, – дейді Төстік.

Екеуі жүріп келеді. Тағы елсізбен келе жатса, жолдарында бір адам көрінеді. «Неғып жүрген адам» деп, байқаса, киіктерді матап жүрген адам екен. Екі аяғына байлап алған қазандай екі қара тасы бар. Сол тастарымен жүріп, қашқан киіктерді күтқармайды.

– О, неғып жүрген адамсың? – деп, екеуі қасына жетіп келеді.

– Жердің үстіндегі Төстік жердің астына түсті деп есітіп, соған жолдас болайын деп, жолын тосып жүрген адаммын, – дейді кісі.

– Жолдас боларлықтай қандай өнерің бар адамсың? – дейді Төстік.

– Мен аяғыма шаң жұқпас жүйрікім, ұшқан құс, жүгірген аңның менен құтылатыны жоқ. Киіктерді қуғанда, өз екіншіммен ағып өтіп, киікті ұстай алмайтын болған соң, аяғыма қазандай қара тас байлап алып қуамын. Сонда, екіншім басылыңқырап, киіктерден ағып өтіп кетпей, дәл жетіп ұстаймын. Желаяқ деген жүйрікім, – дейді кісі.

– Жарайды. Ендеше сол іздеген Төстігің мен боламын, – дейді Төстік.

Сөйтіп үшеу болып жүріп кетеді. Бұлар келе жатса, бірталай күннен кейін елсізде тағы бір адам көрінеді. «Не қылған адам екен?» деп, байқаса, өлгі кісі жерге біресе он құлағын төсейді, біресе сол құлағын төсейді, жер астынан бір нәрсе тыңдаған сияқты болады.

– О, неғып жүрген адамсың? – деп, үшеуі қасына жетіп келеді.

– Жердің үстіндегі Ер Төстік жердің астына түсті дегенге, соның жолдасы болайын деп, жолын тосып жүрген адаммын, – дейді кісі.

– Төстікке жолдас боларлықтай қандай өнерің бар еді? – дейді Төстік.

– Жер астының атақты тыңшысымын: қандай жасырын әңгіме болса да тыңдап біліп аламын; менен жасырын сыр болмайды. Алыстағыны, жақындағыны түгел есітетін Саққұлақ деген ер мен боламын, – дейді.

– Жарайды. Ендеше іздеген Төстігің мен боламын, – дейді Ер Төстік.

Сойтін төртеу болып жүріп кетеді. Бұлар елсіз түзде келе жатса, алыста бір тау көрінеді, ол таудың үстіне тағы бір тау шыққандай болады. Жақындан келіп қараса, бір адам тауды олай да көтеріп қояды, бұлай да көтеріп қояды. Бір тауды көтеріп бір таудың үстіне қояды.

– О, неғып жүрген адамсың? – деп, Төстік қасына жетіп келеді.

– Жер үстіндегі Төстік жер астына түсті дегенге, соған жолдас болайын деп, жолын тосып жүрген адаммын, – дейді кісі.

– Төстікке жолдас боларлықтай қандай өнерің бар еді? – дейді Төстік.

– Жұрттан асқан атышың; жердің үстінде де, астында да маған шак келетін адам жоқ; қайратым ішіме сыймаған соң, тауларды көтеріп ермек қыламын. Таукөшірер деген ермін, – дейді кісі.

– Жарайды. Ендеше іздеген Төстігің мен боламын, – дейді Төстік.

– Бесеу болып жүріп кетеді. Бұлар жапан далала жүріп келе жатса, бір үлкен көл көрінеді. Көлдің суы айтқанша суалып, жоқ болып кетеді де, айтқанша шарасынан асып, ернеуі толып кетеді. Ер Төстік жолдастарымен мұның мәнісіне түсіне алмайды. «Бұл су қайдан келіп жатыр?» – деп, айнала іздейді. Сойтсе, қамыстың арасында біреу отыр, көлдің суын ұрттап қалса, жоқ болады, аузынан қайта жіберіп қалса, шарасынан асып, су қайта толып кетеді.

– О, неғып отырған адамсың? – деп, Ер Төстік жанына жетіп келеді.

– Жердің үстіндегі Төстік жер астына түсті деген соң, жолдас болып ерейін деп, жолын тосып жүрген адаммын, – дейді өлгі кісі.

– Төстікке жолдас боларлықтай қандай өнерің бар еді? – дейді Төстік.

– Жер-жаһанда бар нәрсенің менкейімін. Маған бұл жалғанда тойым жоқ. Бір көлдің суы қарныма жұқ болмайды, қанша үлкен дария болса да бір-ақ ұрттаймын. Көлжұтқыш деген ер боламын, – дейді кісі.

– Жарайды. Ендеше сол іздеген Төстігің мен боламын, – дейді Төстік.

Алтау болып жүріп кетеді. Көп уақыт жол жүргеннен кейін, бұларға бір оба көрінеді. Жақындаса, обаның басында жалпыған бір адам отыр.

– О, неғып жүрген адамсың? – дейді оған Төстік.

– Жердің үстіндегі Төстік жердің астына түскенін, жылан Баны ханға келіп, оның қорқытқанынан қорықтастан, торіне шыққанын, одан Темірханның елін іздеп шыққанын, жолында жер астының өнерпаздарын жинап келе жатқан соң, саған жолдас болайын деп жол тосып отырмын, – дейді кісі.

– Төстікке жолдас боларлықтай қандай өнерің бар еді? – дейді Төстік.

– Жер астының қырағысымын. Төстік, сенің не күйге ұшырағаныңның бәрін көріп отырмын! Бар өнерім қырағылық, жердің асты-үстінде менің көзіме қакыс жер жоқ, қандай нәрсе болса да, анықтап қарасам, бәрін де көремін, – дейді кісі.

– Жарайды. Ендеше менің жолдасым бол, – дейді Төстік.

Жетеу болып жүріп кетеді. Бұлар жеті ай жол жүріп, Темірхан елінің отырған жеріне келсе, Темірхан елінің жұрты жатыр. Төстіктің келе жатқанын естіп, қонып кетіп қалған

екен. Саккұлак тыңдап көрсе, Адамбаспас деген жерге қонып жатқан хабар естіледі. Қырағы көз жіберіп еді, алты таудың ар жағында, жеті көлдің желкесіндегі жалпақ жартастың астына барып тығылған екен.

Таукошірер жолдағы тауларды орнынан алып, көшіріп қоя салады. Қолжұтқыш көлдерді ұрттап суалта салады. Ер Төстік жолдастарымен, көзді ашып-жұмғанша, Темірханның аулына жетіп келеді.

Бұлар келсе, Темірханның қызын Кеше хан алмақ болып жатыр екен. Ер Төстік келген соң, Темірхан екі жағына да кісі салып: «Қызымды қайысының өнері асса, соған беремін», – деп айтқызады. Той қылып, ел жинайды. Екі жақтың өнерін көруге жер астының қарайған халқының бәрі жиналады. Кеше ханның қалың малға өкелген қора-қора қойының, қатарлы түйесінің, үйір-үйір жылқысының бәрі де тойға сойылады.

Ер Төстік жолдастарымен бір үйде отырады. Бұларды тойғызамын деп, қанша ет өкелсе де жетпейді. Тойға арналған тамақтың бәрін де Қолжұтар жеп қояды. Тіпті тойғызат алмайтын болған соң, Темірхан мен Кеше хан бірігіп, бір амал табады. Төстіктердің тамағына у салып бермек болады. Саккұлак мұны естіп отырады да, Төстікке айтады. Төстік ұрысын жібереді. Ұры Төстіктердің табағына салынған уды білдірместен Кеше ханның пөкерінің табағына салып жібереді. Кеше ханның пөкері қырылып қалады. Бұдан жеңілген соң Темірхан ат шабысына шығады. Өзінің бар жүірігін бөйгеге қосады. Ер Төстік Шалқұйрықты даярлайды.

Қарақшының түбіне келген соң, Шалқұйрыққа тіл бітеді:

– Егер атты өте алысқа айдаса, менің шабысым да өте жылдам болады. Үш күн шамсам, бүйірім қызып, өзімді тоқтатуға шамам келмей, кетіп қалуым мүмкін. Мен келе жатқанда алдымнан арқан керіп қой. Арқан үш қабат болсын, бір қабаты кендірден болсын. Үш қабат арқанның үшеуі де үзілсе, мен саған жоқпын, ағынымды тоқтата алмай кеткенім;

үшеуі де үзілмесе, мен жығылып өлемін, онда да саған жоқпын. Егер арқан жартылап үзілсе, мен тоқтаймын, жығылып қалсам да жаным қайтадан кіреді, күдер үзбе, – дейді.

«Ер Төстіктің жалғыз шолағы бір жерде өліп қалсын», – деп, Темірхан атты бір жұмалық жерге айдатады.

Балуан күресі басталады. Таукошірерге балуан шақ келмейді. Жер астының алыңтарының бәрі жығылып бітеді. Күресуге кісі шықпаған соң, Таукошірер бір тауды көтеріп алып, жұртқа күшін көрсетеді. Темірхан мен Кеше қатты сасып: «Тауды біз жаққа қоя көрмесін!» – деп, Төстікке қатты жалынады. Төстік тауды орнына қойғызады.

Бір жеті өткен соң бөйгі аттары қайтып қалады. Жұрт қарақшының түбінен аттарын күтеді. Бір мерзімде алыстан бір шаң көрінеді, шаңның ішінен, жақындай келе, бір қара көрінеді. Шалқұйрық екенін танып, Ер Төстік үш қабат арқан кереді. Шалқұйрық құйынша зулаған бетімен арқанға келіп жоқ болады. Қараса, Шалқұйрық жығылған екен, арқанның екі қабаты үзіліп, бір қабаты қалған екен. Шалқұйрық талып түсіпті.

Сорқудықтың басына
Сорға бола қонды өкем.
Жанынан қорқып кемпірге,
Егеуімді берді өкем.
Жүретұғын жолымда
Құлан өтпес жол болды,
Асқар-асқар тау менен
Шексіз, дария, көл болды.
Құлық бие құлыны –
Алты аяқты аланы;
Жарамайтын жабы ден,
Міндірмеген Кенжекей.
Көрі бие құлынын –

Жеті аяқты жиренді;
 Жарамайттын жабы деп,
 Міндірмеген Кенжекей.
 Сан жорғаны алмаған,
 Ер аты деп таңдаған
 Айыл-тұрман өзесін
 Ертеден қамдап сайлаған.
 Кенжекей сынды арудың
 Қалмасын деп көңілі,
 Міндім сені, Шалқұйрық!
 Жалғыз өзім қос артың,
 Жалмауызға шыққанда,
 Тіл бітті саған,
 Шалқұйрық!
 Егеуді ала бергенде,
 Жалмауызға келгенде,
 Бетегеден биіктен,
 Аласарып жусаннан,
 Ептейлендің, Шалқұйрық!
 Егеуді ала қашқанда,
 Жалмауыздан сасқанда,
 Тауы ұшып қаңбақтай,
 Тасы боран бұршақтай,
 Қазандай дәу қара тас
 Құйрығыңа оралып,
 Жерге кірдің, Шалқұйрық!
 Жылап бағы жеріне,
 Жер астының еліне
 Шыға қалған мезгілде,
 Тіл бітін саған, Шалқұйрық,
 Жөн білдірдің еріңе!

Жаяуымда қанат болған, Шалқұйрық!
 Жалғызымда жолдас болған, Шалқұйрық!
 Сасқанымда ақылым болған, Шалқұйрық!
 Үш жаның бар еді, екеуі шықса да бірі қалған шығар,
 Шалқұйрық! Тірісі, Шалқұйрық! –

денгі.

Сол уақытта Шалқұйрыққа жан кіріп, оқыранып түре келеді. Басқа аттар бірнеше күннен кейін келеді.

Темірхан мен Кеше хан балуан және ат бөйгесінен жеңіліп, не қыларын білмей, сасады. «Енді жаяу жарыс салып көрейік», – дейді.

Жаяу жарысты бір күндік жерден жібермек болады. Ер Төстік желаяқты қосады. Жүйріктер бір күн жүріп барып, барған жеріне қонып, ертеңіне ертемен жарысын қайтпақ болады. Темірхан жүйріктердің ішіне бір мыстан кемпірді қосып жіберген екен. Барып қонған жерінде сол мыстан Желаякқа:

– Шырағым, шарнадың ғой! Басыңды қарап берейін, деміңді алып ұйықта, жарысарда өзім оятамын, – деп, оны алдан ұйықтатып тастайды.

Желаяк мыстан кемпірдің сөзіне панып, қанып қаперсіз ұйықтап жата береді.

Бір мезгілде ояна, шекесінен күн өтіп барады. Түс болып қалған екен, жүйріктер әлдеқашан кетіп қалыпты. Кемпірдің алдағанын біліп, Желаяк сапын бір-ақ соғып, тұра жөнеледі. Жерден бір уыс топырақты ала жөнеледі. Құстай ұшып, құйындай ұйтқып келе жатса, жаяулар да қарақшыға жақындап қалған екен, ең алдында мыстан кемпір бара жатыр екен. Желаяк өте беріп уысындағы топырақты кемпірдің көзіне шаппып кетеді. «Алда ғана, көк шешек-ай, мықтадың-ау», – деп, кемпір көзін уқалап қала береді. Сөйтіп, жаяу бөйгесінде де Ер Төстік жөнеледі.

Темірхан енді қайтадан той жасап, қызын жылан Бапы ханға ұзатпақ болады. Темірханның айналасы қырық құлаш үлкен қазаны терең қолға түсіп кеткен екен. «Нағыз ер болса, соны алып берсін», – деп, Ер Төстікке кісі салады.

«Колдің суын күрт!» – деп, Төстік Қолжұтарды жұмсап еді, қанша ұрттаса да колдің суы Қолжұтардың ұртына сыймайды. Судың үштен бірі қалғанда Қолжұтардың ұрты суға толып бігеді.

Сонда Шалқұйрыққа тіл бітіп: «Қазанды мен сүңгіп алып шығамын», – деп, рұқсат сұрайды. Ер Төстік рұқсат етеді. Шалқұйрық:

– Мен суға сүңгігенде, ақ көбік шыкса, – жақсы болғаны, қуана бер, аман-есен қазанды алып шыққаным. Қызыл көбік көрінсе, – жаман болғаны, алып шыға алмай, су астында қалып қойғаным, – дейді.

Шалқұйрық суға сүңгіп кетеді. Көпке дейін ешнәрсе білінбейді. Бір мезгілде ақ көбік көрінеді. Ер Төстік қуанады. Оның артынан ұзамай, қызыл көбік көрінеді, Ер Төстік шошынып, зарлана бастайды:

– Сорқұдықтың басына,
Сорға бола қонды әкем,
Жанынан қорқып,
Жалмауызға Егеуімді берді әкем.
Жүретұғын жолымда
Құлан өтпес шол болды,
Асқар-асқар тауменен
Шексіз дария, көлменен..
Құлық бие құлыны –
Алты аяқты аланы
Жарамайды жабы деп
Міндірмеген Кенжекей,
Көрі бие құлыны –

Жеті аяқты жиренді
Жарамайтын жабы деп
Міндірмеген Кенжекей,
Сан жорғаны алмаған,
Ер аты деп таңдаған,
Айыл-тұрман әбзелін
Ертеден камдап сайлаған,
Кенжекей сынды арудың
Қалмасын деп көңілі,
Жалғыз өзім қос артын,
Міндім сені, Шалқұйрық!
Жаппап түзге жол тартып,
Жалмауызға шыққанда,
Тіл бітті саған, Шалқұйрық!
Жалмауызға келгенде,
Егеуді ала бергенде,
Бетегеден биіктеп,
Аласарып жусаннан,
Егітейлендің, Шалқұйрық!
Егеуді ала қашқанда,
Жалмауыздан сасқанда,
Тауы ұшып қаңбақтай,
Тасы боран бұршақтай,
Қазандай дәу кара тас
Құйрығыңа оралып,
Жерге де кірдің, Шалқұйрық,
Жылан Бапы жеріне,
Жер астының еліне.
Шыға келген мезгілде,
Тіл бітпін саған, Шалқұйрық,
Жоң білдірдің еріңе!
Жаяуымда қанат болған, Шалқұйрық!
Жаяуымда жолдас болған, Шалқұйрық!

Сасқанда ақылым болған, Шалкүйрық!
 Үш жаныңның бірде-бірі
 Аман шығар, Шалкүйрық!
 Су астынан шық, Шалкүйрық! –

дейді.

Ер Төстік зарланып тұрғанда, Шалкүйрық дөу қара қазанды күйрығына орап, су үстіне шыға кетеді. Шалкүйрыққа тіл бітіп сөйлейді:

– Су өте терең екен. Түбіне зорға жеттім, қазанды зорға тарттым. Сонда ақ көбік шықты. Қазанды көтеріп шығу қиын болды, тістеп едім, шығара алмадым. Сонда қызыл көбік шықты. Күйрығым ұзарып, қазанды орап алып, зорға шықтым, – дейді.

Шалкүйрықтың аман-есеп шыққанына Темірхан елі қатты күйіністі. Темірхан Ер Төстіктерге арнап үлкен сарай салдырып, құдаларды сонда кіргізді. Құдалардың кіруі-ақ мұн екен, есік сарт етіп жабылып қалады. Сарай тұтас темірден салынған екен. Аузын мықтан құлыптан тастайды да, сыртынан тау-тау қылып, отын үйеді де, от жағып, ортей бастайды. Сарай қызуға айналады. Сарайдың ішіндегі Төстік жолдастарымен бірге күйетін болды.

Тау көшірер орнынан тұрады да, сарайдың есігін теуін жібереді. Есік шалқасынан ашылып кетеді. Көлікұтардың бір ұртында бір көлдің суы бар екен, бүркіп жібергенде, айналасындағы өрттің бөріні сондіріп тастайды.

Темірхан мен Кеңе ханның айласы әбден құриды. Ер Төстікке қызын қосып беріп, жылан Баны ханның еліне қарай шығарып салады. Сөйтіп, Ер Төстік жылан Баны ханға қайтады. Қайтып келе жатқанда, жолдан ерген алты жолдасының бөрі те өздерінің жерлерінен өрі жүрмейді. «Бұдан өрі баруға жол жоқ», – деп, олар Ер Төстікпен қосғасын қала береді.

Ұзақ жүріп, Ер Төстік жылан Баны ханның еліне келеді. Айтқанын істеп келген соң, ол Ер Төстікке өте разы болады. Өзінің қызын береді, және: «Не қалайсың?» деп Төстікпен сұрайды.

Төстік:

– Жер үстіне шығып, еліме қайтқым келеді, – дейді. Жылан Баны хан, Төстіктің тілегін орындап, қызын беріп және қаншама жолдас қосып беріп, жер үстіне шығатын есікке қарай шығарып салып, қосп айтқысын қала береді.

Жер үстіне шығатын есікке дейін алты айлық жол екен. Жолдың ауырлығына шыдамай, жылан Баны ханның қызы және жолдастарының бөрі қырылып қалады, жалғыз-ақ Күнге деген бір күні мен Шалкүйрық, Ер Төстік үнеуі аман қалады.

III

Үнеуі шаршап бір бұдақтың қасына келіп жатады. Бұдақтың басында бір үлкен бөйтерек тұрады. Бір мезгілде сол бөйтеректің басынан шуылдаған аңы дауыс естіледі. Қараса, шуылдаған балапандар екен, бұларды жеуге бір айдаһар жоғары ормелен бара жатыр екен.

Ер Төстік садағын алады да, ормелен бара жатқан айдаһардың екі көзінің арасынан дәлден тартып қалады. Айдаһар жерге сылқ ете түседі. Айдаһардың жерге құлағанын көрген соң, балапандар шуылып тоқтатады. Ер Төстік жайлаанып ұйқыға кіріседі.

Ер Төстік бір дауыстан шошып ояна, қатты дауыл тұрған екен, дауылдың артынан бұршақ аралас жаңбыр жауады, жаңбырмен қабат суылдаған дауыс естіледі, соның артында ұзамай-ақ бір дөу қара күс көрінеді. Дөу қара күс суылдаған бетімен бөйтерекке келіп қонғанда, бөйтерек майысып, сынып қала жаздайды.

Бұл кара құс – самұрық екен. Самұрықтың үлкендігі сондай, жайып жібергенде бір қанатының өзі бір айлық жерді алып кетеді екен.

Қонысымен, самұрық бөйтеректің түбіндегі Ер Төстікті бүктеуге тап береді, бірақ, балапандары шыр-шыр еткен соң тоқтайды.

Самұрықтың екі басы бар екен: бір басы адамдікіндей, бір басы құстардікіндей екен. Самұрықтың адам басы Ер Төстікке тіл қағады.

– Ей, адам, бұл жерге не жұмыспен келдің? Менің балапандарымды аулай келдің бе? Бұл жерді адам басқан емес, бұл менің мекенім, – дейді.

Оған Ер Төстік:

– Мен жер үстінің Ер Төстігі едім, сенің мекеніңе адасып келдім, балапандарыңа қастандық ойлаған жоқпын, ана жатқан айдаһардан айырып алдым. Нанбасаң, өздерінен сұра, – дейді.

Балапандар Ер Төстіктің көрсеткен жақсылығын жасырмай айтын береді. Сол арада алып кара құс Ер Төстіктің аяғына жығылып, онымен айырылмас дос болады.

Алып кара құс жылына бір-ақ балапандайды екен. Содан кейін балапандарына жем іздеп алысқа кетіп, бір айдай қайтуға мұршасы келмей жүреді екен. Алып кара құстың сол кеткенін аңсып жүріп, сол маңдағы бір айдаһар жыл сайын балапандарын жеп кетеді екен. Алып кара құс содан запы болып, қайтқанда осыған жылап қайтады екен.

Бағанағы дауыл – асығып ұшқанда алып кара құстың қанатынан тұрған жел де, жаңбыр – соның жылаған көзінің жасы екен. Өзі жем іздеген сапарынан қайтқанда балапандарын аман көргені осы жолы-ақ екен.

Алып кара құс Ер Төстікпен дос болған соң: «Не қалайсың? – деп, Төстіктен сұрайды.

Ер Төстік басынан кешкен өңгімелерінің бәрін айта келіп, адасып жүргенін, енді жер үстіне шыққысы келетінін айтады.

Алып кара құс Ер Төстікті қанатына мінізіп, жердің үстіне шығатын тесікке әкеліп, жер үстіне шығарады. Қонғасарда Төстікке бір тал қауырсынынан үзін береді. «Денемдегі ерекше қасиеті бар жалғыз тал қауырсыным осы еді. Қысылған жерінде, осы қауырсынды тұтатсаң, даяр боламын, қандай қысымшылықта болсаң да, құтқарып аламын. Егер де жоғалтып алсаң, менен жәрдем күтпе», – дейді.

Жер үстіне шыққан соң Ер Төстік, күннің қызуына балқып, ауыр ұйқыға кетеді, ешнәрседен қауіпсіз жата береді.

Ер Төстікті жалмауыз кемпір ұстай алмай қалған соң, перінің қызы Бекторы ашуданып кемпірді буындырып өлтірген екен. Кемпірден Шойынқұлақ деген бала қалған екен. Соған Ер Төстіктің шығатын жерін Бекторы күзеттіріп қояды.

– Ер Төстік жер астында қалмайды, жердің бетіне қашан да болса, өйтеуір, бір шығады, сол шыққанын аңдып отырып, ұстап ал. Егер ұстай алмай қалсаң, менен жақсылық көрмейсің, – дейді.

Шойынқұлақ содан бері Ер Төстікті күзетумен болған екен. Жер үстіне шығып ұйықтап жатқан Төстікті ұстап, қол-аяғын байлап алып, Бекторыға әкеліп береді. Бекторы Ер Төстікті терең зынданға салып тастайды да, Күнкені Шойынқұлаққа қосады. Шалқұйрықты бекітін ұстайды.

Сонымен, Ер Төстік ұзақ уақыт зынданда қалып қояды. Шойынқұлақтан жүкті болып, Күнке бір бала тауып алады. Шойынқұлақ Шалқұйрықты мініп аң аулайды.

Шалқұйрықты бекітуге тұсау шақ келмейді.

Бір күні Шойынқұлақ аңнан қайтып, Шалқұйрыққа тұсау таба алмаған соң, оны өзінің қырық құлаш қайыс белбеуімен тұсайды. Қайыс белбеудің бір жағы шешіліп кетеді. Аяғы босаған соң Шалқұйрық шауып отырып, Төстік жатқан

құдықтың басына келіп, тұяғымен жер тарыш тұрады. Соңткенде белбеу Ер Төстік жатқан құдыққа түсіп кетеді.

Белбеуінде Шоһынқұлақтың шақпағы бар екен. Төстік сол шақпақпен алып қара құс берген қауырсынды түтетеді. Қауырсын түтесімен-ақ алып қара құс жетін келеді; қанатына мінізіп, Төстікті құдықтан шығарады; қол-аяғын шешіп береді.

– Қолымнан келген жақсылығым осы, досым! Шоһынқұлаққа әлім келмейді. Себебі, оның жаны өзінде болмайты, жанын ол ешкімге білдірмей, өзінен бөлек бір жерде сақтайды. Қайтсең де соның жанын тауып ал, жанын таппасаң құтыла алмайсың, – дейді де, қоштасып кетіп қалады.

Төстік Шалқуірлыққа мініп Шоһынқұлақтың үйіне келеді. Келсе, Шоһынқұлақ Шалқуірлықты іздеп кеткен екен. Күнке Төстікке жылап көріседі, көрген қорлықтарының бәрін нағыз: «Шоһынқұлақтан кутқар!» – деп жатынады.

Ер Төстік Күнкеден Шоһынқұлақтың сырын түгел сұрап білеті. Шоһынқұлақ баласын өте жақсы көреді екен, баласынан аяғыны болмайды екен. Соны білгеннен кейін Төстік Күнкеге мынаны айтады:

– Кешке Шоһынқұлақ келеді, келгеннен кейін тамаққа әбден тойнызын жатқыз, көзі ұйқыға бара берген кезде баланы қайта-қайта шымшып жылата бер. Шоһынқұлақ: «Бала неге жылайды?» десе, балаң: «Мен Шоһынқұлақтың баласы емес, Ер Төстіктің баласы болсам керек. Егер Шоһынқұлақ менің нағыз әкем болса, жанымды жанына қосқызып қояр еді. Жанының қайда екенін маған әлі күнге дейін айтпай жасырып жүр. Ер Төстік болса, әлдеқашан жанының қайда екенін айтып берер еді», – деп жатыр де. Жылата бер, жылаған сайын: «Неге жылайды», – деп сұраса, осы сөзді айта бер, басқа ешнәрсе айтпа, – дейді.

Сөйтсе де Ер Төстік баланың бесігінің астын қазып алып, жасырылып жатады. Кешке Шоһынқұлақ келеді. Ер Төстік

айтқандай, Күнке оны тамаққа тойнызын жатқызады. Жатқан соң баланы жылата бастайды. Баланы әлділеп уатқан болып, шымшылап жылата береді. Шоһынқұлақ:

– Күнке, баланы уат! – деп ақырады.

Күнке уатқан болып, баланы оған жаман жылатады. Бала жылай берген соң, Шоһынқұлақ:

– Балам неге жылайды? Сұрашы, – дейді.

Күнке баланың жылағанын сұраған болып, Шоһынқұлаққа жауап қайырады.

– Балаң: «Мен Шоһынқұлақтың баласы емес, Ер Төстіктің баласы болсам керек. Егер Шоһынқұлақ менің нағыз әкем болса, жанымды жанына қосқызып қояр еді. Қосқызу былай түрсын, жанының қайда екенін де маған әлі күнге дейін айтпай жүр. Ер Төстік болса, жанының қайда екенін әлдеқашан айтып берер еді, соған жылаймын» дейді. – деп Шоһынқұлақты нандырады.

– Балам бынышдамасын! Оның әкесі Төстік емес, мен, оған менің жаным керек болса, онана жерде айтып беремін, – дейді Шоһынқұлақ.

– Сөйтсе де Күнкені үйден шығарып жіберің. Шоһынқұлақ баланың бесігіне келіп, құлағына сыбырлап, жанының қайда екенін айтады.

– Жаным алыста, өзіммен бірге сақтамаймын. Бұлықтың басында қырық елік жүреді, соның ішінде қайқы қарагер елік бар, қайқы қарагер еліктің ішінде тоғыз қара сандық бар, сол сандықтың ең кішкенесінің ішінде тоғыз балапан бар, сол тоғыз менің жаным болады. Осыны біліп қой. Жаның кеудене сыймай бара жатса, соған апарып қоса сал, бірақ өзіңнен басқа жан сезуші болмасын, сезуші болса, сен де, мен де тірі болмаймыз, – дейді. Соған кейін ол орнына барып жатып қалады.

Шоһынқұлақтың жанының қайда екендігін біліп алғаннан кейін, Төстік салып отырып Бұлықтың басына келеді.

Еліктердің су ішетін суатын аңдып, жасырынып жатады. Күн шаңқай түсе болған мезгілде қырық елік Борықты бұлақ кайдасын деп, салып келе жатады да, суатқа жақындағын кезде пысқырып тұра қалып, қайта жөнеледі. Күн ысыған сайын еліктер суға беттен келеді де, жақындаған мезгілде осқырынып тұра қалып, жалт беріп қайта жөнеледі. Ұзақ кетеді де, шөлге шыдамай, суға қайта ойысады, бірақ суатқа жақындамайды, үркіп, осқырынып тұра қалады.

Өлде не уақытта еліктер бір-бірімен сөйлесе бастайды.

Біреуі: «Су басында бір бөтен иіс бар», – дейді. Енді біреуі: «Адам иісі секілді», – дейді. «Шойынқұлаққа қастық ойлаған біреу шығар» – дейді. Әсіресе қайқы қаракер елік өзгесінен оқшау, артында жүреді. Еліктер әлгіндегі сөзге келгенде, ол қаша жөнеледі.

Сонда Ер Төстік, үн беріп, мынаны айтады:

–Жан серігім, қырық елік,
Жаным сенде, қырық елік,
Жан сақтаған, қайқы қара,
Шошылтқан сені кім келіп?
Суың тұнық былғанбаған,
Қашасыңдар неден жеріп?
Төстік ерді олжаладым,
Қатынын құшып, атын мініп.
Шошылтып алдым сендерді
Адам иісі содан сіңіп.
Қайтуға көріп жанымды
Жаңа келдім қолым тиіп,
Жалғыз ұлым жаны да
Кеудесіне тұрмай сыйып,
Қосқыза соны жіберді.
Жан сақтаған, қайқы елік,
Жасымнан болдың сен серік!

Судың ішіп тұнығын,
Шөптен таңдап соны же,
Адам иісі шығады деп,
Менен үркіп жеріме.
Өзім аман тұрғанда
Кім келмекші шеніңе? –

дейді.

Еліктер сонда да сенбей осқырып, одырайып тұрысады.
Сонда Төстік:

-- Осы айтқаным сенбестен
Қашасыңдар бермей жанымды,
Айыра алмай дауысты,
Сындырсандар сағымды,
Жолдас болған сендермен
Шойын атым құрысын,
Қарала тұйғын келген соң
Жырттырмасам таңыңды,
Судай пашып қапыңды! –

дейді.

Сонда еліктер қашмай, суды жағалай бастайды. Шойынқұлақтың бойын көрмеген соң, бұрынғыларындай етене болып, жақындамайды. Төстік те оларға бойын көрсете алмайды. Еліктер сенерін де білмей, сенбесін де білмей, байқай-байқай келіп, суаттан жансарласып су ішуге бас қояды. Арт жағынан қайқы қара елік те суға бас қояды. Еліктер өте шөлдеп қалған екен, суға тойып, қарындарын камнитып, қайқайып шыға береді. Әсіресе, қайқы қараның қарны жер сызып, суаттан бұрыла берген кезде, Төстік қарнын дәл көздеп, садақты тартып қалады, қарны ақтарылып, тоғыз қара сандық жерге сау ете түседі. Ең кішісін ұстай алып, Төстік

анып жіберсе, іші толған балапан, шүпір-шүпір етеді. Санан жіберсе тоғыз балапан екен. Сегізінің мойнын жұлып алып: «Шойынқұлақты шала жансарында бір көрейін, – деп, соның үйіне тартады. Шойынқұлақтың үйіне жақындағанда Күнке алдынан шығады.

– Шойынқұлақ қалай? – деп сұрайды Ер Төстік.

– Шойынқұлақ өлсіреп жатыр, – дейді Күнке.

Келсе, Шойынқұлақтың кірпігі зорға қимылдайды, болар-болмас қана демін алып жатыр екен. «Е, батыр, қалайсың?» – деп, Ер Төстік мазақтап, жақындай бергенде, Шойынқұлақтың қолы Ер Төстіктің жағасына сап ете қалады. Екеуі алыса кетеді. Төстік «Оп-оңай-ақ жерге жаншып тастаймын ғой!» – деп ойлан еді. Шойынқұлақ әл бермейді. Енді біраз алысқан соң Шойынқұлақтың күшейіп бара жатқандығы байқалады. Төстік буынып қара терге түсіп, әлі кетіп бара жатады. Төбесінен тау басқандай, денесін темір тор пырмағандай болып көрінеді. Сол мезгілде Төстік Күнкеге жатынады:

– Жылап Бапы жерінен
Жер астының елінен
Жалғыз-ақ ерген, жолдасым Күнке!
Төстігіңнен айрылып,
Шойынқұлақ қолында
Тұтқын болған, Күнке!
Қиыға киім, жеуге тамақ ташпай,
Өмірін қорлықпен өткізген, Күнке!
Төстігін жамап қысылып,
Жан шығуға ұсынды,
Жетсеңші жылдам, жетсеңші,
Қорқақтап қанып кетпепші,
Қойныма қолың салсаңшы,
Сандық бар, жылдам алсаңшы,

Балапан басын жұтсаңшы,
Сөйтіп бір ерлік қылсаңшы! –

деп зарлайды.

Күнке жүгіріп келіп, Төстіктің қойнындағы сандықты жұлып алып анып жібереді. Қараса балапандар жыбырлап көбейіп қалған екен, мойындарын жұлып-жұлып алғанда, Шойынқұлақ сылқ етіп құлап кетеді.

Төстіктің сандықпен қойнына салып әкелген бір балапаны сегіз балапан болып қалған екен. Енді біреуі тірілсе, Шойынқұлақ мүлде әл бермей кетпек екен. Балапандардың мойны түгел жұлынған соң Шойынқұлақ та өліп қалған екен. Шойынқұлақты өлтіріп, демін алып отырса, Шойынқұлақтың баласы бесігін шықыр-шықыр еткізіп, бірдеме сөйлеп жатады. Төстік құлақ салып тыңдаса:

– Қап, бөлем, Төстік, саған қылмасам, әкем Шойынқұлақтың құнын алмасам! – деп, піреніп-піреніп қояды. Сол арада Төстік, оның қол-аяғын байлап, бесік-мәсігімен суға тастап жібереді. Сөйтіп, Бекторының Жалмауызынан әбден құтылып алады да, Ер Төстік елін іздеп тарта береді.

Ер Төстік жер астына түскеніне көп жыл болады. Ер Төстік Жалмауыздың қолында қалды деп, елі мүлде күдер үзіп қояды. Жалғыз ғана Кенжекей: «Ер Төстік бір келер» деп, дәмелі болып жүреді. «Құба інген қашан боталар екен? Ер Төстіктің не өлген хабары, не келген хабары қашан білінер екен?» – деп, соны күтумен болады.

Бір күні Кенжекей ертемен тұрса, Құба інген жоқ. «Бошалап кетпесе негі еді!» – деп, Кенжекейдің жүрегі су ете қалады. Жан-жақтан жүгіріп Құба інгенді іздейді, іздеп жүріп:

– Желі толған түінен,
Артайын деп ер қосын,

Таңдап алған, Құба інген,
 Арнап та алған, Құба інген!
 Алыс жолға Ер Төстік
 Шыққан күні, Құба інген,
 Не келгенде, не өлгенде
 Боталауға серт қылып,
 Соз байлап ең менімен!
 Ерте тұрып желіден
 Жүріп те кеттің, Құба інген!
 Өлде бір хабар Төстіктен
 Біліп кеттің, Құба інген?
 Төстік ердің өлгенін,
 Немесе қайтып келгенін
 Білдірші енді, Құба інген!
 Дамыл көрмей қаншадан,
 Қайғы басып шаршаған,
 Қам қоңірді тындыршы
 Енді міне, Құба інген! –

деп зарланады.

Сол мезгілде беліндегі орамалы шешіліп, аяғына оралып, әуре қылады.

Сертпен тартып ораған,
 Торғын, белден босайсың,
 Аяқты орап шаршаған,
 Жүргізбейсің, тұсайсың.
 Өлде бір хабар Төстіктен
 Білгенге бүгін ұқсайсың! –

деп зарлап жүреді.

Құба інген бір сайда боталайып деп жатыр екен. Ар жағынан ақсақ боз атқа мінген бір ақ сақалды шал көрінеді.

Құба інген боталап жатқанда Кенжекейдің беліндегі торғын орамалы да шыр айнала тарқатылып, жазыла береді.

Кенжекей: «Енді Ер Төстік өлген екен. Тірі болса, әлдеқашан бір хабар болар еді», – деп ойлап, зарлана бастайды:

–Ақшелек келгір, Құба інген,
 Серттескен едің менімен:
 «Төстік ер қайтып келген күні,
 Немесе Төстік өлген күні,
 Белгі беріп бірінен,
 Боталармын» дегенсің!..
 Қаншама жыл өтсе де,
 Өмірім өгін кетсе де,
 Үміт үзбей Төстіктен,
 Бір келер деп, жүр едім.
 Торт аяқты көсіліп,
 Тұлабойын есіліп,
 Боталапсың, Құба інген,
 Нені біліп есірің?
 Келуінен хабар жоқ,
 Шамасы Төстік өлгені!
 Серттескен торғын орамал,
 Орай будым белімді,
 Келмесе Төстік кешігіп,
 Шешілмеске бердің сертіңді!
 Төстіктен әлі хабар жоқ,
 Сусысың белден шешіліп,
 Туралғандай бырт-бырт кесіліп,
 Шамасы, Төстік өлгені! –

деп, жылап отырады.

Ақ сақалды шалдың астындағы ақсақ боз ат кісінен қоя береді. Кенжекей аттың кісінеген даусынан оның Шалқуірық

екенін таниды. Кенжекей мен Құба інген екенін Ер Төстік таниды. Сол арада амаңдасып, мәз болып қалысады. Бөрі де баяғы айрылған күндегі қалыптарына келіп, қайтадан жарасады. Ер Төстік жас жігіт, Кенжекей жаңа түскен келіншек, Шалқұйрық бесті ат қалпына келеді. Одан кейін ұзақ жылдар өмір жасап, мақсаттарына жетеді.

КЕРҚҰЛА АТТЫ КЕНДЕБАЙ

I

Ертеде, ерте-ертеде, ешкі күйрығы келтеде, Қаратаудың ойында, Қарасудың бойында Қазанқап деген бір кедей болыпты. Қазанқап құс атып, балық аулап, күн көреді екен: әйелі ау тоқып, жамау жамайды екен; осылай өз күндерін өзі көріп жүре беріпті. Күндерде бір күн Қазанқаптың әйелі жүкті болыпты; айы-күні жақындап, күн өткен сайын әйелдің аяғы ауырлай беріпті. Тоғыз ай, тоғыз күн толғанда әйел толғатып, босаныпты; торсық шеке, ашақ ұл тауыпты. Ата-анасы қуанып, төбелері көкке жетіпті, баласына Кендебай деп ат қойыпты. Кендебай ай сайын емес, күн сайын өсіпті; алты күнде күліпті; ашыс күнде жүріпті; алты жылда атамсадай жігіт болыпты; алыптай күшті болып, атысқанын алып ұра беріпті, күрескенін жыға беріпті; шыңырау құдыққа құлаған атандарды жалғыз тартып, шығара беріпті, аң аулап әкесіне жәрдемдесіпті; бара-бара құлап атыпты; құралайдың көзінен оқ тигізген мерген болыпты; арқар мен киікті, құлап мен маралды мая-мая үйін тастапты. Қарасудың бойындағы қара үйлі кедейлер қарық болыпты да қалыпты.

II

Күндерде бір күн Кендебай аң аулап жүрсе, Қаратаудың ойында, терең құздың бойында арыстандай көкжал бөрі бір

буаз биені жаңа ғана жарып, жегелі жатыр екен. Кендебай жүгіріп барып, көкжалды құйрығынан ұстап алып, бұлғап-бұлғап, лақтырып кеп жіберіпті. Қасқыр арс етіп, аузын қисандатып, олікті де қалыпты. Кендебай қасқырдың терісін соғып алып, биенің қасына келсе, бие жапталасып, өлгелі жатыр екен. Кендебай атмас қылышымен биенің қарнын жарып жіберіп, құлынның суырып алыпты. Арыстай еркек құлын екен. Кендебай құлынды үйіне алып қайтыпты, оны құлағның сүтімен асырапты.

Құлын сағат сайын емес, минут сайын өсіпті. Алты айдың ішінде алты кез ат болып шығыпты. Аттың түсі керқұла болыпты. Кендебай Керқұланы үйретіп мініп, түн қатып жүріп аң аулапты. Керқұла құса жетіп, қапса құтылатын, аузымен құс тістеген өрен жүйрік болыпты. Кендебай Керқұланы құстай ұшырып, алты қырдың ар жағына қана жөнелген құланды көзді ашып-жұмғанша қуып жетіп, күйрығынан ұстайтын болыпты.

Кендебай осылай аң аулап, ел аралап жүре беріпті. Ол мейлінше қарнайым болыпты; жылағанды жұбатыпты; қысылғанға жәрдем беріпті; табысына бүкіл ел ортақ болыпты. Керқұла атты Кендебай батыр атанып, әлемге аян болыпты.

III

Күндерде бір күн Кендебай, аң аулап, алысқа ұзап кетіпті. Кетіп бара жатып қозысын бағып жүрген бір балаға кездесіпті. Бала еңіреп жылап жүр екен. Кендебай жетіп келін:

– Көзің жасты, көкірегің қайғылы не еткен жансың? – деп сұрапты.

Баланың басы таз, киімі өрім-өрім екен.

– Ардақтаған апанды алса, тоғимей ме ырысың? Асқар таудай өкенді алса, көрген күнің құрысын! – деп, бақырып қоя беріпті бала.

– Не болды? Жоңдеп айтшы, – деп сұрапты Кендебай.

Бала көзінің жасын қол қылып, ауыр бір күрсініп алып, былай деп жауап беріпті:

– Мен Мергенбай деген батырдың жалғыз баласы едім. Қазір алтыға шықтым. Биыл төртінші жыл, елімізге жау тиіп, жылқы біткеннен тігерге тұяқ қалдырмай айдап өкетті. Әкем алып ұйқылы батыр еді. Осы ұйқыда жатқан әкемді жау әскері байлап өкетті. Әкемді арапаламақшы болып жетін барған шешемді қайырымсыз жау алдына оңгеріп жөнеп берді. Мен жетім қалдым. Батыр мал жинаған ба? Ішкерге азығым, кнерге киімім болмаған соң, амалсыздан Тасқара байдың қозысын бағып жүрмін. Арыдым, тоздым. Ернім жалақ, басым таз болды. Содан бері көзімде жас, көңілімде қайғы. Мен әкешемме жылаймын, бай жылқысына жылайды.

– Олай болса, жылама! Мен әке-шешенді іздеп тауып берейін, – дейді Кендебай.

Бала қуанып кетеді де:

– Ағай, онда біздің қойшылардың қасына екі-үш күн жатып, тынығыңыз. Содан кейін жүрерсіз, – деп өтінеді. Кендебай «мақұл» деп қойшылардың қасына барып түседі. Атын алған құландарын асып, тамақ пісіреді. Кешке басқа қойшылар келеді де, манағы қойшы келмейді. Әрі күтеді, бері күтеді. Кендебайдың көзі ұйқыға бара бергенде аңдап-үңлеп қойшы келеді.

– Неге кешіктің? – деп сұрайды Кендебай.

– Жағй, ішім ауырып қалды, – дейді бала.

Бала таңертең оянып, қозысын өріске айдап кетеді. Кешке басқа қойшылар келгенде, манағы қойшы тағы да келмейді. Кендебай іздеп барып, татын жатқан баланы тауып алады. Бала есін жинағаннан кейін Кендебай мән-жайын сұрайды. Бала

жөнін айтпайды. Содан кейін Кендебай балаға ашуланады. Сонда қойшы бала айтады.

– Кешеден бері, күн батқан кезде, алты аққу төбемнен айналып ұшады да:

«Кендебай сал мұнда ма,
Керқұла аты қолда ма,
Бауда нұры балки ма,
Балақ жүні шалқи ма?» –

деп сұрайды. Мен тұрып:

«Кендебай сал мен едім,
Керқұла атым қолда еді,
Бауда нұрым балқиды,
Балақ жүнім шалқиды», –

деп жауап беремін. Олар мені қанаттарымен қағып жығып кетеді. Мен татын түсем, – деп жауап берді.

Үшінші күні қойшы баланың киімін киіп, қойды бағуға Кендебай өзі шығады. Күн батып, қас қарайған кезде баяғы алты құс Кендебайдың төбесінен атты айналып ұшып жақындап келеді де:

«Кендебай сал мұнда ма?
Керқұла аты қолда ма,
Бауда нұры балки ма,
Балақ жүні шалқи ма?», –

деп сұрайды.

Керқұла атты Кендебай қойшы бала болып:

«Бауда нұрым балқиды,
Балақ жүнім шалқиды», –

деп жауап береді.

Сонда аққулар ашуланып, Кендебайды қанаттарымен қағып, сабай бастайды. Кендебай біреуінің аяғынан шап беріп ұстай алады. Аққулар ұша жөнеледі. Кендебайдың қолында біреуінің алтын кебісі қалып қояды. Байқап қараса, кебістің бетінде жазу бар екен. Кендебай басқа аққуларды бірнеше күн күтеді. Бірақ олар келмейді. Содан кейін Кендебай қойшылармен қоштасып, үйіне қайтады. Ата-анасына бір жылдық азық дайындап беріп, сауыт-сайманын киініп, жау-жарағын асынып, азығына алтыс құланның қазысын алып, баяғы жетім баланың әке-шешесін іздеуге шығады.

IV

Керкұла ат күстай ұшып, құйғытып барады, айлық жерді алты-ақ аттайды. Көз ұшындағы құс қанатын жазып жерден көтерілгенше Керкұла ат үстінен аттан өтіп кетеді. Теңізді көл, дарияны шалшық, тауды қырат құрлы көрмейді. Сонымен Кендебай күн жүреді, түн жүреді, ай жүреді, апта жүреді. Бір жерлерге келгенде, аспанмен тірескен бір биік тау көрінеді. Таудың етегіне келгенде Керкұла атқа тіл бітіп сойлейді:

– Достым, Кендебай! Іздеген жоғың алыста емес. Біреуі емес, екеуі де осыдан табылады. Мына таудан әрі ассаң, ағып жатқан өзенді көресің. Өзеннің ортасында бір арал бар. Ол аралда адам перінің ханы тұрады. Сенің қолыңдағы алтын кебіс осы хан қызының кебісі. Баяғы алты аққу ханның қыздары болатын. Кебіс ең кішісінің кебісі. Баяғы қойшы баланың әке-шешесі де осы ханның қолында. Олар терең зынданда жатыр. Зынданның аузы құлышты. Оның кілті қолға түспейді. Ол кілт алтыс өзен құйылған терең дарияның түбінде жатыр. Адам баласы оның түбіне жете алмайды. Таудың арғы беткейінде сыыр бағып жүрген зор денелі бір адам бар. Ол жорықта қолға түскен адам, қазір ханның құлы. Сен сол адамға бар да, жолыңа жетерлік пұл бер. Оның

киімін өзің ки де, өз киіміңді оған кигіз. Сойтіп, өлгі аламды азат ет те, өзің сыырды бағып қал. Қазір құйрығымнан бір тал ал да, мені қоя бер. Сауыт-саймаң, құрал-жабдықтарыңды менің үстіме сал. Әзірге саған менің де, құралдың да керегі жоқ. Егер керек бола қалсам, құйрығымнан алған қылды тұтат. Сонда мен дайын боламын. Ендігі әңгімені барған соң көресің, – дейді.

Кендебай Керкұла аттың құйрығынан бір тал қыл жұтып алады да, қоя береді. Оның айтқанының барлығын істейді. Малшыны азат етеді. Жолына пұл береді. Оның киімін киіп, сыырды өзі бағып қалады.

Кешке жақын өзеннен айдап өткізейін десе, сыырлар суға түспейді. Кендебай ашуланып кетіп, сыырларды сирағынан ұстап алып, бір-бірлеп лақтыра бастайды. Лақтырған сыырлар өзеннің ортасындағы аралға томпылдап түсіп жатады. Сол кезде ханның кіші қызы судың арғы жиегінде көріп тұр екен.

– Ой, оңбаған-ау, қырасың ғой малды! Неге күндегідей: «Айрылғырдың суы айрыл! – деп айтпайсың?» – деп айғай салады.

Кендебай: «Айрылғырдың суы айрыл!» – деп еді, өзеннің суы екіге айрылып, ортадан жол анылады.

Сойтіп, Кендебай мал бағып жүре береді. Күндерде бір күн хан өзінің екі баласын шақырып алып:

– Бүгін қара бие құлындайды. Бұл тоғызыншы құлындауы. Құлындаған күні түнде құлыны жоқ болып кетеді. Бүгін осы биені өздерің күзетесіңдер. Не болғанын көздеріңмен көріңдер, – дейді. Мұны Кендебай естіп тұрады.

Кешке ханның екі баласы биені күзетуге барғанда, Кендебай да жасырынып барып отырады. Біраздан кейін ханның екі баласы қорыдан ұйықтап қалады. Кендебай ұйықтамай отыра береді. Таң біліне берген кезде, бие алтын құйрықты, күндіз жүнді арғымақ құлын туады. Бір кезде аспаннан бір бұлт түйіліп келеді де, құлынды көтеріп

ала жөнеледі. Кендебай шап беріп күйрықтан ала түседі. Кендебайдың қолында алтын күйрық жұлынып қала береді. Кендебай алтын күйрықты қойнына тығып, ұйықтап қалады. Ертеңіне таңсәріден хан екі баласын шақыртып алып, не көргендерін сұрайды. Балалары тұрып:

– Бие құлындаған жоқ, ешнәрсе болған да жоқ, – деп жауап береді. Хан тағы да таң қалып отырғанда, Кендебай есіктен кіріп келіп:

– Дат, тақсыр! – дейді.

– Даттың болса айт! – дейді хан ақырып.

– Мен айтсам, бұлардың айтып отырғаны өтірік. Бұларға көрінбей мен де күзеттім. Түн ортасы кезінде екі балаңыз ұйықтап қалды. Таң алдында бір алтын күйрықты, күндіз жүнді құлын туды. Аспаннан бір бұлт түйіліп келді де, оны көтеріп ала жөнелді. Мен күйрықты шап беріп ұстай алдым. Бұлтпен араласқан үлкен құс құлынды алып кетті де, күйрық менің қолымда қала берді, – дегенде, сөз аяғын күтпей:

– Күйрық қайда? – дейді хан.

– Тақсыр, сабыр етіңіз! Мен алтын күйрықты пайда еткім келсе, сізге айтпаймын ғой, міне күйрық, – деп, Кендебай күйрықты қойнынан сұрып алғанда, үйдің іші жап-жарық болып кетті. Ханның балалары ұялып, жерге қарады.

– Қазір үшеуің іздеп шығып, құсты да, құлынды да тауып келіңдер. Таба алмасаңдар менің маңымды көрмеңдер! – дейді хан.

Кендебай өзеннен өтіп алып, күйрықтың қылын тұтатқан кезде Керкұла ат жетіп келеді. Құла атты мініп алып, Кендебай жөнөп береді.

Бір жерлерге келгенде ат тағы тоқтайды да, Кендебайға:

– Анау жатыны аспанға шығып жатқан от дариясы. Сенің баратын жерің сол дарияның ар жағында. Қазір көзіңді жұм. Мен аш дегенше, ашна. Көзіңді ашсаң, екеуіміз де өлеміз, – дейді.

Кендебай көзін жұмады. Сонымен ұша береді, ұша берелі. Бір кездерде ең әуелі ыстық лепті, одан кейін ысылдаған желді сезеді. Талай уақыт өткеннен кейін: «Аш көзіңді!», – дейді Керкұла ат. Кендебай көзін ашып жіберсе, үлкен дарияның ортасындағы аралға келіп түскен екен. Дарияда алтын күйрықты сегіз құлын, күйрығы жоқ бір құлын алтын науадан су ішіп тұр екен. Керкұла атқа тағы да тіл бітіп:

– Анау аспанмен тірескен бәйтеректің басында самұрық құстың ұясы бар. Ол алты айда бір рет азық іздеп кетеді де, он бес күнде кері айналады. Қазір ол азық іздеуге кетінті, оның қайтып келуіне әлі алты күн бар. Біз оның қолына түспес үшін алты сағатта алты айлық жол алуымыз керек. Менің үстіме мін де, алтын науаны алдыңа өңгер. Құлындар алтын науадан қалмай, біздің соңымызға ереді де отырады. Біз, құлындарды соңымыздан ерте отырып, манағы от дариясынан тікелей өте алмаймыз, айналып жүруіміз керек. Біздің келердегі қысқа жолымыз, кетерде алыс болып отырғаны да сол. Бұл жолымызда үш бөгет бар. Ең әуелі жеті басты дәу кездеседі, одан кейін ақырған арыстанға кезігеміз, содан кейін жәдіғой кемпір кездеседі. Бұлардың бәрін де жеңіп оту керек. Ол сенің күшіңе байланысты. Ал, уақыт оздырмай жүрейік! – дейді.

Кендебай алтын науаны Керкұла атқа өңгеріп алып, жөнеліп береді. Барлық құлын онып соңынан ереді.

Бір уақытта алдарынан бір үлкен тау көрінеді. Тау теңселіп, қозғалып, бұларға қарай жақындап келеді. Бұл жеті басты дәу еді. Кендебай алтын науаны жерге қояды. Құлындар науаға үйірліп, тұра қалады.

Кендебай қолына жүз батпан шоқпарын алып, Керкұла аттың барлық шабысымен дәуге қарсы шаба жөнеледі, көзді ашып-жұмғанша ағып өтіп бара жатып, салып кетеді. Дәудің бір басы ұшып түседі. Кейін қарай шауып, тағы да соғып өткенде, екінші басы ұшып кетеді. Осылай, ерсілі-қарсылы жеті өтіп, жеті рет соққанда, жеті басы бірдей ұшып кетіп, дәу

тоңкеріле құлайды. Кендебай дәудің көзін ойып, қоржынға салып алады.

Кендебай қайтып келіп, алтын науаны оңгеріп, құлындарын ертіп, жүріп кетеді. Екіншіне шаң ілеспей, ойт дегенде алты қырдан бір-ақ асып, Керкұла ат зымырап келеді.

Бір кезде алыстан ақырған арыстанның даусы естіледі. Кендебай бұл жолы Керкұла атты құлындардың қасына қаңтарып тастап, дауыс шыққан жаққа жаяу жүре береді. Ілгері екі-үш аттағанда бір леп Кендебайды тартып ала жөнеледі. Бір уақытта Кендебай арыстанның апандай аузын көреді. Кендебайды тартып жатқан соның лебі екен. Кендебай атты құлаш алмас қылышын көлденең ұстай қояды. Алмас қылыш арыстанды екі бөліп, Кендебайды ар жағынан бір-ақ түсіреді. Кендебай арыстанның азуын қағып алып, қоржынға салады.

Кендебай тағы жүріп келеді. Талай белестер, талай таулар бұлдырап, артта қалып барады. Бір кезде жер дүннені қап-қара тұман басып кеп кетеді. Тек алтын құйрықтардың сөулесі ғана бұлардың жолын жарық қылып көрсетіп тұрады. Сол екі арада қараңғылық серпіліп жүре бергенде, сылаңдаған бір сұлу қыз шыға келеді. Кендебай атынан түсіп, қызға қарсы жүреді. Қыз мұның бетіне ұзақ қарайды да:

– Ұзақ жүріп шаршаған шығарсыз, ордама жүріп тынығып кетіңіз, – дейді.

Жәдігөй кемпірдің қыз болып қарсы алатынын, оның ордасына кірген кісі кері шықпайтынын Керкұла ат айтқан болатын.

– Шаршағаным рас. Демалуға қарсы емеспін, бастаңыз, – дейді Кендебай.

Қыз алға түсіп аяңдай бергенде, Кендебай алмасын сермен кеп қалады; алмас қылыштан от жарық ете түседі де, дүннені тағы да тұман басып кетеді. Тұман ашылғанда қыздың орнында екі бөлінген кемпір жатады. Кендебай кемпірдің басып кесіп қоржынға салып алады.

– Бұл кемпірдің қарамағындағы жерден ұшқан құс, жүгірген аң өте алмайтын. Кемпірдің өлгенін қазір ешкім білмейді. Сондықтан бұл жерге самұрық келмейді. Осы жерде біз үш-төрт күн демалайық, – дейді Керкұла ат.

Кендебай сол арада үш-төрт күн тынығып, кемпірдің асыл қазынасын жинап алып, Керкұла аттың алдына алтын науаны оңгеріп, алтын құйрықты құлындарды ертіп, аман-есен ханның үйіне келеді.

Хан қуанып, үлкен той жасайды. Той үстіне, түк таба алмай сандалып, мойындары ырғайдай болып, азып-тозып, ханның екі баласы келеді.

Хан Кендебайды төрге отырғызып, оның аты-жөнін сұрайды.

– Мен хан баласы емеспін, қара баласымын. Өз атым Кендебай, ел мені Керкұла атты Кендебай деп атайды. Сіздің еліңізге ерігіп келгенім жоқ, жұмыспен келдім. Екі бірдей жоқ іздеп жүрмін. Намыс іздеп жүрмін, рұқсат болса айтайын, – дейді Кендебай.

– Айт, айт балам! – дейді хан.

– Бұдан бірнеше жыл бұрын сіздің жорықшыларыңыз елімізді шауып кетіпті; малымызды айдап, қолға түскен батырымызды байлап алып кетіпті. Міне, сол батырды босатып өкетпек болып келдім. Бұл бірінші. Екінші жоғым мынау: бір күні малда жүргенімде аспандап ұшқан алты аққудың алтын кебісі менің қолымда қалды. Сол алтын кебіс сіздің елдікі дейді. Соны табыс еткелі келдім, – деп, Кендебай алтын кебісті ханға ұсынады. Хан:

– Дұрыс, балам! Сіздің елдің малын айдапты, батырын байлаптың алдырғаным рас. Мергенбай батыр әйелімен екеуі біздің қолда. Зынданда жатқан Мергенбай батырға: «Маған қызмет етсең босатам», – деп, елші жіберіп едім, қарысқан батыр екен. «Жауыма қызмет істемеймін. Бірақ, қол-аяғымды босатсын, содан кейін сөйлесем», – деп қасарысын

жатып алды. Босатуға қорықтық. Ондағы мақсат: сені қолға түсіру еді. Сенің атағың бізге де мәлім еді. Сені алдыртып, құлынымды қоймайтын қара құсқа жұмсамақ едім. Өзім іздеп таба алмаған соң, намысы болса, іздеп келер деп, еліңді шаптыртып, батырыңды байлатып алдыртқап едім. Одан кейін де екі жылдай келмедің, содан соң алты қызым сені іздеп барған болатын. Бұл менің кіші қызымның кебісі. Енді сенің алдыңа қоятын тағы бір шартым бар. Ол мынау: дүниеде жеті басты дәу бар, ақырған арыстан бар, Жалмауыз кемпір бар. Осы үшеуін өлтіріп, бастарын алып кел. Осыны орындасаң, батырыңды босатып беремін, малыңды өзіңе қайтарамын. Кіші қызымды берің, күйеу етемін.

Кендебай Керқұла аттың қанжығасындағы қоржынын алып келіп, арыстанның азуын, кемпірдің басын, жеті басты дәудің көздерін ханның алдына төгіп тастайды. Хан разы болып, зынданда жатқан Мергенбай батырды, оның әйелін, қолға түскен басқа адамдарды азат етеді. Шауып алған малын қайтарып береді. Кіші қызын Кендебайға қосып, отыз күн ойын, қырық күн тойын қылып, көп сыйлықтар беріп, Кендебайды еліне аттандырады. Кендебай елінің малын айдап келіп, иелеріне табыс етеді.

Ата-анасына қосылып, бала қуанады, баласына қосылып, ата-ана қуанады. Ұлы думан, үлкен той істейді. Кендебай тұрғанда елге батып ешбір жау тие алмайды. Содан кейін бұл ел Керқұла атты Кендебай батырдың елі деп атаныпты.

КҮН АСТЫНДАҒЫ КҮНІКЕЙ ҚЫЗ

Бұрынғы өткен заманда бір жесір кемпір болыпты. Бұл кемпірдің нерзент дегенде жалғыз баласы болыпты, мал дегенде он шақты ешкісі болыпты. Бала ешкілерін бағып жүреді. Бір күндерде ешкілерін далада жайып жүріп, бір топ

кнiктi көредi, оның iшiнде бiр алтын мүйiздi кнiк жүредi. Бала бұл кнiктердi күнде көрiп жүрiп, бiр күндерi шешесiне келiп:

– Далада бiр топ кнiк көрдiм. Iшiнде алтын мүйiздi бiр шұбар кнiк бар. Осы шұбар кнiктi ұстап алып, ханға тарту қылсам, хан маған сыйлық берер ме едi? – дейдi.

Шешесi:

– Ұстап алсаң, алып бар, хан сыйлық берер, – дейдi.

Бiр күндерi бала далада ешкiлерiн жайып жүрiп, алтын мүйiздi шұбар кнiктi тағы да көредi. Сол арада бала өлгi шұбар кнiктi ұстап алады. Ханға алып жүредi. Ханға апара жатқанда ханның үйiнiң жанында уәзiрi көредi де:

– Мұнынды ханға апармай-ақ қой, маған сыйлап кет, – дейдi.

Бала:

– Жоқ, саған әкеле жатқаным жоқ, ханның өзiне апарам, – деп уәзiрге бермейдi.

Бала алтын мүйiздi шұбар кнiктi ханға тарту қылады.

Хан уәзiрiн шақырып алып:

– Бұл баланың тартуына сыйлық беруге бола ма? – дейдi.

Сонда уәзiр:

– Жоқ, бұған сыйлық беруге болмайды! Бұл кнiктiң астына қоятын бiр тақ болады, оның екi қанаты болады: бiрi алтын суына малынған, бiрi күмiс суына малынған. Кнiк сол алтын тақтың үстiнде тұрып ойнағанда, дүниенiң қызығын көргендей боласыз. Сiздiң салтанатыңыз сонда келiседi. Бала соны тауып әкелсiн, сонда сыйлық беруге болады, – дейдi.

Сонда хан балаға:

– Бұл кнiктiң астына қоятын тағы болады, оның екi жағында екi қанаты болады. Екi қанатының бiрi алтын, екiншiсi күмiс суына малынған. Соны тауып кел. Сонда сыйлық беремiн, ал таба алмасаң, басыңды атамын, – дейдi.

Бала мұны естiп, жылап шешесiне келедi.

Шешесі:

– Ойбай, балам бұған бола жыламай-ақ қой, өзім іздеп тауып әкелейін, – деп, жолға шығады.

Бір жерлерге келсе, бір топ киік далادا жайылып жүр екен. Топ киіктің ар жағында жердің жарығын жамап бір кемпір отыр екен, кемпірге келген жұмысының мәнін айтады. Содан жер жамап отырған кемпір:

– Мысыр шаһарының бер жағында бір шаһар бар, киіктің тағын істесе, сонда істейді, баланың қолына мың ділдө беріп, сонда жібер, – дейді. Сонда баланың шешесі үйіне қайтып келіп, барлық дүние мүлкін беріп, ешкілердің барлығын беріп, оның үстіне өзі неше жылға мал бағуға бір байға жалданады. Соңғын баласына мың ділдө құрастырып береді.

Бала мың ділдөні алып, киік астына қоятын тақты жасайтын Мысыр шаһарының жанындағы шеберге жүреді. Бала бірнеше күн жол жүріп, шеберге келеді. Бала шеберге келіп киік астына қоятын тақты істетуге келгендігін айтады. Сонда шебер:

– Мың ділдө берсең, мен істей аламын, – дейді.

Сонымен мың ділдөсін беріп, киіктің астына қоятын тақты істетіп алып, бала үйіне қайтады. Келе жатса жолында бір үлкен бөйтерек тұр екен, оның түбіне келсе, екі құдық бар екен, біріншісінде алтын су, екіншісінде күміс су бар. Бала сол арада алып келе жатқан тақтың бір қанатын алтын құдыққа, бір қанатын күміс құдыққа малып-малып алады. Бала тақты алып үйіне келеді. Ертеңінде ханға алып барады. Уәзір айтқандай, тақты баяғы алтын мүйізді шұбар киіктің астына қойғанда, киік тақтың үстінде ойнап, сөн-салтанатын келтіріп тұрады. Хан уәзірін шақырып алып, ақылдасады.

– Мұнысына енді сыйлық беруге бола ма? – деп сұрайды. Сонда уәзір:

– Жоқ, тақсыр! Мұнысына да әлі сыйлық беруге болмайды. Енді пәлендей жер астында бір сұлу ағаш бар, соны әкеліп,

сіздің есігіңіздің алдына орнатса, сөн-салтанатыңыз мұнан да әрі келісер еді. Бала соны тауып әкеліп, есік алдына орнатсын. Сол уақытта сыйлық беруге болады, – дейді. Сонда хан балаға:

– Сол жердің астында өскен ағашты әкеліп, менің есігімнің нақ алдына орнат, сонда сыйлық беремін, – дейді.

Бала тағы да алтын ағашты іздеп кетеді. Бірнеше күн жол жүріп, бір жерлерге келсе, алдынан бір ақ сақалды шал шығады. Бала өзінің іздеп келе жатқан жұмысының мәнін жайын әлгі шалға айтады.

Ақ сақалды шал:

– Осы бетіңмен жүре бер. Бір жерге барғанда, биік тауларға кездесесің. Таудың бауырынан бір қоян қашар, сен сол қоянды қуа бер, ол қоян барып бір жердің үңгіріне кірер. Сонда ол сол жақтағы үңгірге кірер, сен оң жақтағы үңгірге кір. Сонда қырық ұрыға кездесерсің, олар сені «өлтіреміз» десе, сен: «Мен әп-сәттің ішінде ет пісіре аламын», – деп айтарсың. Сол уақытта қырық ұры саған ет пісіртіп қарап тұрар. Сен етті қазанға салып, мына кездікпен түртіп қалсаң, ет өзінен-өзі пісіп шығады, – деп, шал балаға бір күміс сапты кездік береді. – Сонымен, бірнеше күнге дейін сонда ет пісіруші болып жүресің. Қырық ұры сені үңгірге тастап, өздері сыртқа шығады. Сол уақытта түкпірдегі бір ақ сандыққа көзің түседі. Сол ақ сандықты аңсаң, ішінде бір көк сандық болар, соны аңсаң, ішінде қағазға ораулы дәріні көресің. Сол дәріні ал да, пісулі тұрған етке шап. Сол уақытта қырық ұры кезек-кезек есік алдына келіп, өле береді. Сонан кейін сол үңгірдің ішін аралап жүрсең, іздеген алтын ағашың сонда тұрар. Сен сол арада алтын ағаштың бұтағынан қысып, қолыңмен ұстарсың. Екі аяғыңмен ағаштың түпкі тамырын басып, екі көзіңді жұмсаң, сонда таң ата ханның есігінің алдына ағаш өзі келіп орнар, – дейді шал.

Бала шалдың айтуымен жүріп келе жатса, таудың бауырынан бір қоян қашады. Бала қашқан қоянды қуа береді.

Қоян бір жердің үңгіріне барып кіреді, бала да кіріп кетеді. Айтқанындай, үңгірде екі тесік кездеседі, қоян сол жақтағы үңгірге кіріп кетеді, бала оң жақтағы үңгірге кіріп кетеді.

Үңгірдің ішіне кіріп келсе, балаға қырық ұры кездеседі. Бұлар баланы өлтірмекші болады. Сол арада бата лезде ет пісіре алатынан айтады. Бала етті қазанға салып, баяғы шал берген кездікпен етті түртін қалғанда, ет өзінен-өзі лезде пісіп болады.

Сонымен ұрылар баланы өлтірмейтін болып, ет пісіруге қояды. Бала бірсыпыра уақыт сол қырық ұрыға ет пісіріп жүреді. Бір күндерде бала ұйықтап жатса, бүйірінен баяғы ақ сақалды шал түртін: «Етке тойған соң ұмыттың ба?» дейді. Бала оянса, түсі екен. Сол арада ойлап тұрса, баяғы шалдың айтқандары есіне түседі, жан-жағына қарайды, ешкім жоқ екен. Шал айтқандай, бір бұрышта ақ сандық тұр екен. Жалма-жан кілтті іздеп, ақ сандықты ашса, ішінде бір көк сандық бар екен. Оның ішін қараса, қағазға ораулы дәріге көзі түседі. Бала енді дәріні қолына алып, қырық ұрылардың сыртқа шығуын аңлиды. Бір күндері қырық ұры тегісімен сыртқа шығады. Бала жалма-жан етті пісіреді де, дәріні етке шашып жібереді. Сола арада қырық ұры бірінен соң бірі, кезек-кезек есік алдына келіп, топырлап өле береді.

Қырық ұры тегісінен өліп бітеді. Бала жан-жағына қарап, тесіктің ішін еркіндеп аралап жүрсе, жер астында өсіп тұрған жалғыз ағашты көреді. Сол арада алтын ағашты қолымен мықтап ұстайды да, екі аяғымен түпкі тамырын басып, екі көзін жұмады. Бала көзін ашып қараса, таң сарғайып атқан, алтын ағаштың хан есігінің алдында тұрғанын бір-ақ көреді.

Танертең хан уәзірімен ағашты көреді. Бұрынғы-бұрынғы ма, ханның салтанаты тіпті артып кетеді. Алтын қанатты тақтың үстінде алтын мүйізді шұбар киік ойнап тұрады. Мұны көріп, хан балаға риза болып, сыйлық беруге барлық уәзірлерін шақырып ақылдасады. Баланың бүйтіп

бақыты артқанын көре алмай, уәзірлері күндейді. Сонда уәзірлер жиылып ақылдасады: «Ханға айтып, бұл баланы тағы да бір келмейтін жерге жұмсайық. Бәлендей алыста күн астындағы Күнікей қызды тапсын. Мұны болса да таба алмай өледі, оны іздеп барушылардың өлмей қайтқаны жоқ. Баланы сонда жіберейік», – дейді.

Хан уәзірлерімен ақылдасады.

– Қане, балаға қандай сыйлық береміз? – дейді.

Сонда баяғы уәзір тұрып:

– Тақсыр, сіз өзіңіз болсаңыз қартайдыңыз. Сізге перзент деген жоқ. Біздің ойымызша, қартайған шағыңызда сізге серікке жарайтын, бәлендей жерде күн астындағы Күнікей деген қыз бар. Бұл бала сол қызды тауып әкелсін, сонда мықтап сыйлық беруіңізге болады, – дейді.

Хан тағы да балаға:

– Сол күн астындағы Күнікей қызды тауып әкел, сыйлықты сонда беремін, – дейді.

Бала Күнікей қызды іздеп кетеді. Бірнеше күн жүріп келе жатса, алдынан екі алақанына екі тауды сатып жүрген бір дәу кездеседі. Бала бұл дәуден жөн сұрайды. Сонда дәу:

– Күн астындағы Күнікей сұлу қызды іздеп бара жатқан балаға жолдас болғалы жүрмін, – дейді.

Бала:

– Сол бала мен боламын, – дейді.

Сонымен, екеуі жолдас болып келе жатып, бір тыңдаушыға кез болады. Бұ да балаға жолдас болып ереді. Тағы жүріп келе жатса, алдынан екі қолдың суын екі ұртына ұрттап жүрген тағы бір дәу кез болады.

Бала жөн сұрайды. Екі қолдың суын ұртына ұрттаушы:

– Күн астындағы Күнікей қызды іздеп бара жатқан балаға жолдас болғалы жүрмін, – дейді.

Сонда бала:

– Ендеше, мен сол боламын, – дейді.

Сонымен, бұл да үшеуіне қосылып, тортеуі жолдас болып жүре береді. Келе жатса, екі аяғына екі батпап тас байлап алған, ойдан қырға жүгіріп жүрген Желаякқа кез болады. Бала жөн сұрайды. Желаяк:

– Күн астындағы Күнікей сұлу қызды іздеп бара жатқан балаға жолдас болғалы жүрмін, – дейді.

Бала:

– Ендеше, сол мен боламын, – дейді.

Сонымен, бесеуі жолдас болып келе жатса, бір шұқанақтан көп балаларымен тырмысып шыға алмай келе жатқан бір құмырсқаны көреді.

Бала құмырсқаны балаларымен шұңқырдан шығарып жібереді. Сонда құмырсқа балаға риза болып:

– Сендер мені шұңқырдан шығарып жібердіңдер, осы жақсылықтарыңызды мен де алдарыңызға тіріде бір келтірермін. Мен мына бір қанатымды жұлып берейін, керек болған жерде тұтатсаң, дайын болармын, – деп бір қанатын жұлып береді.

Бұлар күн астындағы Күнікей қызды іздеп жүріп кетеді. Күн астындағы Күнікей қыз Қап тауының ар жағында тұратын бір ханның қызы екен. Ол ханның бір үлкен көк төбет иті бар екен.

Сол ит күн астындағы Күнікей қызға келе жатқан адам болса, соның дыбысын сезіп, жүз шақырым жерге алдынан шығады екен. Қандай батыр, мықты адамдар болса да, көк төбет ит барлығын да өзі жайған салады екен. Қызды іздеп барған адам сау қайтпайтын болған. Мұны білген көп адамдар көк төбеттен қорқып, қызға бара алмайды екен.

Жолдастары мен баланың келе жатқанын ит жүз шақырымнан біліп, алдарынан шығады. Бір мезгілде көк төбет арсыдан, жер дүниенің шаңып боратып келе жатыр екен. Баяғы тау көтерген дәу қолындағы бір тауын итке жіберіп кеп қалғанда, ит таудың астында сеспей, табанда өледі.

Итті таумен бастырып, өлтіріп тастап, бұлар тағы жүріп кетеді. Бір уақытта бұлар күн астындағы Күнікей қыздың үйіне жетеді. Хан бұлардан жөн сұрайды.

Сонда бұлар:

– Осы жақтағы күн астындағы Күнікей қызды іздеп келеміз. Іздеп келуші мына отырған бала, біз жанына ерген жолдастарымыз, – дейді.

Сонда хан:

– Жолдарыңда бір көк ит кездесті ме? – деп сұрады.

Бұлар:

– Жолда бір күшікке кездесіп едік, біздің лақтырған кесегіміздің астында үні өшіп, олін қалды, – дейді.

Хан бұлардың күшіне қаіран қатып отырады. Хан ертеңіне ел-жұртын жиып, балуан күрестіреді.

– Осы топта күресіп, күші асқан адамға қызымды беремін, – дейді.

Ханның елі жағынан бір өгіз балуан шығады. Бала жағынан екі қолына екі тау ұстап жүруші дәу шығады. Екі балуан күресіп, дәу жығып кетеді. Бірақ хан сөзінен танып, бұл жолы қызын бермей:

– Енді жаяу бәйгіден озып келгенге беремін, – дейді. Жаяу жарыста ханның елінен бір жүйрік мыстан кемпір шығады. Мыстан кемпір қолына екі шыны арақ ұстап шығады да, жолда Желаякқа арақты ішкізіп, мас қылып тастап, өзі зымырай береді. Бала тыңшыға:

– Кім алда келе жатыр екен, соны тыңдашы, – дейді.

Тыңшы тұра қатып тыңдап:

– Кемпірдің дыбысы білінеді. Желаяқтың дыбысы білінбейді, – дейді.

Бала сол арада баяғы қолындағы кездікті ұстап еді, ұйықтап жатқан Желаяқ дыбыс беріп ояңды. Желаяқ оянып, жан-жағына караса, кемпір жоқ. Сол арада жалма-жан жүгіріп отырып кемпірге жетеді. Қолына бір ұыс топырақты алады

да кемпірдің алдынан өте беріп, топырақты көзіне шашып жібереді. Кемпір көзін уқалап аша алмай жатқанда, Желаяқ озып кетеді.

Хан сонда да қызын бермейді, қызын жасырып тығып қояды да:

– Кімде-кім қызымның қай жерде екенін талса, соған беремін,–дейді.

Бір мезгілде тыңшы тыңдап жүрсе, хан қызын жер астындағы бір үйге жасырып қойған екен. Қыз сол үйде кесте тігіп отырып, қолындағы инесін жерге түсіріп алады. Тыңшы тыңдап біліп, тауып алады.

Хан бұларды темірден салынған қонақ үйге жатқызады. Қонақасы беріп сыйлап жатқызғаннан кейін, қонақтар жатқан үйдің сыртынан ортейді. Бұлар түн ортасында оянып кетсе, үй өртеніп бара жатыр. Бәрі де сасады. Сол жерде көл ұрттаушы дәу ұртындағы бір көлдің суып бүркіп тастап, ортті сөндіреді. Бұлар тып-тыныш ұйықтап жата береді. Хан бұларды олді деп, күлін қарайын деп келсе, бәрі де тып-тыныш ұйықтап жатыр екен. Хан тағы ойлап бір амалын табады. Ертеніне:

– Қырық қызбен қызымды қатар тұрғызам, солардың ішінен танып алғанға қызымды беремін,– дейді.

Ертеніне қырық қызды бір түстес киіндіріп, қатарлап қояды. Қараса, бәрінің киген киімдерінің түсі бір. Ешкім тани алмайды. Бала сол уақытта баяғы құмырсқаның қанатын тұтатып жібергенде, құмырсқа келіп, қырық қыз ішіндегі күн астындағы Күнікей қыздың алдынан шығады. Бала күн астындағы Күнікей қызды таниды. Сонымен, ханның басқа істейтін амалы болмайды.

Хан амалы таусылып, ақыры күн астындағы Күнікей қызды балаға береді. Күн астындағы Күнікей қызды алып, бұлар еліне қайтады.

Баяғы ерген жолдастары баламен қоштасып, жолда өзлері қосылған жерлерінде қалып отырады. Бір жерлерге келгенде, баяғы тау көтеруші дәу қалады. Бір жерлерге келгенде, баяғы екі көлдің суын ұрттаушы қалады. Бір жерлерге келгенде, Желаяқ қалады.

Бала келе жатып, бастан-аяқ өзінің басынан кешірген оқиғаларын қызға түгелімен баян етеді, оның ханға апаратынын айтады. Қыз оқымысты, сиқыршы екен. Баланың ерлігіне сүйсініп, әбден сүйеді. Бірсыпыра жер жүрген соң қыз:

– Ханның еліне жетуге қанша күн қалды? – деп сұрайды.

Бала:

– Екі күндік жер қалды, – дейді. Сонда қыз:

– Сен озып ханға бар, менің алдымнан шықсын. Ең алдында хан, оның соңында уәзірлері жүрсін, ең артында өзің жүр, – дейді.

Бала ханға барып, қыздың алдынан шығарады. Қыз келе жатқан ханды – қасқыр, уәзірді – түлкі қылып жібереді. Екеуі бірін-бірі қуып кетеді. Сонымен Күн астындағы Күнікей қызды бала алып, екеуі той жасап, қосылады. Ел – жұрты баланың ерлігіне риза болып, оны хан сайлайды.

ЕКІ ЖЕТІМ

Бұрынғы заманда бір бай болған екен, ол байдың бәйбішесі және тоқалы болыпты. Бәйбішесінің бір қызы, тоқалының бір ұлы, бір қызы болыпты. Күндерде бір күн тоқалы ауырып өледі. Бәйбіше тоқалдан туған қыз бен ұлға түк тамақ, киім бермей, онебойы қиын жұмыс істетіп жүреді екен. Бір күні бәйбіше әлгі бала мен қызға үрсын-үрсын:

– Қой бағын келіндер! – деп, аштан аш далаға айдап жіберіпті. Бала мен қыз жылай-жылай қой соңында жүріпті.

Баланың жылағанын қойлардың арасынан бір қошқар естін қыз бен баланың қасына жүгіріп келін:

– Неге жылап отырсыңдар? – депті.

Бала мен қыз бастарынан өткен қиыншылықтардың бәрін айтқан екен. Қошқар:

– Күн сайын менің басымнан бір түк жүнімді алсаңдар, сол сендерге әр түрлі тамақ болар, – депті.

Бала мен қыз қуанып, күніне әлгі қошқардың басынан бір тал жүнін алып, қалаған тамақтарын жеп, жүдеушіліктен құтылыпты.

Бәйбіше бұлардың жүдемегеніне таң қалады да: «Бұларды тамақ беріп, асырап жүрген біреу бар екен» деген оймен, бұлар қайда барса да, соңынан қалмай, сыртынан аңдып жүреді. Бір күні бала мен қыз қошқардың жүнін алып тамақ жеп отырғанын көреді де, үйіне келгеннен кейін өтірік ауырады. Күйеуі келгеннен кейін:

– Мен олетұғын болдым. Маған қара қошқарды сойып, етін жегізең жазыламын, болмаса өлемін, – депті.

Күйеуі әйелінің тілін алып, қошқарды соймақшы болып, тоқалынан туған баласын қошқарға жұмсап жібереді. Бала жылай-жылай қошқардың қасына барып:

– Достым, сені соймақшы болды, сен кеткен соң біз аштан өлеміз ғой! – дейді.

Сонда қошқар тұрып:

– Ама! бар ма? Соямын дегеннен кейін, ол соймай қоймас. Сойса, етімді жегеннен кейін, менің сүйегімді ітке тастамай, бір жерге көміп қойыңдар. Тарыққан уақыттарыңда көмген жерді ашып, не сұрасаңдар бәрі дайын тұрар, – депті.

Сонымен, қошқар сойылып, еті желінеді; бала мен қызға тиген бір жапырақ ет жоқ. Бір қошқардың етінен бір жапырақ бермегеннен кейін, тоқалдан туған қыз әкесіне:

– Бізді бата құрлы көрмейсін. Біз де сенің балаңызбыз ғой, бізге жаның ашып етін бермесендер де, тым болмаса, сүйегін беріндерші! – дейді.

Әкесі баласы мен қызына қошқардың сүйегін берінті. Бала мен қыз қошқардың сүйегін бір бұрышқа алып барып, көміп тастайды. Сөйтіп, бәйбіше аурудан жазылған болып, қыз бен балаға қой баққыза береді. Бәйбіше қызға:

– Босқа тентіреп жүрме! Қой бағуға барғаныңда мынау бір қап жүнді бір күннен қалдырмай піріп кел; піріп келмесең, үйге кіргізбеймін, – дейді.

Қыз бір қап жүнді арқалап қой, сиырды күндегі өрісіне апарғаннан кейін:

– Ағатай, бүгін бұл бір қап жүнді қалай піріп боламын? «Бүгін піріп келмесең, үйге кіргізбеймін» деді. Енді не қыламын? – деп жылай бастапты.

Қыздың жылағанын бір сиыр естін, қыз бен баланың қасына келіп, жөнін біледі де:

– Жылама, байғұс! Жүніңді маған бер, оны мен-ақ піріп берейін, – дейді.

Қыз қуанып, жүнді әкеп, сиырдың алдына қояды.

Сиыр жүнді жеп жатқан уақытта жел шығып, сиырдың алдындағы жүнін біразын ұшырып әкетеді; қыз жүнді қуалап кете береді. Бір уақытта әлгі жүн барын бір үйдің тобесіне түседі.

Қыз жүнді алайын десе, үйдің үстіне шыға алмайды. Сонан кейін қыз айқайлап жылай бастайды. Қыздың жылағанын естін үйдің ішінен бір кемпір шығады.

Кемпір:

– Қарағым, неге жылайсың? – дейді.

Қыз өзінің ауыр халін айтқан екен, кемпір оған:

– Балам! Менің басымды қарап жібер, сонан кейін өзім алып беремін, – дейді.

Қыз кемпірдің үйіне кіріп, басын қарай бастайды. Қараса, кемпірдің басында әр түрлі тамақтар бар екен, қыз бір де біреуіне тимепті.

Кемпір:

– Болды, балам рақмет, судан сұлу бол! – деп, батасын беріп, жүнін әперіп жіберіпті.

Қыз тамаша бір сұлу болыпты. Барса, ағасы сиырдың аузынан жіпті алып отыр екен. Қарындасына қарап, таң қалыпты. Қарындасы не көргенінің бәрін айтып беріпті. Сөйтіп, қыз жіптің барлығын шешесіне әкеліп беріпті; шешесі қызының сұлулығына қарап таң қалыпты.

Ертеңіне бәйбіше өзінің туған қызына бір қап жүн беріп жібереді. Бәйбішенің қызы да барып иіре алмай жылап отырған уақытта, жел тұрып қыздың жүнін ұшырып әкетеді. Қыз жүнді қуа-қуа ұзап кетеді де, кешегі кемпірдің үйіне барады. Қыз үйдің төбесіндегі жүнді ала алмай тұрғанда кемпір шығып:

– Не қып тұрсың? – дейді.

Қыз:

– Жіп иіріп отырғанымда жел тұрып, жүнімді ұшырып кетті; ол жүнім келіп сіздің үйіңіздің төбесіне шықты; соны алайын десем, ала алмай тұрмын, – депті.

Кемпір:

– Балам! Менің басымды қарап жібер, сонан кейін өзім алып беремін – дейді.

Қыз кемпірдің үйіне кіріп, кемпірдің басын қарай бастайды: қараса, кемпірдің басында әр түрлі тамақтар бар екен. Әлгі қыз кемпірдің басындағы тамақтарды жеп алады да:

– Енді қайтамын, жүнімді алып бер, – дейді.

Сонда кемпір тұрып:

– Маңдайыңа мүйіз шықсын! Саған жүн жоқ! – деп, қызды ұрып-ұрып, үйінен шығарып жібереді.

Қыз үйіне келсе, әке-шешесі оны көргеннен шошып, татып қалады да, бүкіл бақсы-балгерді жиып, қыздың мүйізін жазамыз деп әуре-сарсаңға түседі.

Күндерде бір күн сол елдің патшасы:

– Кімде-кімнің аяғындағы кебісі қызымның аяғына жараса, қызымды соған беремін; кімде-кімнің аяғындағы кебісі ұлымның аяғына жараса, сол қызды ұлыма алып беремін – деп, еліне жар салыпты.

Сонан кейін жұрттың бәрі қыздарына, балаларына әр түрлі жақсы аяқ киімдерді кигізіп, патшаның қасына баруға даярланады. Бәйбіше өз қызына кебіс кигізіп, өгей қызы мен баласына:

– Біз келгенше осы тары мен күрішті бір-бірінен айырып, тазалап қойыңдар, – деп, он қап күріш пен тары беріп кетеді.

Өздері патшаға кетіп қалады. Бала мен қыз күріш пен тарыны бір-бірінен айыра алмай, жылап отырған уақытта, бір ақ тауық келіп:

– Сендер жыламаңдар! Анау күнгі көмген қошқардың сүйегін ашыңдар. Онда әр түрлі киімдер бар: соларды киіп, сендер де патшаға барыңдар, – дейді.

Бала мен қыз қуанып, қошқарды көмген жерді ашады. Ашса, бір ақ боз ат пен көк боз ат тұр екен және де әр түрлі киімдер бар екен. Бала мен қыз жақсы, асыл киімдер киіп, екеуі екі атқа мініп, патшаның тойына барады. Барса, уәзірлер бұт екеуін күтіп алып, патшаның қасына алып кіреді; патша қызы мен баласын шақыртады. Қызы мен баласы келіп әлгі екеуіне сәлем беріп, қастарына отырады. Онан кейін патша қызына:

– Қызым, мынау жігіттің кебісін киіп көрші, – ұлына: – сен де мына қыздың кебісін киіп көрші! – дейді.

Баласы мен қызы әлгілердің кебісін киген, аяқтарына дәл келеді. Сөйтіп, патша қызын жетім балаға береді де, баласына жетім қызды алып береді.

Қыз кемпірдің үйіне кіріп, басын қарай бастайды. Қараса, кемпірдің басында әр түрлі тамақтар бар екен, қыз бір де біреуіне тимегі.

Кемпір:

– Болды, балам рақмет, судан сұлу бол! – деп, батасын беріп, жүнін өперіп жіберінті.

Қыз тамаша бір сұлу болыпты. Барса, ағасы снырдың аузынан жіпті алып отыр екен. Қарындасына қарап, таң қалыпты. Қарындасы не көргенінің бәрін айтып берінті. Сөйтіп, қыз жіптің барлығын шешесіне әкеліп берінті; шешесі қызының сұлулығына қарап таң қалыпты.

Ертеңіне бәйбіше өзінің туған қызына бір қап жүн беріп жібереді. Бәйбішенің қызы да барын иіре алмай жылап отырған уақытта, жел тұрып қыздың жүнін ұшырып әкетеді. Қыз жүнді қуа-қуа ұзап кетеді де, кешегі кемпірдің үйіне барады. Қыз үйдің төбесіндегі жүнді ала алмай тұрғанда кемпір шығып:

– Не қып тұрсың? – дейді.

Қыз:

– Жіп иіріп отырғанымда жел тұрып, жүнімді ұшырып кетті; ол жүнім келіп сіздің үйіңіздің төбесіне шықты; соны алайын десем, ала алмай тұрмын, – депті.

Кемпір:

– Балам! Менің басымды қарап жібер, сонан кейін өзім алып беремін –, дейді.

Қыз кемпірдің үйіне кіріп, кемпірдің басын қарай бастайды: қараса, кемпірдің басында әр түрлі тамақтар бар екен. Өлгі қыз кемпірдің басындағы тамақтарды жеп алады да:

– Енді қайтамын, жүнімді алып бер, – дейді.

Сонда кемпір тұрып:

– Маңдайыңа мүйіз шықсын! Саған жүн жоқ! – деп, қызды ұрып-ұрып, үйінен шығарып жібереді.

Қыз үйіне келсе, әке-шешесі оны көргеннен шошып, талып қалады да, бүкіл бақсы-балгерді жиып, қыздың мүйізін жазамыз деп әуре-сарсаңға түседі.

Күндерде бір күн сол елдің патшасы:

– Кімде-кімнің аяғындағы кебісі қызымның аяғына жараса, қызымды соған беремін; кімде-кімнің аяғындағы кебісі ұлымның аяғына жараса, сол қызды ұлыма алып беремін – деп, еліне жар салыпты.

Сонан кейін жұрттың бәрі қыздарына, балаларына әр түрлі жақсы аяқ киімдерді кигізіп, патшаның қасына баруға даярланады. Бәйбіше өз қызына кебіс кигізіп, өгей қызы мен баласына:

– Біз келгенше осы тары мен күрішті бір-бірінен айырып, тазалап қойыңдар, – деп, он қап күріш пен тары беріп кетеді.

Өздері патшаға кетіп қалады. Бала мен қыз күріш пен тарыны бір-бірінен айыра алмай, жылап отырған уақытта, бір ақ тауық келіп:

– Сендер жыламаңдар! Анау күнгі қомған қосқардың сүйегін ашыңдар. Онда әр түрлі киімдер бар: соларды киіп, сендер де патшаға барыңдар, – дейді.

Бала мен қыз қуанып, қосқарды қомған жерді ашады. Аңса, бір ақ боз ат пен көк боз ат тұр екен және де әр түрлі киімдер бар екен. Бала мен қыз жақсы, асыл киімдер киіп, екеуі екі атқа мініп, патшаның тобына барады. Барса, уәзірлер бұл екеуін күтіп алып, патшаның қасына алып кіреді; патша қызы мен баласын шақыртады. Қызы мен баласы келіп өлгі екеуіне сәлем беріп, қастарына отырады. Онан кейін патша қызына:

– Қызым, мынау жігіттің кебісін киіп көрші, – ұлына: – сен де мына қыздың кебісін киіп көрші! – дейді.

Баласы мен қызы өлгілердің кебісін киісе, аяқтарына дәл келеді. Сөйтіп, патша қызын жетім балаға береді де, баласына жетім қызды алып береді.

БОЗ ІНГЕН

Бұрынғы заманда Бағланбай деген бай болыпты, төрт түлігі сай болыпты. Қос малдың ішінде Боз інген деген бір жақсы түйесі бар екен. Боз інгенді барлық малынан жақсы көреді екен. Бірақ, інген өмірінде бота таппаған екен. Бір күні бай мал сойып, есін жинапты, жиналған жұртқа: «Менің жақсы көретін Боз інгенім бота таппады, – бұған не ақыл бересіңдер», – депті. Бұған жиналған жұрттың біреуі де ақыл бере алмапты. Сонда, босағада тұрған бір жетім бала былай депті:

– Айналайын, ағалар! –
 Мендей жетім балалар
 Босағадан сығалар,
 Ақсақалдар, қақпасаң,
 Мен бір сөзді айтайын,
 Құлақ салып тыңдасаң,
 Ашу-жанжал қылмасаң,
 Тойыңды жеп қайтамын.
 Боз інгенді алдырсаң,
 Үстіне кілем жаптырсаң,
 Жібектен бұйда тақтырсаң,
 Шытырман қазық қақтырсаң,
 Боз інген бота табады,
 Бір кедейге ырым қылып бақтырсаң, –

дейді.

Бай баланың сөзін ырым көріп,
 Боз інгенді алдырып,
 Қалы кілем жаптырды,
 Жібектен бұйда тақтырды,
 Шытырман қазық қақтырды,
 Ырым қып, бота табар деп,
 Бір кедейге бақтырды.

Жыл мүшелі болып, байға дарып, Боз інгені қайып, туатын мезгілі жетіп, бір күні басы алтын, арты күміс бір бота табады. Бағып жүрген кемпір-шал қуанып, байдан сүйінші алайық деп бара жатса, ауылындағылар кемпір-шалдан: «қайда барасыңдар», – деп сұрайды. Кемпір-шал: «Байдан барып сүйінші аламыз, інгені басы алтын, арты күміс бота тапты», – дейді. Онда, аналар: «Сендер өздерің барып, байдан сүйінші алып бастарыңа мүйіз шықпайды. Онан да, барлығымыз бірдей көреміз, інгенді сатып, бұлын аламыз. Ботасын жеті қат темір үйге кіргізіп сақтап, өскен соң оны да сатамыз», – дейді. Кемпір-шал көнбейді. Онда аналар кемпір мен шалды өлтірмекші болады. Сонан соң, кемпір-шал қорыққаннан дажесіз көнеді. Боз інгенді базарға анарып бір керуенге аяпыс дидәға сатады. Боз інгенді керуеншілер түйелеріне тіркен алып кетеді. Боз інген керуендердің қолында ботасын сағынып, боздан жылап, зарлап айтқаны:

Жаратқан жалғыз, құдая,
 Күйініп жаным, сабылдым.
 Үстіме кілем жамылдым!
 Ырым қылып бала үшін
 Кекілімді үкілеп
 Жібектен бұйда тағындым.
 Бір бота үшін толғанып
 Бір өзіме жалындым.
 Ақырында анырап,
 Базар түсіп салындым.
 Жас ботамнан айрылып,
 Мен құдайға не қылдым?
 Мына жалған дүниеде,
 Керек күнім болар ма,
 Мен ботамды сағындым!
 Неше күндей жол бастым,

Көзімнен жасым ағызып,
Емшектен сүтім тамызып,
Өлгенде көрген ботамды
Емізбедім жағызып!
Боташымнан айрылып,
Ішім оттай күйеді,
Жүйем босап сағынып,
Тұла бойым иеді.

Кеш болған соң кірекештер келіп, бір жерге қонады. Боз
інгенің арман-дерті ішіне толып, әуедегі ұшқан құстарға
қарап, ботасын сұрап зарлағаны:

Қалықтаған аспанда
Ителгі менен сұңқарсың,
Ертеменен жем алсаң,
Сөскеде барып ұшарсың,
Аспанда ұшып келдің бе?
Ел ішінде қайғырған,
Енесінен айрылған,
Зарлап боздап қайрылған
Жетім бота көрдің бе,
Аспанда ұшып айналған,
Түлкі көрсе сайланған,
Түлкісін иесі байланған,
Қара ала баршын бүркітім,
Аспанда ұшып келдің бе?
Ел ішінде боздаған,
Ішкі дертін қозғаған,
Базарға сатып тоймаған,
Еркіменен қоймаған
Жетім бота көрдің бе,
Неткен бота дедің бе?

Шарықтаған, күшіген,
Аспанды кезген жорысың,
Таман құстың зорысың,
Бес тырнақтың заршынан
Таман құстың қорысың,
Көктеп ұшып келдің бе?
Ел ішінде боздаған,
Ішкі дертін қозғаған
Жетім бота көрдің бе?
Неткен бота дедің бе?
Аспанда ұшқан, ақсарсың,
Бір күндерде талайды аң,
Іліп аң қысып тастарсың,
Сен де, сорлы құс торем,
Балаң үшін қақсарсың,
Аспанда ұшып келдің бе?
Ел ішінде қайғырған,
Енесінен айрылған,
Жетім бота көрдің бе?
Күндіз ұшпай түнде ұшқан,
Кобелекпенен бірге ұшқан,
Көзі қызыл, үкісің,
Түндерде ұшып келдің бе?
Енесінен айрылған,
Аққудай мойны қайрылған,
Күндіз-түн боздап зарлаған,
Көзінен жасы барлаған
Жетім бота көрдің бе,
Неткен бота дедің бе?
Омырау жасқа малынып,
Көрінген құсқа жалынып,
Боташына зар күйін,
Қайнаған күште бар күйін,

Жас ботаны қылдың зар,
Екі жерде зарлатып,
Кемпір мен шалдың пейлі тар.
Ыңырсыған үйінде
Жас ботаның үні бар,
Тау менен тас күңіренді,
Боз інгеннің күйіне,
Жаратқан төңірі, құдай- ау,
Енесінен айрылған,
Жетім бота тірі ме?

Мұны естіп, кемпір мен шал өздері шығып, екі жігітке жалынып: «Айыбымызды кешкің!» – дейді. Жігіттер кемпір-шалдың айыптарын кешеді. Ашыс ділдәні алып күн-түн қатып барса, керуендер түстен кейін қошуге қамданып жатыр екен. Ділдәсін беріп, түйені алып қайтып келе жатқанда, «Ботам өлі ме, тірі ме?» – деп, Боз інгеннің зарлағаны:

Құдайым берді тілегім, –
Қуанып келеді жүрегім.
Мен ботамнан айрылып,
Еңіреп-боздап келемін.
Аман-есен бар ма екен,
Ботанымды көрсем, Төңірі-ау?
Жарылар ма екен жүрегім!
Жолға түсіп желемін,
Керуеннің қолынан
Аман қайтып келемін.
Өлерде көрген ботамды,
Қайткенде тірі көрермін!
Керуені құрысын,
Ауыр жүкті қол артып,
Жауыр қылды арқамды.

Қуанғаннан, құдайым,
Жыламай қайтып шыдайын?
Тірі көрер ме екенмін,
Боташығым – қатқамды!
Түзелді бүлкіл желісім,
Егілді жұмсап кірісім,
Шыдап, төңірім, жаратсаң,
Көрсетпе ботам терісін!
Қоқтыға біткен шапырды,
Қойшылар қойын қайырды,
Аямас қулар айырды.
Өлерде көрген ботамнан
Боташымнан айрылып,
Артыма жылап қайырылып,
Жат қолында қаңғырдым,
Еңіреген зар күйіме,
Жер менен көк жаңғырды.
Сүймеген төңір затымды,
Есітті мұңлы зарымды, –

деп, Боз інген зар күйін күңіrentіп желе береді. Ауылға таянып ботаның қарасын көргенде тұла бойы еріп, түйенің босап жылағаны:

Аман көріп ботамды,
Емізер күнім бар ма екен!
Жар жағалап қыдырып,
Тал бүршігін сыдырып,
Жегізер күнім бар ма екен?
Айналайын, жас ботам,
Немене болып қалды екен?
Кекіре біткен көк ойға
Көлбетер күнім бар ма екен?

Сарымсақты сары ойға
 Ойнатар күнім бар ма екен?
 Айналайын, жан ботам,
 Немене болып қалды екен?
 Сайға шыққан сарымсақ,
 Жегізер күнім бар ма екен?
 Баурымдағы қара емшек
 Емізер күнім бар ма екен?
 Айналайын, жан ботам,
 Немене болып қалды екен?
 Көлге біткен көк шалғын
 Жегізер күнім бар ма екен?
 Көпектей толған қара емшек
 Емізер күнім бар ма екен?
 Айналайын, жан ботам,
 Немене болып қалды екен?
 Жібектен бұйда мұрнында
 Шұбалтар күнім бар ма екен?
 Бағланбайдың Боз інген
 Алтын бота тапты деп,
 Қуантар күнім бар ма екен?
 Жібектен бұйда мұрнында
 Түйілтер күнім бар ма екен?
 Бағланбайдың інгені
 Күміс бота тапты деп,
 Сүйілтер күнім бар ма екен?
 Серке беріп көкпарға,
 Елі-жұртын аулына
 Жнылтар күнім бар ма екен?
 Ей, құдая, жан ботам,
 Немене болып қалды екен?
 Мен ботамды ыршытып,
 Тел қозыдай телшітіп,
 Бағланбайдың аулына

Барар күнім бар ма екен?
 Айналайын, боташым,
 Немене болып қалды екен?
 Түйе аунаған шаңдаққа,
 Аунатар күнім бар ма екен?
 Түйе ішіне секіртіп
 Ойнатар күнім бар ма екен?
 Ұйықтап жатқан жерінде
 Қабырғадап тістелеп,
 Қық тосінен іскелеп,
 Оятар күнім бар ма екен?

Боз інген ботасына келіп қосылып мауқын басады. Бағланбай түйесі мен ботасын алып қуанып, ел-жұртын жиып той қылады.

АЯЗ БИ

Ертеде Мадан деген хан болынты. Оның ақылы, тапқырлығы өзінің заманындағы көп хандардан артық екен. Ханның қырық уәзірі бар екен. Бір күні хан уәзірлерімен мәжілістес болып отырып:

– Уәзірлерім, сендер қырқың да асып туған ақылды данышпан едіңдер, мен сендерді бір жұмысқа жұмсаймын, сендер маған дүниедегі адамның жаманын, құстың жаманын және шөптің жаманын тауып әкеліңдер. Он бір ай уақыт берем. Сол он бір айдың ішінде тауып әкелмесендер, жазалы боласыңдар,– депті.

Хан бұйырған соң, амал жоқ, уәзірлері өзара ақылдасып, іздеуге кіріседі.

Көп іздеп, азап шегіп, менгел деген шөпті тауып: «Өзі тікен, арасынан жүрсе, киім жыртады, мал жемеіді екен, шөптің жаманы осы ғой,» – деп менгелді алады. Қырғауыл деген құсты тауып: «Үстінде жүні жоқ, ұсқыны келіссіз, құстың жаманы осы екен,» – деп қырғауылды атып алады.

Енді адамның жаманын таба алмай, қырық уәзір келе жатса, таудың етегінде, үстінде жыртқы тоны, басында тері тымағы бар ұсқынсыз бір адам бес-он қойды бағып жүр екен. Уәзірлер таңырқап: «Адамның жаманы, сірә, осы болар-ау», – деп тұрғанда, әлгі адам:

– Уа, мырзалар, неге таңырқайсыңдар? – денті.

Уәзірлер ханның сондай бір жұмысқа жұмсағанын, шөптің, құстың жаманын тауып, енді адамның жаманын таба алмай, ол адамның ұсқынын көріп таңданып: «Адам жаманы осы болар,» – деп таңырқап тұрғандарын айтыпты. Жаман тұрып:

– Болды, адамның жаманы керек болса мен болам. Ханға мені алып барсаңыз, сіздердің жұмысыңыз бітеді, – дейді. Уәзірлер:

– Олай болса жарайды, – деп Жаманды аттың артына мінгестіріп алып, ханға жөнеледі. Ханға келе жатып, Жаман:

– Адамның жаманын тауып алдыңыздар, бірақ шөптің, құстың жаманын таба алмаған екенсіздер, шөптің жаманы қарақоға, құстың жаманы сауысқан еді, – деп уәзірлерге қырғауыл мен шөпгелді тастатып, олардың орнына қарақоға мен сауысқанды алдырады. Уәзірлер мәнісін сұрайын деп еді, ол хан алдында айтпа деп сөйлемеді, уәзірлер келген соң, хан өкелген адамның ұсқынына қарап:

– Өкелген адамның жарайды, мұнан жаман кісі дүниеде жоқ шығар. Қазір аспазшыға анарыңдар, коже мен нан берсін, сыйласын. Ертең ортаға алып тамаша етеміз, – деп Жаманды ас үйге жіберіп:

– Бірақ құстың жаманы мен шөптің жаманын таба алмаған екенсіңдер: құстың жаманы қырғауыл, шөптің жаманы шөпгел еді. Осыны көре бұларды өкелулеріңнің не жөні бар еді, – деп уәзірлерге қатулана бастады.

Сонда уәзірлер:

– Тақсыр, айтқаныңыз дұрыс. Біз шөп жаманы деп шөпгелді, құс жаманы деп қырғауылды алып едік. Бірақ жолшыбай әлгі Жаман «шөптің жаманы қарақоға, құстың жаманы сауысқан» деп, бізге оларды тастатып, қарақоға мен сауысқанды алдырды, – деп жауап берді. Хан аз кідіріп:

– Е, Жаманның не білгені бар екен, шөптің жаманы қарақоға, құстың жаманы сауысқан екенін қайдан білді! Алып кел, сұралық, – деп бұйрық етті. Жаманды ханға алып келді.

Хан Жаманның бетіне қарап:

– Мен құстың жаманы қырғауыл, шөптің жаманы шөпгел деп ойлаушы едім, сен оларды уәзірлерге тастатыңсың, сен шөптің жаманы қарақоға, құстың жаманы сауысқан екенін қайдан білдің? – деді.

– Тақсыр, хан, елу жасқа келіп жаман болған жоқпын, жасымнан-ақ жаман едім. Өмір бойы отын-су тасып, еткенім кісінің құлшылығы болды. Сол уақытта шөпгелді өкеліп отқа жақсам, кенке жаққан отым ертеңге дейін сексеуілдің шоғындай жайнап жататын еді. Сол уақытта: «кім жыртып, мал жемейтін шөпгел отын ретінде пайдаға асады екен-ау» – деп ойлаушы едім. Ал енді қарақоғаны алып отқа жақсам, отқа жанбайтын еді, үрсем, жалыны мен шоғы бірге соңып, күлі бұрқырап үйді алып кететін еді. Отқа жанбаған соң, апарып малға салсам, мал жаманы сиыр екем сиыр да мұрнын шүйірін жемейтін. Сосын қарақоға тіпті пайдаға келмейтін шөп қой деп ойлаушы едім. Қарақоғаның жамандығын сонан білдім, – деді Жаман.

– Сауысқанның жаман екенін қайдан білдің? – деді хан.

– Қырғауылдың жүні жоқ болса да, қанаты бар, адамның пайдасына жарайтын адал құс еді. Біреудің сияқты болуы – тәңірдің ісі. Қырғауылдың айыбы – тек сияқтылығы. Ал сауысқанның жүні ала болғаны сияқты, өзі де ала, бірлігі жоқ. Екеуі бірігіп ұшпаған, екеуі бірігіп қонбаған, адам пайдасына

атаңда хандық жоқ екен, – деді, Жаманның сөзін бітірмей, хан оның сөзін бөліп:

– Жоқ, қате айтасың, мен жеті атамнан бері ханмын, өзімді қойғанда да алты атамды қайда жібересің, – деп Жаманға зекірді. Жаман саспалы.

– Жоқ, тақсыр, сіздің қарабасыңыздан басқа жерде хандық жоқ, сіз нағыз наубайдың баласысыз, – деді. Хан не дерін білмей, халыққа қарап:

– Апырмау, мына Жаман не дейді? Халық, мен хан баласымын деп жүр едім, шақырыңдар анамды! – деді.

– Ақыретке біреудің қанын жүктеп барып, төңірі алдында қарабет болмасын, неде болса шынып айтсын. Өйтпесе ашумен мына Жаманның басын кесермін, – деді. Шешесі келген соң, хан шешесіне мына Жаманның сөзін айтты.

Шешесі терең күрсініп, сөзге кірісті:

– Е, шырағым, жасым 75-80-ге келгенде, біреудің қанын жүктеп не қылайын, бір сыр бар еді, оны төңіріңнің өзі ғана білетін еді, мен білетін едім. Мынау Жаманның біліпті, енді айтайын: атаң сенің Зөрлі хан еді. Менен бұрын 19 қатын алып, кілең қыз тапқаны үшін бөрінің де ішін жарып өлтірген екен. Соның үшін де «Зөрлі хан» деп халық ат қойып еді. Жырымасыншы қатын етіп мені алды. Мен де екіқабат болған соң, жалғыз жанымнан қорқып, төуінтерге қаралып едім, олар: «Сенің ішіндегі қыз», – деді. Қыз тапсам мені де өлтіреді ғой деп қайғы жедім. Сол күндерде бас аспазшы – наубайдың қатыны екіқабат екен. Оның да тамырын ұстатып қаратып едім, оның ішіндегі ұл болды. Жалғыз жаным үшін сол жерде маған ой келді, қатынды оңаша шақырып алып, барлық мұнымды айттып, қазынадан табақтап алтын беріп, «Ақыреттік дос болайық, ұл тусаң, ұлыңды маған бер, менің қызымды ал. Бірақ бұл сырды ешкім білмесін», – деп жалындым. Қатын табақтап алтын алып, бір жағынан мені аяп, сол жерде уәдесін берді. Туар кезімізде Зөрлі хан аңда еді, екеуіміздің толғағымыз

бір күнде келін, бір сағатта босатып, сырды ешкім білмесін деп, басқа біреуді де жолатпай, біріміздің кіндігімізді біріміз кесіп, сол қолыммен қызымды беріп, оң қолыммен сені алған едім, шырағым. Енді бұл күнде мына Жаманның соны біліпті. Сыр ашылуда төңірі жазса, не шарам бар! – деп, сөзін аяқтай алмай, шешесі жылап жібереді. Хан:

– Сөз тапқанға қолқа жоқ, олай болса мен таққа лайық емес екенмін, осы оқиғаны оймен білген сіз лайықты екенсіз, – деп хан түсін, Жаманға тақты береді.

– Жоқ, тақсыр, кешегі күні «жаман кісі керек» дегенде ат артына салып келген Жаман едім. Енді бүгін таққа отырмаймын, сіздің көлеңкеңізде жүрсем де жарар. Тағыңызға өзіңіз отырыңыз, – деп болмады.

Хан таққа отырып:

– Апырмай, тақсыр, менің наубайдың баласы екенімді қайдан білдіңіз? – деді.

Сонда Жаман:

– Мен жаман-жақсы болсам да, үйіңізге келген қонақ едім. Хандардың ішкер асы жал мен жая аузыңызға түспей, нан, көже түсіп, мені келісімен аспазшыға жібердіңіз. Салтыңызға тарттыңыз. Сіздің аталы хан емес екеніңізді осыдан байқадым, – деді. Жиналған жұрт аң-таң қалды.

Сол күйінше хан тағы да хандық құрды. Жаман оған жақсы уәзір болды, Жаман ханға ақыл таңқыштығымен жақты. Содан былай қарай қырық уәзір елеусіз боп шетте қалды.

II

Күндерде бір күн Жаман сыртқа шығып тұрса, қазанын ортасында тігулі алты қанат ақ боз үй тұр екен. Төңірегінде қаптаған кісі үйге кіруге кезек күтіп тұр екен. Жаман қайтадан үйге кіріп ханнан:

– Бұл не жиын? – деп сұрады. Хан сонда:

– Қалада кара болса да, байлығымен елдегі ханға парәпар Уәлі дейтін бай бар. Сол Уәлі байдың Меңді дейтін қызы 15 жастан күйеу таңдап, өзімнен ақылы артық кісіге тиім деп жиырма жылдай отырды, қазір отыз бесте. Осы күнге дейін қыздың өзінен асып, ешкім оған күйеу бола алған жоқ. Бәрі де барып қызға жауап қайтара алмай қайтып кетеді. Ол жиын – қызды жеңіп аламыз деп жүрген бай, мырзалардың жиыны, – деді.

Жаман «мен де барып көрсем қайтесі», – деп ойлап, кешке жұрт орынға отырған соң, жайлап қыздың үйіне барды. Есікті қағып еді, бір әсем келіншек шығып:

– Не жұмысыңыз бар? – деп сұрады.

– Менің жұмысым сенде емес, қызда, бар, қызға айт, – деді.

Келіншек күліп, қызға барын:

– Бикеш-ау, күйеу таңдаймын деп, сенде жұртты басындырып болдың-ау, адам көргісіз бір жаман кісі «сенде жұмысым бар» дейді. Сенен ол дәме етіп келген білем, – деп қалжыңдады. Қыз жымнып күліп:

– Ол қарауға жаман болғанмен қандай кісі екенін қайдан білесің, мынаны алып барып бер! – деп жеңгесіне гауһар тас, пышақ, төрелке және қайрақ беріп жіберді. Жеңгесі ол заттарды апарып берген соң, Жаман қолына алып қарап тұрды да:

– Бар, мұның құралын алып кел, – деді.

– Ойбай, әлгі Жаманың мұның құралын әкел дейді, – деп жеңгесі қызға қайтып барды. Қыз:

– Жарайды, – деп жеңгесіне балға мен тос берді. Жаман балға мен тості алған соң, тоске қойып балғамен қайрақты ортасынан болді. Төрелкені уатты. Пышақты жетесінен сындырды, гауһар тасты қақ жарды да:

– Мә, бикешке алып бар, – деп келіншектің қолына берді. Сыңған заттарды көрген соң, қыз ұшып тұра келіп:

– Сол адам, шайтан болмай адам болса, менің тап баратын кісім, шақыр мұнда! – деді, жеңгесі не деріп білмей, Жаманды шақырып келді. Қыз оны құрметтеп қарсы алды..

– Бұрын да талай бай балалары, хан балалары келеді екен. Бәріне де қыз манағы заттарды береді екен. Бәрі де: «Менің үйімде пышағым жоқ па? Болмаса қазынада гауһар тасым жоқ па? Я тіпті қайрақ таба алмай жүрмін бе!» деп ашуланып қайтып кетеді екен.

Тап сол күні қыздың ағалары ақылдасып: «Бұл қалай болды, осы қыз 35-ке келді. Күйеу таңдап әлі біреуге тиген жоқ. Сірә оның басқа бір сүйгені бар шығар, ондай адам болса, ұстап алсын», – деп, қарауыл қойынты. Тап атқан соң, Жаман қыздың үйінен шығып кетіп бара жатса, қарауылшылар оны ұстап, байдың балаларының қолдарына апарып береді. Бай балалары Жаманды дірдектетіп ханға апарып:

– Мына уәзірлі ұстап алдық. Бізді келмей жатып басынды, – дейді. Хан Жаманды онаша алып сұрайды:

– Қыздың үйіне бардың ба?

– Жоқ.

– Мыналар ұстап алдық дейді ғой.

– Олар өтірік айтып, бәле жауып жүр, мені даладан ұстап алды.

– Мен сенің ақылдылығыңды сыңлап, астымдағы тағымды да беріп едім.

Тақты өзің алмаған соң, ең жақын уәзірім қылып едім. Уәлі маған олардан қымбат емес. Шыныңды айт. Қызды алып берем, – деп еді хан, Жаман тіпті шынын айтар болмады. Хан ашуланып жеңдеттерге Жаманды дарға асуға өмір қылды.

Жеңдеттер хан бұйырған соң, Жаманды дарға апарып, мойнына дұзақ салып дардың жібін тартып көтерді. Жаман иманын айтып, қырылап, енді демі бітуге таянғанда, көпті

жарып ақ боз атты, ақ киімді, бетіне перде жапқан бір кісі келіп, қылыппен дардың жібін кесіп жіберді де, сұлап жатқан Жаманның көкірегіне қылышын қолденең тастап, жайына кетті. Жаман біраз қырылдап жатып есін жиған соң, жендеттер тағы да дарға тартайын деп ыңғайланғанда: «Мені енді ханға анарыңдар», – деп өтінді.

Жендеттер ханға Жаманды қайтып алып келген соң, хан:

– Осы уақытқа дейін неге өлтірмедіңдер, менің бұйрығымды екі етесіңдер ме? – деп ақырды. Жендеттер тұрып оқнағаны сөйлеп беріп, ас десе, әлі де дарға асуға өзір екендіктерін білдірді. Енді хан Жаманға:

– Маған барам деп неге айттың? Өлде манағы айтпаған шынықты айтайын деп келдің бе?

– Е, тақсыр, шынымды айтайын деп келдім. Онда Уәлі байдың қызының үйіне барғаның рас па еді?

– Рас еді.

– Алам деп уәде беріп пе едің?

– Беріп едім.

– Ендеше мана неге айтпадың?

– Тақсыр мана айтпаған себебім мынау еді:

– Мен барып Уәлі байдың қызына сырттан хабарласқанда ол маған бір төрелке, бір қайрақ, бір пышақ, бір гауһар тас беріп жіберді. Онысы: «Қайрақтап болып үгітілгенше, төрелкедей болып уатылғанша, пышақтап болып басы кесілгенше, сыр айтпайтын кісі, мына гауһар тастап жарып мені алады», – деген еді. Сол сырды «пышақтап болып басым кесілгенше», деп пышақты жетесінен сындырып, «қайрақтап үгітілгенше», деп, қайрақты уатып, «төрелкедей уатылғанша» деп, төрелкені қиратып, «сыр шаппаймын, гауһар тастап жарып сені алам» деп, гауһар тасты қак бөліп, уәде беріп едім. Сол себепті мана шынымды айтпап едім. Қыздың мені аяп, ақ боз атқа мініп, бетіне перде жауып, дардың жібін қиып, көкірегіме қолденең қылыш тастап кеткені: «Мен үшін кінәсіз

өлме, ерлігіңді көрдім. Қылыш үстінде серт жүрмейді деуші еді, антыңды қайтып ал», – дегені еді. Өзі рұқсат берген соң шынымды айтып отырмын, – деп Жаман сөзін аяқтады.

Хан Жаманның сөзінің шындығына жетіп, ел жинап отыз күн ойып, қырық күн тойып қылып, қызды Жаманға алып берді дейді. Жаман тапқырлығымен ханға жағып, екеуі дос болыпты.

III

Бір күні қырық уәзір кеңесіп отырып:

– Бұл Жаман біздің жаман кісі іздегенде, ат артына мінгестіріп алып келген Жаманымыз еді, бұл күндерде хан оны өзіне жақын дос қылды. Қыз да әперді. Бізді есепке алмай тастады. Қой, бүгін жүріп болмас. Біз бұл екеуін араздастырайық. Ханға Жаманның әйелін мақтайық. Үйіне қонаққа анарып көрсетелік. Сөйтін, екеуінің ортасына от жағалық, – деседі. Уәделері бойынша Жаманның әйелін ханға мақтайды.

– Тақсыр, шынында, ол әйел сізге лайық әйел, – деп ханды азғырады. Хан Жаманның үйіне барып, өз көзімен әйелді, оның тәрбиесін көрген соң, шынында, маған лайық әйел екен деп ойлап, үйге қайтып келіп, қырық уәзірмен кеңеседі.

– Ой жоқта ой салған сендер едіңдер. Енді сол әйелді алуға маған қандай айла тауып бересіңдер? – дейді. Уәзірлер өзара кеңесіп:

– Жақсы, тақсыр, Жаманды шақыр. Біз оны «Барса кел-меске» жұмсайық.

Сонда ол өлер, олған соң, бос қатынды сіз алмай, кім алар дейсіз, – дейді.

Жаманды шақыртуға хан бір жігітті жіберді. Жіберген жігіті барып үйден сығалап қараса, төрде төсек үстінде

Жаман жатыр, әйелі тордегі парайнаға қарап өз көркіне өзі таңқалып отыр екен.

Әйел Жаманның сөзіне күліп, артына қарағанда, есіктен кіріп келе жатқан жігіт әйелдің жүзін көріп, есінен танып, құлап қалыпты. Сол жерде бетіне су бүркіп, жігітті тұрғызып алып, жұмысын сұрайды. Жігіт келген жұмысын айтып, қайтып ханға келген соң, хан:

– Сен кеткелі көп уақыт болды, мұнда жұртты сен иіріп отырғызып кеттің, – деді.

– Жігіт басынан өткен оқиғасын айтқан соң, әуелде әйелге ғашық болған хан, одан сайын ынтық бола түсті.

Жігіт кеткен соң, Жаман:

– Ханға барайын ба? – деп әйелімен ақылдасты.

Әйелі:

– Бар, сені «Барса келмеске» жұмсарын көптен-ақ сезгенмін, риза бол!

Бірақ жолға жұлқынған жүйрік, жылжыған жорға мінбе! Жылқыдағы ең семізді мін. Қырық уәзір сені үш күншілік жерге шығарып салар. Олардың қарасы үзілген соң сен де қайт. Орман ішіне апарып атынды сой да етін алып кел. Соны қорек қылып жата берерміз, – дейді. Жаман келген соң хан сөз бастады.

– Мен сені бір ұзақ сапарға жұмсаймын, жұмсағанда сенің ерлігіңнен үміт етпеймін. Ақылыңнан үміт етемін. Баратын болсаң, айтамын, – дейді.

– Жақсы, барайын, – деп Жаман ризашылығын көрсетті.

– «Барса келмес» дейтін жерде «іңжілі қой» дейтін қой бар деп айтады. Бір түті алтын, бір түті күміс сойса терісі бір адамға тон дейді, соның терісін үстіме кигім келеді. «Іңжілі үйрек» деген үйрек бар, қанаты күміс, басқа жері алтын дейді, соны мінгім келеді. Міне осы жұмыстарға барасың, – деп Жаманды хан кілең өтірікке жұмсайды.

Жаман ханның жылқысынан бір семіз атты таңдап мініп алып, жолға шығады. Қырық уәзір үш күншілік жерге шығарып салып қайтады. Уәзірдің артынша Жаман да кейін қайтып, «Қаратоғай» дейтін орманға барып, атын сойып, үйінен қолік әкеліп, түнімен етті тасып, тұздап алады. Төсегінің астынан қол бойы жер қазып, сонда, түнде әйелінің қасында, етті жеп жата береді. Аң өтеді, жыл өтеді. Бір күні Жаманның үйіне жеңгесіне қоңыл-қоңыл айтуға хан келеді. Қонакасы жеп болған соң, хан сөз бастап:

– Адамның, шөптің, құстың жаманын әкел дегенде уәзірлерімің алып келген жаманы еді. Жаман болса да, ақылына иман келтіріп, тағымды да беріп едім. Ақылының арқасында сені де алып еді. Сол ақылынан үміт етіп, бір жұмысқа жұмсай қойып едім, келер уақыты өтіп кетті.. құдайдың өмірі болды ма деймін. Сені қор қылып жалғыз тастамасын «Аға өлсе – іні мұра» деген, қолыма алып бағармын, – деп үгіт айтады. Әйел отырып:

– Е, құдайдың өмірі болса, не шара, ол келгенде, сенің қолыңда бір қадірлі тас бар еді, соның тілімен сен ол тасты жарып едің, жарылған соң ол тас пайдаға аспады ғой. Сол секілді, әр заттың пайдалы уақыты бар еді. Кешегі қыз күнімде болса, бір сәрі, енді мен сол жарылған тас сияқтымын. Саған қызмет етіп жаға алмаспын, әуре болма! – дейді.

Хан әйелден жеңіліп, үйіне қайтты. Хан шығып кеткен соң, әйел күйеуін шығарып алып:

– Бар, енді ханның жауабын өзің бер, – деп қоя берді. Хан да барып тағына отырып еді, Жаман да сәлем беріп, кіріп барды. Хан сасып қалып:

– Уа, қашан келіп қалдың? Ал енді өңгімеңді айта бер, – деді.

Жаман тұрып:

– Өңгіме ұзақ емес, уәзірлер шығарып салған соң, бір аң арыстан соңымнан қалмады. Мен «Барса келмеске» барып

жауды мұқатқанша, мына жауды мұқатайын» деп, қылышымды суырып алып қуып кеттім. Өз аулыма келіп қамап едім, оған шығып кетті. Осы сіздің ордаға кірді ме деп отырмын, – деді.

Хан не дерін білмеді, бір қызарды, бір бозарды, жерге еніп кеткендей болды, ақырында:

– Мен айыптымын. Менен бір қате болды, шайтанның азғырғанына ердім, оған себеп мына уәзірлер. Бұлар енді я саған, я маған бір қатер қылар, сен енді іргенді көтер, бөтен елге көш! – дейді. Жаман риза болып көшетін болады. Хан түйеге жасау, асыл зат артып, Жаманды Ақша ханның еліне көшіріп салады.

Жаман Ақшаханның елінде бір қадірлі адам болып тұра береді.

Күндердің күнінде хан Жаманның сөзі көкейінен кетпей, шалқасынан жатып, шаңыраққа қаран ойланып жатыр еді, қырық уәзірі кіріп келді. Хан басын көтеріп алып:

– Жау шапты, ел бүлінді, апат соқты: осыны ойлап табыңдар, болмаса жазалаймын, – дейді.

Уәзірлер ақылдасып, өздері таба алмайтын болған соң, Жаманды іздеп барып, ханның айтқанын айтады.

Жаман қырық уәзірді құрмет етіп болған соң:

– Жаксы, мен жауабын береіін, хан мені ойлап қанатанып жатқан шығар, қай-қайдағы есіне түскен шығар, сендерге де өкпесі болса керек. Сүйтіп жатқанда ханның ордасының күлдіреуішінің бір басы шыққан болар. Жаман болса, осыған бір нәрсе айтар еді, сынайын деп сендерге айтқан ғой, барын күлдіреуішінің басын салып берсеңдер ханның қызметі тамам болады, – деп кеңес берді.

Уәзірлер ханға келіп:

– Тақсыр, мына бір күлдіреуішіңіздің басы шығып кеткен екен, соны салып береіік, – деп рұқсат сұрады. Хан рұқсат берген соң, күлдіреуішінің басын салып береді. Хан күліп:

– Мұны кім ұйретті сендерге? – деп сұрады.

Уәзірлер шынын айтты, хан уәзірлеріне:

– Ол Жаман болса да, қысылғанда айла табатын ақылды данышпан еді. Өркімнің пайдасына келетін еді. Сендер күндеп, ақырында, екеуімізді айырдыңдар. Егерде ол сендерге ақыл таппаса, сендер өлетін едіңдер: «Біреуге ор қазба – өздерін түссендер», – деді.

IV

Қырық уәзір ханға жағамыз деп, ханның көңілін аулап, күнде ойын сауық жасап жатса да, ханның көңілі сергімеді. Жаманды сағынды. Бөрі де Жамандай бола алмады. Бір күні хан ерігіп, уәзірлерімен аңға шықты. Аң іздеп келе жатып, таудың етегінде қой бағып жүрген бір шалға кездесіп, сөлем беріп:

– Уа, ата, мына таудың басын қырау шалғалы неше жыл болды? – деп сұрады.

– Бір жнырма жыл болған шығар, – деді шал.

– Бұл таудың етегін қырау шалғалы неше жыл болды?

– Он бес жыл болды.

– Бұл таудың басынан бұлақ аққалы неше жыл болды?

– Оған да бір он жыл болған шығар.

Хан ойланып тұрып, тағы да:

– Ата, өзіңіз нешеуісіз? – деді.

– Ой, шырағым-ай, жатқанда екеуімін, тұрғанда төртеуімін.

– Баба, менің қырық асыранды қазым бар, соны білдірмей жүнін жұлып, күйдірмей пісіріп, қан шығармай сойып беретін кісі бар ма? – деп сұрады. Сонда шал:

– Адамына тап болсаң, айтқаныңнан да артық етер еді, – деді. Хан шалдың сөзіне қанағат етіп, атының басын бұрып, үйге қайтты. Хан үйіне келген соң, уәзірлеріне:

– Мен не дедім, шал не деді, соны айтыңдар, он бір ай уақыт берем. Айыра алмасаңдар, қырық да өлесіндер, – деді.

қолтықтап әкеліп, хан тағына отырғызды. Елі отыз күн ойын, қырық күн тойын қылып, Жаманды ақ киізге салып, хан қотерді. Жаман Ақнаханның еліндегі үйін көшіріп алды. Жаман таққа отырған соң соғыспай, ақылмен бес хандықты өзіне қаратты дейді.

Әр ханның адамдары өз елінен әділдік таппаса, бұған келіп теңдік тауып кетіп жүріпті. Сол уақыттан бастап, әділдігі үшін бес ханның елі Жаманға «Аяз би» деп ат қойып, сол аты өле олгенше қалыпты. «Аяз би» әділ болды. Тура билік ететін еді. Намарларға қарасты. Баяғы өзінің жыртық тымағы мен жаман тонын ордасының маңдайынасына шегелеп қойды. Кейде хандықпен көңілі ауытқып, тура жолдан тайып десе, шегелеулі тымақ пен тонына қарап: «Ай, Аяз, баймын деп асна, ханмын деп таспа», «Аяз, әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл» деп көңілін басушы еді дейді.

ЖИРЕНШЕ ШЕШЕН

Жиренше деген кісі сөзге шебер, өте тапқыр адам болған екен. Жиреншенің мал дегенде бір ғана аты болыпты.

Әнелі Қарашан әлемнен асқан сұлу, әрі ақылды екен. Қарашантың ақыл-көркі ел ішінде аңызға айналады. Қарашантың данышпандығы Жиреншеден анағұрлым артық болған екен. Кей уақыттарда Жиренше хан қысымынан құтылудың жолын таба алмай келгенде, Қарашан киносыз жерден ханнан құтыларлық ақыл табады екен. Күндердің күнінде хан Жиреншені шақырып алады. «Мен саған 40 ісек қой беремін, соны жаз шыға бірін қалдырмай қоздатып әкеліп бересін, егерде орындамасаң, басыңды аламын. Ойлануыңа үш күн уақыт беремін», – дейді. Жиренше ол қойларды аламын, я алмаймын деп айта алмай, ренжіген күйінде үйіне келеді. Жиреншенің терен ойға түсіп келгенін Қарашан бірден сезіп, Жиреншеден көңілісіздігінің мәні-жайын сұрай

бастайды. Жиренше Қарашанға болған оқиғаның бәрін баяндап, хан қысымын қояр емес, енді не істеу керек деп, Қарашаннан ақыл сұрайды. Сонда Қарашан: «Шешенім, соны да ойлап тұрғаның ба, бір мәнісі болар, 40 еркек қойды қоздатып беремін деп бәрін де ертең айдап кел», – дейді.

Жиренше ертеңіне ханға барып, қойыңды жазға дейін қоздатып берейін деп, 40 ісекті айдап келеді. Келгеннен кейін Қарашан 40 ісектің барлығын соғымға соғызып, қыстап азық етеді. Жазғытұрым уәделі күнінде Жиренше келмеген соң, ханның өзі Жиреншені ізлеп келеді. Ханның келе жатқанын көріп, Қарашан Жиреншені жас босанған әйелдерше орап, үйде отырғызып қояды. Хан есік алдына келіп: «Үйде кім бар?» – деп дауыстағанда, Қарашан мен бар деп жарқ етіп есік алдына шығады да, ханмен амандасалы.

Хан Қарашанға: «Жиренше қайда, далаға шықсын», – деп бұйырады. Сонда Қарашан: «Таксыр-ау, шешеніңіз далаға шығатындай жағдайда емес», – дейді. Хан Қарашантың сөзіне қитығып: «Хан алдына шыға алмайтындай Жиреншеге не болыпты?» – дейді.

Қарашан: «Таксыр, оған кейіменіз, Жиренше жаңа ғана жас босанып еді, көрпеге орап қойдым», – дейді. Хан шошына түсіп: «Мынау не деп тұр өзі! О заманда, бұ заман еркек кісі босанушы ма еді?» – дейді. «Е, таксыр, сөзіңізге құлдық, о заманда, бұ заман еркек қой қоздаушы ма еді? Еркек тұмайтын болса, еркек қойды қоздатып бер деп неге жарлық еттіңіз!» – дегенде, хан атының басын бұрып алып: «Тілің кесілтір екенсің!» – деп жүріп кеткен екен дейді.

* * *

Хан Жиреншені қақпанға түсіруді үнемі ойлап жүреді. Бір күні хан Жиреншені ертін аңға шығады. Аңда жүргенде, қатты жел тұрып, хан аңдалада бір қаңбақтың домалап кетіп бара жатқанын көреді. Сол кезде хан Жиреншеге: «Шешенім,

анау қаңбақтың жөнін сұрап кел, қайда бара жатыр екен? Егерде жөнін білмей қайтып келсең, басыңды аламын», – дейді. Жиренше қаңжирен атын бауырына бір тартып, қаңбақты қуа жөнеледі. Қаңбақтың жанына қатарласып барып, бір кезде қаңбақты қамшымен тартып-тартып жіберіп, қайтып келеді. «Уа, шешенім, қаңбақ не айтты, не біліп келдің, оны неге ұрдың?» – дейді. Сонда Жиренше тұрып: «Бір қырсыққан қаңбақ көрінеді. Менің көшерімді жел біліп, қонарымды сай біліп бара жатқан жоқпын ба, соны білмеген хан ақымақ па, сол үшін келген сен ақымақ па деді. Қаңбақтың осы сөзіне ыза болып, сен ханға тіліңді тигіздің деп, тартып-тартып жіберген себебім сол болды», – дейді. Хан ешбір ілік таба алмай, амалсыздан Жиреншенің сөзіне тоқтайды.

* * *

Бір күні аспазшылар ханның алдына пісірген қаз алып келіп қойысты. Жиренше қасында отыр екен, хан оған бұйырыпты.

– Бұл қазды өзіме, ханымға, екі балама және өзіңе бөл, біреуге артық жібермей, біреуге кем жібермей, тең бөліп бер. Егер бірімізге бір мысқал артық, не кем болса, өзінді қатты жазаландырам, – дейді. Жиренше қолына пышақ алып, әуелі қаздың басын кесіп, ханға беріп:

– Тақсыр, сіз біздің басымыз едіңіз, – дейді, – екінші – хан ханымсыз болмас, ханым хансыз болмас, құс мойынсыз болмас, олай болса, ханым сіздің мойыныңыз, – деп, қаздың кеңірдегін ханымның алдына қояды.

– Мынау екі баланыз, – сіздің екі қанатыңыз, оларға, міне қанат, – деп, қаздың екі қанатын кесіп қояды. – Мен, өзім, тақсыр, бас та емес, аяқ та емес, орташа ғана адаммын, мына құстың орта денесі маған лайық! – деп қаздың қалған денесін оң алдына қояды.

Хан Жиреншенің тапқырлығына тоқтап, дағдарып қалады.

* * *

Осылайша өуре боп жүре-жүре, хан Жиреншенің ешбір тұзаққа түспегендігіне өмігіп, енді есебін тауып өлтіріп, өңелін алуды қатты ойланады. Ханның бұл ынғайын таныған Жиренше қайғыға шомып жүргенде, бір күні Қарашаш сұлу Жиреншеден:

– Неге қамығасыз? – деп сұрады. Жиренше мәнісін айтты. Қарашаш: «Досым, қайғырма, бұған бір ақыл табылар. Екі күннен соң хан, билерді қонаққа шақырыңыз», – дейді. Өңелінің әлгі сөзін естіп Жиренше:

– Хан, қараны шақырып, қай жерге отырғызамыз және немен сыйлаймыз? – дейді. Қарашаш:

– Оның ақылын маған қоя беріңіз, – дейді. Екі күн өткен соң Жиренше ханды жарандарымен шақыраты. Хан мен билер: «Жиренше бізді немен сыйлар екен, көрейік!» – деп келіседі.

Сыйғаны үйге кіріп, сыймағаны далаға тегіс отырып болған соң, Қарашаш сұлу өзі тұрып ханның алдына бір аяқшаға құйған сүт қаймақты келтіріп қояды. Хан шынашағымен аузына салады. Бұл қаймақ ханның өмірінде жеп көрмеген артықша бір тәтті дәмі екен және сол шынашағымен бір-екі алып жегенде, тойып та қатады. Ханнан қалғанын жанындағы жақсыларына беріп, үй ішінде жан біткеннің бәрі де ең жақсы тамақ екен деп, аз-аздап дәмін татысыпты.

Аттанар уақытта хан Қарашаш сұлудан:

– Сұлу, бұл берген тамағың не тамақ? Біз көрмеген бір тәтті дәм екен; үйретсең, аспазшыларыма әрдайым осындай тамақ бұйырайың, жөнін айт, – дейді. Сонда Қарашаш:

– Тақсыр, сіз біздің жарлы екенімізді білесіз, ерім сізді жақсыларыңызбен қонақ етуге ниет еткен соң, не тамақпен

сыйласам болар деп ойға қалдым. Ақырында ойладым: «Дүниедегі тамақтың асылы – ананың сүті болса керек», не үшін десеніз балам алты жасқа келгенше, жалғыз емшегімнің сүтімен күн көрді. Соның үшін сүтімені сауып, осы қаймақты істедім, – деді.

Хан «аһ» деп санын бір соғып, үйден шыға жөнеледі. Ол заманнан бұл заманға белгілі, емшек сүтін берген әйел шеше есебінде болып саналады. Қарапайым ақылдылығымен ханнан осылайша құтылыпты.

АЛДАРДЫҢ ШЫҚБЕРМЕС ШЫҒАЙБАЙҒА ҚОНАҚ БОЛҒАНЫ

Баяғы өткен заманда, ешкі құйрығы келте заманда Шықбермес Шығайбай дейтін бай болыпты. Торт түлігі сай болыпты, қоңілі жай болыпты. Шықбермес Шығайбай үйіне ешкімді қондырмайды екен, қондырса, дәм бермейді екен. Заманының деген сараң байы, өзі тойса көзі тоймайтын бай екен. Үйіне кісі келсе, оның жауабы:

– «Шық, әй!» – екен. Осыдан жұрт оны Шығайбай атап кеткен екен. Шықбермес Шығайбайдың аты естілмеген ел болмайды екен. Оның «Шық, әйін» естімеген ер болмайды екен.

– Тастүлек болса да дөмін татам! – деген талайлардың тауы шағылған екен. Сол кезде Алдар Көсе деген қу болыпты. Оның алдамайтыны, жалдамайтыны, арбамайтыны жоқ деген атақ та ел-елге жайылады. Ел аузындағы мәтелге айналады.

– Әй, Алдарың қанша қу болса да, Шықбермес Шығайбайды алдай алмас! – дейді екен жұрт. Осы сөз Алдарға жетеді. Шықбермес Шығайбайдың атын Алдар да есітеді.

– Шық бермес Шығайбайды Мырзабайға айналдырмасам, Алдар атым құрысын! – деп Шығайбайдың Шығайбай атын жоюға Алдар аттанады. Күн-түн жүріп, Шықбермес

Шығайбайдың елін іздеп, санар шегеді. Ақырында, елден іргесін аулақ салған, айдалада жалғыз үй отырған Шығайбайдың үйіне келеді.

– Шықбермес Шығайбай атын жаман, жұрт айтатын сырың жаман. Не істеп отыр екен қу, – деп, атынан білдірмей түсіп, жабықтан сығалайды.

Сығаласа Шығайбай қазы тіліп отыр екен, бәйбішесі нан илеп отыр екен, токалы бас үйтіп отыр екен, қызы тырнаның жүнін жұлып отыр екен.

– Осыдан дәм татпасам Алдар атым құрысын! – деп жылмаң етіп:

– Кеш жарық! – деп кіріп барады. Бұлар да жылдам екен, Алдар «Кеш!..» дегенді айтып болғанша қолдарындағысын астарына тығып, Шығайбай таспаны, бәйбіше ұршықты, қызы тігіліп жатқан көйлекті, токалы көсеуді, қолдарына алып отырыса қалады. Түк білмегенін, қолдарындағы іспен болып отырғанын, елеусіз бола қалады.

«Әй, әккі болған неме екенсіңдер, мызғымас қу екенсіңдер! – дейді Алдар ішінен. Амандасқанын, қол алысқанын, байға сүйкене барып, төр алдына отырып қалады.

«Әй, көсе екенсің: жұртты құртқан қу ма екенсің! Жүрісің жылмаң екен. Жырынды болған сұм ба екенсің. Қу болсаң да, сұм болсаң да, менен түк те тимес», – дейді бай ішінен.

– Қайдан жүрген сұмсың? Қайда барасың? Не естіген-білгенің бар? – дейді бай Алдарға. Алдар көтеріле түсіп күлімден, желдірте жөнеледі.

– Көрген, білгенім көп. Жолда келе жатып, үлкен сары жылан көрдім, жуандығы тап-өзіңнің астыңдағы қазыдай.

Артық, кем қып асырмай,
Шын айтқанда жасырмай,
Таспен ұрдым жіберіп,
Күң астыңдағы басындай.

Былы етті әлгі иленіп,
 Бәйбішенің астындағы нанындай,
 Өтірік болса, сақалым жұлынып
 Қыз астындағы тырнадай.
 Бәрін де осының көріп келдім,
 Асынды аспы ұрламай!

Осыны айтқаннан кейін бай:

– Шоқ түссін тіліне! – деп, астындағы қазысын лақтырып тастайды.

– Тілің тасқа бітсін! – деп, бәйбіше астындағы нанын лақтырады.

– Жағың карыссын! – деп, тоқат басын лақтырады.

– Жағыңа жылан жұмыртқаласын! – деп, қыз тырнаны лақтырады.

– Қазаныңды аса бер, бәйбіше! – дейді бай, «амал қанша» деген пішінмен.

Бәйбіше қазанға ас салады.

– Піс, қазаным, бес ай! – деп салады.

– Отырайын он ай, – деп Алдар етігін шешіп, лақтырып, торге нығайып отырып алады. Қазан түнімен қайнайды, бірақ түсірілмейді. Қайнасаң, қайна деп, бақырайып Алдар да отырады. «Мына көңір қашан жатады», – деп үн жоқ бай да отырады. Ақырында, бай шыдамай:

– Әй, кемпір, сат төсекті! – дейді. Төсек салады, жатуға кіріседі. «Жатсаң жат!» деп Алдар да жатады. Байдың көзі ұйқыға барды-ау деген кезде, Алдар орнынан тұрып, қазандағы етті сүзіп алып, оның орнына тулақты турап салып қояды.

Бір уақытта бай оянып, қатынын оятады.

– Мына ит ұйықтады білем. Түсір асыңды тез. Уақытымен асымызды жегізбеді ғой ит! – деді.

Бәйбіше тездетіп, қараңғыда асты түсіреді. Бай пышақты қолға алып жіберіп:

– Жат, жігітім, жат! Сазаңың осы! – деп аузына бір кесегін асап жіберсе, тісі өтпейді. Олай кеп шайнайды, бұлай кеп шайнайды, болмайды.

– Етің не болып кеткен? Өңкей шандыр! – деп қатынына ұрсады. Түйілін қалың, май сұрайды. Кемпір кебезені ашып, аяққа май салады. Әдейі осыны аңдып жатқан Алдар орнынан тұрып барып, аяққа салынған майды алып қояды. Оның орнына іргеден сиырдың қиын алып салады.

Шығайбай аяқты алып жіберіп, былжырап тұрған қиды май деп аузына салып жібереді. Салып жібереді де, лақ еткізіп құсып та жібереді.

– Қазы орнына – шандыр бердің, май орнына – ки бердің, алжыған! – деп аяқпен кемпірін бір салады. Кемпірінің басы жарылып ойбайлап қалады.

Кемпірдің даусынан ояңған болып, Алдар сыртқа шығады. «Бұл сұмның ызасы аз болмас, атыма бірдеме қылып, өшін алар», – деп атына барады. Атының қасында байдың да аты тұр екен. Өз атының маңдайындағы қасқасы болмаса, екеуінің ешбір айырмасы жоқ екен. «Маған ойлайтын зияны болса, өзіне тиесін» – деп, өз атының қасқасына бәлшық жағып жоғалтады да бай атының басына бор жағып, қасқа қылып қояды. Сөйтсе де орнына келіп жатып, ұйықтап қалады.

Етті, майды жеп қойған Алдар екенін, бұл жұрттан асқан бір қу екенін бай біледі. Біледі де ыза кернеп: «Тұра тұр, бөлем» дейді ішінен. Алдар ұйықтады-ау деген кезде, сыртқа шығып, «Алдардың атын» жарып тастайды.

– Міне жігітім сазаңың! – деп мақтанып, төсегіне келіп жатып, ұйқыға кетеді.

Таңертең бай орнынан тұрып жатып, Алдарға айтады:

– Мына кемпір бір қасқа ат өліп жатыр дейді. Сенің атың болу керек жарылып қалған. Сорлы атыңды бақпай, қазан

бағып жүрген не қылған адамсың! – деп, қарқ-қарқ күледі. Алдар тұрып:

– Қандай қасқа екен? Шын қасқа болса менікі болар, бор қасқа болса сіздікі болар, – дейді.

Бай құдайдың ұрғанын біледі де орнынан тұра жүгіреді. Жүгіріп барса, айтқанындай екен: өліп жатқан байдың бор қаскасы екен.

Бай күйіп кетіп, Алдарға келіп:

– Жоғалт қараңды, сұм! Мен сені енді көрмеймін! – деп, кейіп шығып кетеді. Жол жүрмекші болады. Сыртқа шығысымен әйеліне:

– Өлгі наныңды бер! Мына иттің қарасын көрмейін, тез жонелт! – дейді.

Әйелі ошақта пісіп жатқан нанды оттан суырып бере қояды. Мұны көре сатып, Алдар жүгіріп шығады.

– Е, байеке! Енді бұдан былай жолығамыз ба, жоқ па? Ақтық рет көрісіп айрылысалық! – деп байды құшақтайды. Байды құшақтап, қысып жібермейді. Оттан жаңа шыққан нан байдың кеудесін күйдіріп кетеді.

– Ау, жарады енді! – деген сайын қыса түседі.

– Ау, мына ит жегіріңді ит жесін! Мә жемтігіңді, – деп, қойнынан нанды лақтырып тастайды.

– Міне, піскен ас, ауыма келіп түскен ас, – деп Алдекен қағып алады.

– Бай енді кетейін десе, Алдар тағы жібермейді.

– Ау, сұм! Алатын наныңды алдың енді нең бар? – десе:

– Мынау етігім жыртылып, шұлауым шығып жүр. Бізінді беріп кет! – дейді. Байдың бергісі келмейді. Алдар жабысып жібермейді. Ақыры, болмаған соң:

– Әй, алсаң алшы, антұрған! Ал да қараңды жоғалтшы, көпір! – дейді. Алдар «ракетті» жаудырмалатып, күлін қала береді. Бай кетісімен, әйеліне жүгіріп келіп:

– Ал, қызыңыз Бізбікені киіндіріңіз! – дейді.

– Е, не үшін?

– Баймен келісіп, қызыңды алатып болдым.

– Жоғал әрі, жұртты жалмаған! Саған қыз беретін бе еді бай? – дейді.

– Әйтпесе, өз құлағыңмен естіп қал деп, сыртқа шығып, көп жерге барып қалған байдың артынан айқаңдайды:

– Әй, бай, Бізбікені бермей жатыр әйелің, – дейді.

– Әй, қатып! Бер бізді! Жоғалт сол көпірдің көзін! – деп айқаңдайды бай.

– Өне, естідің бе? – дейді Алдар, қасында тұрған әйелге.

– Мына көрі ит, алжыған ба өзі? Елді құртқан бір қуаяққа қызын беріп құтырған ба? – деп таң қалады әйелі.

Қатын-қалашқа бой берген Алдар ма? Анау-мынау дегенге көңбестен жасауын буып, қызды атқа мінізеді.

– Алдардың ойышы осылай болады, – деп еліне тартып отырады.

АЛДАР КӨСЕ МЕН ШАЙТАН

Күндерде бір күн Алдар көсе шайтанмен бірге бір ұзақ сапарға шығыпты. Ай жүріпті, жыл жүріпті. Бір кезде екеуі де шаршапты. Сонан соң Алдар көсе айтыпты:

– Бұлай екеуміз бірдей жаяу жүрмейік, бірімізге біріміз кезек мініп жүрелік, – депті.

Шайтан мұны қостайды:

– Мұның ақыл-ақ екен. Солай істелік. Бірақ жол қайсымыздікі, қайсымыз бұрын мінеміз, әуелі соған келісіп алайық, – дейді. Сонда Алдар көсе айтады:

– Біздің қазақ халқында жас үлкенге жол беретін әдет бар. Жас сұрасайық, кімнің жасы үлкен болса, әуелгі кезек соныкі болсын. Сен қашан туған едің? – дейді. Шайтан сөз ойланып тұрады да:

Мен дүниеге келген күні
Аспанға көзім түсіп еді.
Артық-кем емес білемін:
Жер алақандай көлемі,
Бір-ақ қана бел еді, –

дейді.

Осы кезде Алдар көсе өкіріп қоя береді. Шайтан аң-таң болады.

– Мұның не? Әуелгі кезек тимейтін болды деп қамығуың ба? – деп сұрайды. Алдар көсе онан бетер өкіреді. Өрі-беріден соң «ой бауырымдап» басып жерге салып жылайды.

– Не болды, айтшы? – деп жалынады шайтан. Сонда, Алдар көсе кемседеп:

– Сен туған уақытыңды айтқанда, менің есіме ескі қайғым түсті:

Дәл сен туғанда,
Үлкен бір той болып ед.
Атқа шауып жүргенде,
Кенже балам өліп ед, –

деп тағы өкіріп қоя береді. Шайтан оны қоңіл айтып, жұбатады:

– Дау жоқ, әуелгі кезек сенікі. Мін мойным, жүрейік, – дейді. Деуі-ақ мұң екен, Алдар көсе шайтанның желкесіне секіріп мінеді. Сонда шайтан:

– Сен қанша уақыт мінесің? – деп сұрайды. Алдар көсе:

– Мен өлең айтып отырам. Сол өлеңім таусылғанша мінем, – дейді. Сөйтесі де «әләуәйләй-әләуәйләй» деп өлең бастайды. Осылай көп уақыт жүреді. Шайтан әбден шаршайды, бір кезде:

– Осы сенің әләуәйләйің қашан таусылады? – деп сұрайды. Оған:

– Әләуәйләйім әлі таусылған жоқ. Ол таусылса «әриәйдәйім» тағы бар деп жауап береді Алдар көсе. Алдардың әләуәйләйі таусылмайды. Шайтан арып-татып өлімші болады. Сонан кейін ол Алдардан құтылудың амалын ойлайды. Сөйтіп, бір жерде түнеп отырғанда:

– Алдар, осы сен неден қорқасың? – дейді.

Алдар:

– Мен қазы-қарта мен қымыздан қорқам, – дейді.

Алдар ұйықтап жатқанда, шайтан барып, бір жерден қазы-қарта, қымыз тауып әкеліп, Алдардың қасына қояды. Ояңғанда, соны көріп, қорқып қашып кетер деп ойлайды.

Таңертең Алдар көсе әзірлеп қойған тамақты, қымызды ішіп жеп, тойып алып, шайтанның мойнына мініп, тағы да әләуәйләйін айтып, жол тартады. Осы әләуәйләйі мен әриәйдәйді айтып, Алдар көсе шайтанды бір жыл мініп жүреді..

III

Мақалдар мен мәтелдер.

Еңбек етсең, емерсең.
Бейнет, бейнет түбі зейнет.

Есің барда етегіңді жап
Қайратың барда мал тап.
Бейнет ет те, міндет ет.

Жүрген аяққа жөргем ілінер.

Қатты жерге қақ тұрар,
Қайратты ерге мал тұрар.

Әрекет болмай, берекет болмас.

Еңбегі аздың өнбегі аз.

Еңбек қылсаң ерінбей,
Тояды қарның тіленбей.

Жан қиналмай жұмыс бітпес,
Талап қылмай мұратқа жетпес.

Жатқанға жан жуымас,
Жалқауға мал құралмас.

Еңбегі ештің күні кеш.

Бейнетсіз рақат жоқ.

Еңбексіз тапқан мал есепсіз кетеді.

Еңбек түбі мереке,
Көптің түбі береке.

Еңбегіне қарай өнбегі.

Кім жұмыс істесе,
Сол тоқ.

Ерді еңбек жеткізер.
Ердің атын еңбек шығарар.

Ісек қойдың басы үлкен,
Саулық қойдың жасы үлкен.

Малды бақсаң: қойды бақ,
Май кетпейді шарадан;
Ит асырасаң сырттаннан,
Қой бермейді қорадан.

Семіздікті қой көтерер.

Қопқардың жайын мал баққан біледі.

Қой егіз тапса,
Шөптің басы айыр туады.

Сүтсіз қой маңырауық.

Қой анасы оннан,
Жылқы анасы бестен.

Мал жуасы қой,
Аң жуасы қоян.

Тоғыз қабат торқадан,
Тоқтышағым терісі артық.

Қой семізі қойшыдан.

Жүк ауырын нар көтерер,
Қаза ауырын ер көтерер.

Жуас түйе жүндемекке жақсы.

Түйе жисаң нардан жи,
Спыр жисаң тарлан жи.

Нар жолында жүк қалмас.

Түйе баласы – төре баласы.

Үлкен түйе көпірден таяқ жейді.

Екі аяқтыда бажа тату,
Төрт аяқтыда бота тату.

Түйе жисаң пардан жи,
Жүк қалдырмас жолында.

Түйе өлген жерде жүк қалады,

Аттың аты үлкен,
Түйенің табаны үлкен.

Таяқ тайға жеткізер,
Тай құнанға жеткізер,
Құнан атқа жеткізер,
Ат мұратқа жеткізер.

Жылқы малдың патшасы,
Түйе малдың қасқасы.

Аттан айрылсаң да,
Ер тоқымыңнан айрылма.

Атты қамшымен айдама,
Жеммен айда!

Ер қанаты – ат.

Ат шаппайды, бап шабады.

Тана пайда бермесе,
Тәңірі пайда бермейді.

Семіздің аяғы сегіз.

Бас екеу болмай,
Мал екеу болмайды.

Мал жисаң қопысын тап,
Ас жисаң ыдысын тап.

Тамыр тартқан тарықпас.

Жер – жомарт.

Жері байдың елі бай.

Жер ырыстың кіндігі.

Екпей егін бітпес.
Үйренбей білім бітпес.

Ексең егін,
Ішерсің тегін.

Жаңбырменен жер көгерер,
Еңбекпенен ер көгерер.

Жердің сөні егін.
Ердің сөні білім.

Ел іші алтын бесік.

Оріс бар жерде – қоныс бар.

Ер азамат белгісі –
Түзде мырза, үйде құл.

Ердің ісі тәуекел.

Ер мойнында қыл арқан пірімес.

Ердің сыншысы – елі.

Қоянды қамыс өлтірер,
Ерлі намыс өлтірер.

Талапты ерге нұр жауар,
Шын болат майыспас.

Жаңылмас жақ болмас,
Сүрінбес тұяқ болмас.

Тек жүрсең –тоқ жүрерсің.

Сақтықта қорлық жоқ.

Жаман адам кіршіл,
Жаман ат тершіл.

Бір жаман мың қолды ірітер,
Бір құмалақ бір қарын майды пірітер.

Жаман ағыбын білмес.

Жалғыздың үні шықпас,
Жаяудың шаңы шықпас.

Саяқ жүрсең,
Таяқ жерсін.

Көп ісінде береке.

Көпті жамандаған
Комусіз қатар.

Көпке топырақ шаппа.

Кеңес қылған ел азбас,
Кеңінен пішкен тон азбас.

Көптік қайда болса,
Токтық сонда.

Көп адаспас, қол таусылмас.

Кеңеспен кескен бармақ ауырмас.

Кеңесті ел – кемімес.

Ырыстың алды – ынтымақ.

Байлық байлық емес,
Бірлік байлық.

Бірлігі жоқтың,
Тірлігі жоқ.

Бірлік болмай,
Тірлік болмас.

Жауға жаныңды бер,
Сырынды берме!

Жауды аяған,
Жаралы қалады.

Қорқақ коленкесінен де қорқады.

Қойшы көп болса, қой арам өлер.

Теңгелі жерде теңдік жоқ.

Қойды құртаң бүлдіреді,
Елді сұлтаң бүлдіреді.
Кілемге бергісіз алаша бар,
Ханға бергісіз қараша бар.

Қарадан шыққан хан жақсы.

Төреге ерген ер тоқымын арқалар.

Бай қасына барып,
Бақыр болмасаң маған кел.
Хан қасына барып
Басың жоғалмаса маған кел.

Хан ақымақ болса, халық күйзелер,
Би ақымақ болса, әділдік жоғалар.

Жортуылшының басы жолда қалады.

Өткір пышақ қынға қас,
Өтірік сөз жанға қас.

Өтірік айтқаннан олген жақсы.

Өтірікшінің шын сөзі зая.

Ұра берсең құдай да өлер.

Алламнан ойбайым тыныш.

Алтын көрсе періште жолдан таяды.

Сопы сұмнан шығады.

Қисық арба жол бұзар,
Дүмше молда ел бұзар.

Өлеңді жерде өгіз семіреді,
Өлімді жерде молда семіреді.

Тіл қылыштан өткір.

Қылыш жарасы бітер,
Тіл жарасы бітпес.

Тіл буынсыз, ой түнсіз.

Тілге тиек жоқ.

Өнер алды қызыл тіл.

Орақ ауыз, от тілді.

Сөз сүйектен өтеді,
Таяқ еттен өтеді.

Жақсы сөз – жарым ырыс.

Сөздің басы қатты болса,
Аяғы тәтті болар.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар.

Көп сөз көмір,
Аз сөз алтын.

Отыз тістен шыққан сөз,
Отыз рулы елге жайылар.
Аңдамай сөйлеген – ауырмай олар.

Өлең алтын, сөз күміс.

Сөздің көркі – мақал,
Жүздің көркі – сақал.

Сөз асылы – мақал.

Ақыл жастан шығар
Асыл тастан шығар.
Ақылды басшың болса, адаспассың.

Алтын ер атқа тисе,
Алтынын ал да отқа жақ.

Қалауын татса, қар жанар.

Жақсы жұмыс – жанға тыныс.

Өнерлінің өрісі ұзақ.

Жеті рет піш,
Бір рет кес.

Өнерліге өлім жоқ,
Жалқауға жарық жоқ.

Ақыл көпке жеткізер,
Өнер көпке жеткізер.

Білегі жуан – бірді жығар,
Білімі жуан – мынды жығар.
Оқу – інмен құдық қазғандай.

Көзі соқырдан көңілі соқыр жаман.

Білек сүріндіре алмағанды,
Білім сүріндіреді.

Оқу – білім бұлағы,
Білім – өмір шырағы.

Кісі елінде сұлтан болғанша
Өз елінде ұтқан бол!

Жүз сом ақшаң болғанша,
Жүз жолдасың болсын.

Күлме досыңа, келер басына.

Дос жылатып айтар.
Дұшпан күлдіріп айтар.

Ауру – астан.

Денсаулық – зор байлық.

Ауруын жасырған оледі.

Байлықтаң алды – денсаулық.

Іздеп алған аурудың,
Емі табылмас.

Батар күннің атар таңы бар.

ІҮ

ЖҰМБАҚТАР

Дүниеде бір дарбыз бар солмайтұғын,
Жаз шіріп, қыс үсініп тоңбайтұғын.
Жаһанның жерін, суын, жәндіктерін.
Іші кең бәрін салса толмайтұғын.
(Көк, аспан)

Бір түкті кілем,
Бір түкеіз кілем.
(Аспан, жер)

Ақ сандығым ашылды,
Ішінен жібек шашылды.
(Күннің көзі)

Біреудің бір ұлы бар және қызы,
Біледі ол екеуін дүние жүзі.
Ұнықтайды ұлы түнде, қызы күндіз,
Жүргенде білінбейді басқан ізі.
(Күн мен Ай)

Өуеден күбі түсті,
Күбінің түбі түсті.
(Күннің күркіреуі)

Төсек арасында жарты таба нан.
(Жарты Ай)

Қонақтар күнде келер су бетіне,
Қарасам тауһар затты келбетіне.

Мекені суда тұрып көрінеді,
Тамаңа карап тұрсам суретіне.
(Ай)

Жабық астында жарты күлше.
(Жарты ай)

Көп бауырсақ ішінде бір қалаң.
(Жұлдыздар ішіндегі Ай)

Үй үстінде ұсақ тас
(Жұлдыз)

Там басына тары жайдым.
(Жұлдыз)

Көп моншақ үй үстіне қойдым шашып,
Қарасаң толып жатыр көзіңді ашып.
Үйіме сәулеленіп түссе жарық,
Кетеді әлгі моншақ бәрі қапып.
(Жұлдыз)

Сатайын десем ауыр кілем,
Сатпайын десем тәуір кілем.
(Жер)

Өлшеусіз піштім,
Жіпсіз тіктім.
(Жер)

Жылт-жылт еткен
Жырадан өткен.
(Су)

Ақ жылан аяғы да жоқ, қозі де жоқ,
Сөйлеген не бір ауыз сөзі де жоқ,
Тоқтамай қысы-жазы жүре берер,
Үстінде ноқаттайын мені де жоқ.
(Су)

Отқа жапбас, суға батпас.
(Мүз)

Қуып едім, мойнып бұрмады,
Ұстайын деп ем, қолға тұрмады.
(Боран)

Жер түбінен боз жорға ат келеді.
(Боран)

Өнері жоқ, қолы жоқ,
Сурет салуды біледі.
(Терезедегі кырау)

Өне барады өзі,
Көрінбейді ізі.
(Жел)

Алтын аяқ,
Жете алмадым,
Жалаң аяқ.
(Сағым)

Үлпершекке қан күйіп,
Үріп талға байлады.
(Бүлдірген)

Қыс жатады, жаз тұрады.
Жоқ болса да қол-аяғы қаз тұрады
(Қар)

II

Он екі түйе, он жылқы, тоғыз сиыр,
Бес ешкі, бір жарым қоян.
(Малдардың толдейтін, аңдар-
дың балалайтын айларының
мөлшері)

Екі ошақта бір көсеу.
(Сиырдың танауы мен тілі)

Қисық ағашқа қар жұқпас.
(Сиырдың мүйізі)

Ел жатса да, енекем жатпайды
(Сиырдың мүйізі)

Тосек астында төрт бауырсақ.
(Сиырдың емшегі)

Жылқыны қарнына қыстырып,
Түйені ерніне қыстырып,
Есекті құлағына қыстырып,
Қасқырды ат қып мініп,
Айт дегенде жүре берген.
(Қоян)

Екі кісі қарауыл қарады,
Бір кісі шөпшек терді.
(Түйенің өркеші, ерні)

Тамға таяқ сүйедім.
(Түйенің құйрығы)

Таптым-таптым тап жорға,
Табаны жалпақ боз жорға.
(Түйе)

От басында күмған,
Екі көзін жұмған.
(Мысық)

Мұрты бар иегінде сақалы жоқ,
Тоңы бар киеріне шапаны жоқ.
Пайдасы үй ішінен табылған соң,
Далаға кіріп шығар сапары жоқ.
(Мысық)

Жер астында жездекем аты кісінеіді.
(Суыр)

Асты тас,
Үсті тас,
Ортасында жанды бас.
(Тасбақа)

Ши түбінде шұбар кездік.
(Кесіртке)

Дүниеде бір найза бар сапталмаған,
Мүлкім деп ешбір адам саптамаған.

Бұрынғы өтіп кеткен қариялар
Найзаның тиген жерін мактамаған.
(Жылан)

Жер астында
Жездем қамшысы жатыр.
(Жылан)
Бір топ жыңғыл ішінде,
Бір жапырақ қызыл гүл.
(Қырғауыл)

Тал басында,
Түндіксіз отау.
(Үя)

Тіріден өлі туады,
Өліден тірі туады.
(Жұмыртқа)

Ат басты,
Арқар мүйізді,
Бөрі кеуделі,
Бөкен санды.
(Шегіртке)

Шидім, шидім, шидім құс,
Ши басына қонған құс,
Қарқаралы қара құс,
Хан басына қонған құс.
(Шыбын)

Ұшқанда өлең айтады,
Қонғанда жер қазады.

Мұны да ойлап қорық,
Шешуін кім табады.
(Қоңыз)

Кішкене ғана міне тас,
Атаң түіе тарта алмас.
(Кене)
Екі басы жұдырықтай,
Ортасы қылдырықтай.
(Құмырсқа)

Елек-елек тарым бар,
Көтере алсаң бөрің ал.
(Құмырсқаның илеуі)

III

Өзі қызыл,
Өзі қызық,
Бауырында бар,
Жалғыз сызық,
Бұған жұрттың
Бәрі де ынтық.
(Бидай)

Аласа терек,
Алпыс бұтақ,
Бұтақ сайын ұя,
Үя сайын жұмыртқа.
(Егін басы)

Көк лағым көгенде жатып семірген.
(Қарбыз)

Сусыз піскен ас көрдім,
Домаланған бас көрдім.
(Қауын)

Бауыздасан қан орнына су ағар
(Қауын)

Қырға кілем жайдым.
(Қызғалдақ)

Қыналы бармақ,
Жез оймақ.
(Бүлдірген)

Өлсең де өлмейді,
Өлмесең де өлмейді.
(Адамның есімі)

Таңертең төрт аяқпен,
Түсте екі аяқпен,
Кешке үш аяқпен жүреді.
(Еңбектеу, жастық, көрілік)

Қарағай басына қатық ұйыттым.
(Адамның миы)

Асқар тауда қара орман.
(Шаш)

Қарапа тауым қарлы болды,
Бір жауса кетпейтұғын зәрлі болды.
(Ағарған шаш)

Мың қойымды бір шыбықпен айдадым.
(Ұстара)

Екі бала қатар тұрса да,
Бірін бірі көрмейді.
(Көз)

Жағалай-жағалай тас қойдым,
Жирен атты бос қойдым.
(Тіл)

Ти десем, тимейді,
Тиме десем, тиеді.
(Ерін)

Сәуле астында жүз ине.
(Кірпік)

Тақырла тайдың ізі.
(Кіндік)

Еңкейсем еңкейеді,
Шалқайсам шалқаяды.
(Көленке)

Үсті тас, асты тас,
Арасында піскен ас.
(Таба, нан)

Судан алады,
Суға салса өледі.
(Тұз)

Судан шығады,
Судан қорқады.
(Түз)

Алыстан қарасам ашақ,
Татып қарасам төтті-ақ.
(Қант)

Кішкентай құдығымның суы төтті.
(Жіліктің майы)

Ақ отаудың есігі де жоқ,
Тесігі де жоқ.
(Жұмыртқа)

Бір кесенің ішінде екі түрлі сүт тұрар.
(Жұмыртқа)

Тыру-тыру, тырнарлар,
Тау басына жорғалар.
Еті арам, сорпасы адал,
Ол не болар, балалар.
(Араның балы)

Ү

Ерте тұрдым,
Екі айыр жолға түстім.
(Шалбар)

Ерте тұрдым,
Алып ұрдым.
(Етік)

Барады, барады,
Аузын ашып қалады.
(Кебіс)

Көсеуді бесеуге сұқтым.
(Қолғап, саусак)

Қазша қанатын жаяды,
Үйрекше мойнын созады,
Құсша қонады.
(Киіз үй)

Әкесі баласын көтеріп,
Баласы боркін көтеріп тұр.
(Кереге, уық, шаңырақ)

Отыз омыртқа,
Қырық қабырға,
Бәрін ұстап тұрған,
Ауыз омыртқа.
(30 омыртқа – уық, 40 қабырға
– кереге, ауыз омыртқа
– шаңырақ)

Есік ашады,
Есіктің артына қашады.
(Топса)

Ә, керемет бір ит бар,
Үй бағады үрмейді,
Аяғы жоқ жүрмейді.
Көмейін тықсаң сөйлейді,
Тілін адам білмейді,

Ұрықсатсыз ол иттен,
Адам үйге кірмейді.
(Құлып)

Алыстан қаңғыр – күңгір,
Жақыннан бұрау темір.
(Кілт)

Қызыл сиырым жалап тұр,
Қара сиырым қарап тұр.
(От, қазан)

Бір жансыз, бір жансыздың жанын алар.
(От)

Қызыл сиырды байлап салдым,
Көк сиырды айдап салдым.
(От, түтін)

Ұзын құрығым үйге сыймайды.
(Пештің мойны)

Көк итім көкке қарап ұлнды.
(Түтін)

Арғы жақтың бурасы,
Бергі жақтың бурасы,
Желкілдейді шудасы.
(Түтін)

Ақ шатыр, ақ шатыр,
Ақ шатырдың ішінде,
Қызыл көзді шал жатыр.
(Шам)

Салдыр-салдыр сары айғыр,
Ашуланса кісілер.
Құлыпдары құла ала,
Құйрық жалы қара ала.
(Самауыр, шай, шыныаяқ)

Өзі жаңа,
Өзі тесік.
(Елеуін)

Он екі аққу бір тақыр колді жағалайды.
(Шыныаяқ, поднос)

Кішкене ұлым бар,
Кірген, шыққан сүйеді.
(Кесе)

Кішкене ғана ақ күшік,
Жүгіре-жүгіре буаз болды.
(Ұршық)

Қылман-қылман етеді,
Қаға берсең жарасар.
Екі жағын жапырып,
Ұра берсең жарасар.
(Өрмек)

Бар екен дүниеде жалғыз көзді,
Сол көзбен дүниенің бәрін кезді.
Әлемді он сегіз мың кіндіріп,
Дүниеден жап-жалаңаш өзі безді.
(Ине)

Бір тышқанда екі құйрық.
(Ине, жіп)

Кішкене өзі мың көзді.
(Оймақ)

Ақылы бар, басы жоқ,
Аузы бар, денесі жоқ,
Қолы бар аяғы жоқ.
(Қақпан)

Өзі батыр, жер астында жатыр.
(Қақпан)

Қара биік қалт етті,
Қабырғасы жалт етті.
(Шалғы)

Қараңғы үйде белін буған бек жатыр.
(Сыпырғыш)

Жайсам жамшыдай,
Жисам қамшыдай.
(Шымылдық, қолшатыр)

Өзі тоқ, көлеңкесі жоқ.
(Құдық)

Ұзын құйрық сауысқан,
Бір көлдің суын тауысқан.
(Қауға)

Ізі бар қадамы жоқ, аяғының,
Тимейді ұшы жерге таяғының,

Қос қолды хайуанға арта салып,
Салады әуезіне баяғының.
(Арба)

Тұрса түйедей,
Жатса қояндай.
(Ер тоқым)

Кішкене ғана тостаған,
Лақтырып мені тастаған.
(Үзенгі)

Тап-тап, тап басқа,
Табаны жалпақ көк қасқа,
Үйірге салсаң кісінемес,
Шөптің басын тістемес.
(Қайық)

ҮІ

Жаны жоқ болса да,
Ақылы адам ісін істейді.
(Кітап)

Бес жанды бір жансызға мінгескен,
Айналып ақ тақырдан із кескен.
(Бес саусақ пен қалам)

Аяғы жоқ жүреді, аузы жоқ сөйлейді.
(Хат)

Жер көрдім қаласы бар,
Үйлер жоқ мекендейтін,
Көл көрдім, өзен көрдім,
Сулары жоқ тереңдейтін.
(Карта)

Білмеймін аяқтарын неше мыңнан
Бірнәрсе арқасында жалғыз қылдан.
Өзінің нелері өмір қылса,
Жер жүзін бір сағатта сайрап қылған.
(Телеграф)

Қалмайды бір-бірінен тағы озбайды,
Аяғын көз ілеспей ол қозғайды.
Үстіне не салсаң да тиіп алып,
Қара інген ботасы жоқ құр боздайды.
(Паровоз)

Бір керуен жүреді екен қатар түіе,
Аузынап жалын шығар қара күйе,
Жүрмейді ұрсадағы басқалары,
Бәріне жалғыз бура болған ие.
(Поезд)

Бір құсым бар жаны жоқ,
Қанатының саны жоқ.
Кісіге өзі тым жақын,
Сөйлесуге дамыл жоқ.
(Телефон)

Бір бұлбұл отырады салып өнді,
Жүруге аяғы жоқ, емес жанды.
Өнері қандай асқан деп ойлаймын.
Өп-сәтте жер түбінен хабар алды.
(Радио)

Өне кетті өзі,
Көрінбейді ізі.

Кімнің күші,
Кімнің ісі?
(Самолёт)

Өмірді өлшейді,
Елкімнен сұрамай.
Тілінді алмайды,
Тетігін бұрамай.
(Сағат)

Байласаңыз жүре бастайды.
Шешкенде тұрып қалады.
(Электр)

Салдырдым екі жорға жалтыр мұзға,
Он жігіт қызмет қылар жалғыз қызға,
Күніне жалғыз бекет жерді аралап,
Он жігіт тынығады өрең соңда.
(Домбыра)

Қос қазық, екі желі, сегіз нокта,
Сөйлейді шежіредей адам соқса,
Тағы да бір мінезі таңғажайып,
Қарап тұрар сөйлемей адам жоқта.
(Домбыра)

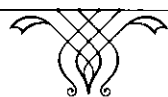
Жер үстінде бір бөгітерек,
Оның бар он екі бұтағы.
Өрқайсысында отыз жапырақ
Отызының бір жағы ақ, бір жағы қара.
(Байтерек – жыл, он екі бұтағы
– он екі ай, 30 жапырақ – бір
ай, (30 күн), бір жағы ақ – күн,
бір жағы қара – түн)

Он екі көлді жайлар отыз үйрек,
Он екі аққу бір шетте жүрер бөлек.
Қырық сегіз сол көлдердің ұясы бар,
Адамға қиын болар мұны білмек.

(12 көлі – 12 ай, 30 үйрек – бір
ай, 48 ұя – бір жылдағы 48
жұма)

Жаралған бұл дүниеде екі қақпақ,
Мезгілімен ашылып және жаппақ.
Болғанда бірі қара, екіншісі –
Күмістей жарқыраған сүттен де аппақ.

(Күн, түн)

МАЗМҰНЫ

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ

IV ТАРАУ

Батырлар жыры

Қараман	8
Құртқа	12
Қарлыға	15
Жау адамдары	19
Тайбұрыл	21
Жырдың құрылысы	25
Өлең түрі. Тілі	27
Ер Тарғын	30
Жырдың жиналуы және зерттелуі	30
Ер Тарғын	35
Ақжүніс	41
Қарт Қожақ	44
Ханзада	46
Тарлан	49
Жырдың құрылысы, тілі	51
Қамбар батыр	54
Жырдың жиналуы, зерттелуі	54
Қамбар	57
Назым мен Алшығораз	62
Өзімбай	65
Қараман мен Келмембет	66
Жырдың құрылысы, тілі	69
Алпамыс	72
Жырдың жиналуы, зерттелуі	73
Алпамыс	78
Гүлбаршын	82
Ұлтан	85

Қаражан	89
Мыстан	91
Жырдың құрылысы, тілі	92
Ескі жырлардың жайы	94
Реформа дәуірінен кейінгі кезде туған жырлар	98

V ТАРАУ

ЛИРО-ЭПОСТЫҚ ЖЫРЛАР	101
«Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» жыры	102
Жырдың варианттары	102
Жырдың зерттелуі	106
Жанактың жыры	109
Қыз Жібек	123
Айман-Шолпан	144

VI ТАРАУ

АЙТЫС ӨЛЕҢДЕРІ	162
Айтыстың түрлері	163
Қыз бен жігіт айтысы	164
Дін айтысы	167
Жұмбақ айтысы	170
Ақындар айтысы	175
Біржан мен Сараның айтысы	192
Айтыстың көркемдігі	204

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ

(ХРЕСТОМАТИЯ)

ҚҰРАСТЫРУШЫДАН	210
----------------------	-----

I

Тұрмыс-тіршілік, шаруашылық- кәсіп, әдет-ғұрып, салтқа байланысты шығармалар	211
--	-----

ISBN 978-601-06-5160-9

9 786010 651609